

Додонов Р.О.

**КОНФЛІКТ НА СХОДІ УКРАЇНИ
У ДЗЕРКАЛІ
СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ**

Вінниця, 2016

УДК 172.4:355.01:316.48
ББК Ю6 (4 УКР)
Д 606

Рекомендовано до друку Вченою радою Українського інституту стратегій глобального розвитку і адаптації (протокол № 5 від 10 серпня 2016 р.)

Рецензенти:

Бех В.П. – доктор філософських наук, професор
Лепський М.А. – доктор філософських наук, професор

Д 606 **Додонов Р. О.**

Конфлікт на Сході України у дзеркалі соціально-філософської рефлексії : монографія / Р. О. Додонов, Український інститут стратегій глобального розвитку та адаптації. – Вінниця : ГЛОБУС ПРЕСС, 2016. – 200 с.

ISBN 978-966-3802-51-3

У монографії публікуються результати компаративистського аналізу внутрішньоцивільзаційних конфліктів та шляхів їх вирішення, проведеного за планом фундаментальної науково-дослідної роботи «Соціально-філософська рефлексія шляхів вирішення конфлікту на Сході України» (номер держреєстрації 0116U002518), що виконується кафедрою філософії Донецького національного університету. Чільне місце в монографії посідає компаративістика. Автор порівнює події на Донбасі з розвитком конфліктів в інших країнах світу, зокрема, на пострадянському просторі. Таке порівняння дозволяє йому виокремити загальне й особливе в різних конфліктах, назвати певні закономірності їхнього розгортання. Крім того узагальнюється досвід процесу замирення та постконфліктної реабілітації, екстраполюючи його на український ґрунт. Видання буде корисним державним діячам, політикам, військовим, науковцям та всім, хто переймається долею Донбасу та України..

УДК 172.4:355.01:316.48
ББК Ю6 (4 УКР)
Д 606

© Додонов Р.О., 2016

ISBN 978-966-3802-51-3

Вступ	4
Розділ 1.	
МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДВАЛИНИ ВИВЧЕННЯ СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО КОНФЛІКТУ	
1.1. Категоріальний апарат дослідження подій на Сході України в контексті конфліктологічної парадигми	8
1.2. Класифікація цивілізаційних конфліктів	24
1.3. Закономірності протікання внутрішньочивілізаційних конфліктів	37
Розділ 2.	
КОНФЛІКТИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ: ЗАГАЛЬНЕ Й ОСОБЛИВЕ	
2.1. Конфлікти, що завершуються розпадом держави («придністровський» варіант)	47
2.2. Конфлікти, що закінчуються збереженням цілісності держави («чеченський» варіант)	56
2.3. Загальне у пострадянських конфліктах	66
Розділ 3.	
СПЕЦИФІКАЦІЯ СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО КОНФЛІКТУ	
3.1. Передумови схізмогенезу та причини конфлікту на Сході України	80
3.2. Дискурсивна обумовленість східноукраїнського конфлікту	100
3.3. Ймовірні сценарії розв’язання конфлікту на Донбасі	111
Розділ 4.	
ДОНБАС ТА ОРДІЛО: ВІД ПРОТИСТОЯННЯ ДО МИРУ	
4.1. Військові та невійськові шляхи вирішення східноукраїнського конфлікту	123
4.2. Світовий досвід замирення та можливість його застосування на Донбасі	136
4.3. «Дорожня карта» вирішення східноукраїнського конфлікту	146
Висновки	169
Список використаної літератури	176

Вступ

Події першого кварталу 2014 року в Києві, Криму і на Донбасі привернули увагу всього світу до України. Поступове і незворотне втягування нашого суспільства в збройне протистояння актуалізувало звернення науковців до конфліктологічного дискурсу, який до того вважався чимось абстрактним і навіть екзотичним. Ще два роки тому ми щиро вважали проблеми військової агресії, тероризму, біженців суто теоретичними і такими, що не мають до нас жодного відношення. Війни і конфлікти вивчалися українськими істориками та соціологами, які навіть у найсміливіших прогнозах не допускали їх можливості в нашій державі.

Водночас ретроспективний погляд на історію XX століття переконує в тому, що світ в цілому все менше звертається до війни в якості основного засобу вирішення проблем. Починаючи з перших його років, коли планетою прокотилася хвиля так званих «імперіалістичних» війн за перерозподіл світу, провідні країни готували людей, зброю і техніку до Великої війни. Вона дійсно почалася у 1914 році, отримавши згодом назву Першої світової. Ця війна тривала чотири роки і забрала життя 10 млн. військовослужбовців і 12 млн. мирних мешканців. Підсумки її підбила Версальська конференція, яка затвердила таку систему міжнародних відносин, що не могла не привести до нової війни. Друга світова війна 1939-1945 років охопила 80 % населення Земної кулі, загальні людські втрати складали 60 млн. осіб. Під час цієї війни були вперше використані ядерні бомби, що поставило перед людством питання про сам сенс збройного протистояння і межі людського буття. Конкуренція двох світових систем у вигляді «холодної війни», яку деякі дослідники вважають Третьою світовою, обумовила локальні війни у Кореї, В'єтнамі, Афганістані, Анголі, Мозамбіку, інших країнах Африки та Азії. Розпад СРСР і фактична капітуляція соціалістичного табору у «холодній війні» породжували серед інтелектуалів певні надії на те, що людство помудрішало і навчилося домовлятися.

Нажаль, ці надії виявилися ілюзорними. Місце офіційних війн, які одна держава оголошує іншій, зайняли внутрішні конфлікти «низької інтенсивності». Лише за останнє десятиріччя XX ст. на Землі було зафіксовано 118 збройних конфліктів, котрі торкнулися 80 країн на всіх континентах та забрали життя майже 6 млн. осіб. Насилля знов і знов відтворюється на, здавалося б, остаточно замирених територіях. Так було у Північній Ірландії та Країні Басків, в Югославії та Палестині, у Придністров'ї та Нагорному Карабасі, у Руанді та Шрі-Ланці, в Абхазії та Південній Осетії, у Таджикистані

та Чечні. Активні бойові дії змінюються періодами тиші, перемир'ями, які порушуються, приводячи до нового циклу насилля.

І все ж-таки, у більш-менш тривалій історичній ретроспективі спостерігається поступове зниження рівня насильства в світі. Психолог Стівен Пінкер наводить розрахунки, що ілюструють зменшення звернень людства до збройних засобів для вирішення проблем. Людські істоти як в індивідуальному, так і в колективному проявах все менше застосовують силу. Особливо характерний в цьому відношенні післявоєнний світ минулих 70 років. Пінкер визнає, що біологічна основа природи людини, тобто істоти, схильної до насильства, не могла змінитися всього за два-три покоління, отже, фактові «відступу» війни сприяють якісь інші фактори. Пінкер вважає, що когнітивні здібності людини допомагають їй винаходити інституційні рішення, здатні запобігати війні між великими державами.

Країни дійсно воюють сьогодні між собою менше, ніж двісті та навіть сто років тому. Але це не означає, що боротьба за владу і ресурси припиняється. Френсіс Фукуяма поквапився, проголосивши перемогу західного лібералізму та «кінець історії». В глобальному вимірі спалохи збройних конфліктів обумовлюються наявністю декількох проектів модернізації (мусульманським, китайським, православним), які конкурують з західним. Ці проекти мають власне бачення майбутнього планети, в якому, як правило, відповідній цивілізації належить панівне місце. Не маючи сил вступити у відкритий двобій із Заходом, адепти альтернативних цивілізаційних проектів випробують себе у «війні слабких»: локальних сутичках та «повзучій експансії» по всьому периметру власних кордонів.

Крім того, зазначена конкуренція переміщується з поля бою у царину свідомості, де в якості зброї може бути використано все, що завгодно: договори, товари, мова, віра тощо. Як зазначав блогер Максим Трудолюбов, війни починаються у свідомості. Це, насамперед, психологічний механізм: щоб почати війну, потрібно осмислити зовнішній вплив як цілеспрямовану атаку – незалежно від того, є вона такою чи ні. Якщо правитель підносить щось суспільству як атаку ворожої сторони, то отримує моральне право на аналогічну відповідну дію. З цієї секунди він веде ніби-то справедливу оборонну війну. Він може тепер називати своїх опонентів «агентами ворога»,

може розглядати будь-яку ситуацію як надзвичайну і силою мобілізувати будь-які ресурси¹.

Мілітаризація свідомості, таким чином, передує активним бойовим діям, вона є необхідним фактором будь-якого конфлікту. Погляд на світ через призму мілітаризму деформує і в перспективі знищує навички відкритої і довірчої комунікації не лише у того, хто починає конфлікт, але й у його опонента. У цьому плані доводиться з сумом констатувати, що ліберальне суспільство фактично не має імунітету проти зухвалої агресії з боку авторитарної системи.

Українська демократія виявилася беззахисною і морально не готовою до різкого переходу у стан війни. Виявилося, що не можна ефективно протистояти агресору, не обмежуючи жодним чином прав і свобод громадян. Не можна одночасно вести демократичні реформи та спрямовувати всі сили й ресурси на збройну боротьбу. Те, що відбувається зараз в Україні, парадоксально: декларація про реформування політичної системи в умовах збройного протистояння призведе, врешті решт, до провалу в обох напрямках – як в плані реформ, так і в плані перемоги.

Звернення до проблематики конфлікту з позицій соціальної філософії обумовлене дефіцитом саморефлексії української влади та фактичною відсутністю стратегії на найближче майбутнє. Замість науково виваженої програми суспільного розвитку українцям пропонується віртуальний мікс з євроінтеграційних мрій, патріотичної риторики, популістських гасел політичних партій і рухів. В результаті питання про те, що робити з Донбасом – відвойовувати силою, дипломатичним шляхом, реінтегрувати в Україну чи продовжувати ізоляцію, погодившись з фактичною його окупацією – досі немає чіткої відповіді.

Дана монографія є спробою переусвідомлення світового досвіду вирішення збройних конфліктів та визначення перспектив розвитку конфлікту на Сході України.

Читач не знайде в тексті описів перебігу бойових дій, хроніки захоплення адміністративних будівель та інших подій «руської весни». Автор не вважає за доцільне писати про речі, в яких не є фахівцем. З іншого боку, ця тематика у достатній мірі репрезентована в друкованій та електронній пресі. Для соціального філософа набагато важливіше надати узагальнену оцінку за

¹ Трудолубов Максим. Выстрелы с той стороны / Максим Трудолубов // <http://www.inliberty.ru/blog/2296-Vystrely-s-toy-storony>

допомогою раціонального, логіко-понятійного підходу, усвідомити сам сенс того, що відбувається.

Зрозуміло, що пануючий у суспільній свідомості термінологічний апарат, який описує події на Донбасі, поки ще не встоявся. Інколи його елементи підмінюються емоційно забарвленими поняттями публіцистичного характеру, і багато з чинних понять та концептів будуть багаторазово переглянуті. Але говорити про це треба саме сьогодні, коли закладаються підстави для майбутнього глосарію. Як свого часу писав І. Кант, філософ не може починати свою працю з дефініції понять, він повинен цією дефініцією закінчувати. Через століття Р. Рорті розвинув цю думку, відзначаючи, що філософські категорії не потребують далі нічиєї легітимації. «Філософія пропонує «остаточний словник» світобудови і не може мати «над собою» якоїсь додаткової описової мови, в свою чергу описуючи, «що таке» філософія»¹. Інакше кажучи, визначення основних категорій дослідження повинно ґрунтуватися на відповідній методологічній рефлексії.

Наведені в монографії висновки отримані в результаті виконання етапів науково-дослідної роботи № 16-1вв/11 «Соціально-філософська рефлексія шляхів вирішення конфлікту на Сході України», яка виконується кафедрою філософії Донецького національного університету.

Автор висловлює подяку рецензентам – докторам філософських наук, професорам В.П. Беху, М.А. Лепському, а також колегам – докторам філософських наук О.О. Базалуку, О.В. Білокобильському, Т.І. Бутченку, В.І. Воловику, В.В. Глазунову, В.І. Додоновій, Я.І. Паську, В.О. Скворцю, О.І. Хомі, кандидатам філософських наук В.В. Білецькому, Г.Є. Ковальському, О.П. Конотопенку, П.Л. Кулішу, І.Т. Паську, В.Б. Фадєєву, О.В. Штоквишу, кандидатам історичних наук Д.Р. Кобалії, М.А. Остапенку, Ю.Т. Темірову, чії поради та ідеї були задіяні при написанні даної роботи.

¹ Гаспарян Д. Е. Введение в неклассическую философию / Д. Е. Гаспарян. – М. : РОСПЕЧ, 2011. – 398 с.

Розділ 1.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДВАЛИНИ ВИВЧЕННЯ СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО КОНФЛІКТУ

1.1. Категоріальний апарат дослідження подій на Сході України в контексті конфліктологічної парадигми.

Соціально-філософський аналіз подій, які відбуваються останні роки в Україні в цілому і на її Сході зокрема, вимагає розробки свого категоріального апарату. У засобах масової інформації для загального найменування цих подій вживається низка понять, які є синонімами, і саме як синоніми – на рівні нюансів – вони демонструють смислові розбіжності. Криза, державний переворот, зрада, хаос, повний крах, колапс, агресія, окупація, зіткнення цивілізацій, громадянська війна, геополітичне протистояння – ось лише деякі з концептів, за якими стоять різні аспекти драми, що розгортається на наших очах.

За допомогою одних понять автори намагаються описати зовнішні прояви проблеми, за допомогою інших – ухопити саму сутність. При цьому не важко переконатися, що залежно від того, які саме поняття вони використовують, вибудовується і подальша система аргументацій, визначаються цілі, у тому числі маніпулятивного характеру.

Візьмемо, наприклад, поняття «криза», яким намагаються узагальнити все, що відбувається в Україні¹.

Це слово походить від давньогрецького *κρίσις* – «поворот», «рішення» й інтерпретується сучасними словниками як «стан, при якому наявні засоби вирішення проблеми є неадекватними, внаслідок чого виникають непередбачені ситуації». Дане поняття активно використовується в політичних і економічних науках, в медицині та теорії управління. У кібернетиці за допомогою поняття

¹ Див.: Богінська Ірина. Геополітичні розрахунки Росії в «українській кризі»: острів Росія – континент Крим – держава Новоросія / І. Богінська // Схід. № 2 (134), спецвипуск, лютий 2015. – С.20-25.; Левицький Віктор. Східноукраїнський конфлікт як наслідок системної кризи в Україні (що відбувається?) / В. Левицький // Схід. № 2 (134), спецвипуск, лютий 2015. – С. 86-91; Тренин Д. Украинский кризис и возобновление великодержавного соперничества [Електронний ресурс] / Д. Тренин. – Режим доступу: <http://carnegie.ru/publications/?fa=56935>; Kissinger Н. To settle the Ukraine crisis, start at the end [Електронний ресурс] / Н. Kissinger. – Режим доступу: http://www.washingtonpost.com/opinions/henry-kissinger-to-settlethe-ukraine-crisis-start-at-the-end/2014/03/05/46dad868-a496-11e3-8466-d34c451760b9_story.html

«криза» описується стан системи, розвиток якої дійшов до своєї межі (максимуму або частіше – мінімуму), вичерпавши всі можливості нормального функціонування. При цьому розрізняються кризи зростання й кризи падіння¹. Останні можуть бути наслідком неефективного господарювання, розподілу ресурсів, управління, коли сформовані тенденції призводять систему до стану перенапруження, перевантаження, перегріву.

Криза, однак, не може тривати довго: система або переходить в стагнацію, депресію аж до розпаду, або в ній переважають здорові тенденції, настає період пожвавлення.

Якщо йдеться конкретно про політичну кризу, то вона може бути визначена як «стан у державі, сформований в результаті неможливості узгоджених дій між політичними силами, наслідком чого є гальмування законодавчих процесів і ослаблення державного контролю»².

Чи можемо ми використовувати ці тлумачення до опису українських подій? Звичайно, можемо, але із застереженням щодо певного відрізка часу. Восени-взимку 2013 року, коли різкі зміни зовнішньополітичного курсу уряду призвели до студентських протестів в центрі Києва, які були жорстко розігнані, поклавши початок масовому Майдану, дійсно, спостерігалися і «неможливість узгоджених дій», і «гальмування законодавчих процесів», і «послаблення державного контролю». Громадянське суспільство недвозначно висловлювало свою незадоволеність режимом В.Ф. Януковича та його оточення, згортанням громадянських свобод, тотальною корупцією влади, включаючи суддів і представників правоохоронних органів, найвищим у світі рівнем податків. Відмова Президента України підписати угоду про асоціацію з Європейським Союзом стала, швидше, приводом, ніж глибинною причиною кризи. Подальший розвиток подій був спрямований на її подолання. Кроками на цьому шляху були переговори між владою і опозицією, спроби мобілізувати «антимайдан», створити правовий та силовий тиск на протестувальників, розстріл «небесної сотні», втеча В.Ф. Януковича і його оточення в Росію, призначення чинним (а тому абсолютно легітимним) парламентом нових президентських виборів тощо.

¹ Глущенко В. В. Введение в кризисологию. Финансовая кризисология. Антикризисное управление / В. В. Глущенко. – М. : ИП Глущенко В.В., 2008. – С. 88.

² Политический кризис [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://ru.wikipedia.org/wiki/Политический_кризис.

У даному випадку буде доцільно провести аналогію політичної кризи та медичної, порівнявши негативні явища соціального організму України з хворобою. Подібно до того, як організм людини підвищує температуру власного тіла, намагаючись «спалити» інфекцію, так і суспільство свідомо «підігрівало градус», позбавляючись антинародної влади. Інакше кажучи, позначати українські події осені 2013 / зими 2014 терміном «криза» не буде помилковим.

Однак, якщо цей термін продовжувати використовувати надалі, з екстраполяцією на події 2014 року, коли відбулися президентські й парламентські вибори, коли розійшовся Майдан, відновилося нормальне функціонування державної влади, то тут ми маємо справу не тільки з термінологічною некоректністю, але, імовірно, з прихованим бажанням викривити ситуацію. Поняття «криза», хоча й може бути використане до зовнішньополітичних процесів (наприклад, «криза міжнародних відносин»), але в іншому, ніж у нашому випадку, значенні. Воно зосереджує увагу переважно на внутрішньодержавних аспектах проблеми.

Помітне прагнення до позначення в російських мас-медіа подій в Україні саме як «кризи» пояснюються зрозумілим бажанням російської влади дистанціюватися від них, тим більше – не брати відповідальності за їх наслідки. За логікою Президента РФ В.В. Путіна, криза в Україні є результатом державного перевороту, приходом до влади «київської хунти», що, як мінімум, частиною цього народу не підтримується. І саме ця частина, дивним способом організована і озброєна, відстоює свої порушені права. А РФ тут взагалі ні до чого, вона, мовляв, не є суб'єктом внутрішньоукраїнської політичної боротьби, яка й привела до «кризового стану».

Слабким моментом такої логіки є беззаперечний факт анексії Криму. Можна довго вести дискусію з приводу історичних прав Москви на ці землі або з приводу законності / незаконності передачі півострова М.С. Хрущовим до складу УРСР у 1954 році, але без потужного зовнішнього впливу така анексія була б неможливою. Навіть найглибша внутрішньополітична криза в Києві без дієвого втручання ззовні не призвела б до такого результату: «було ваше, стало наше». Вдало здійснена в Криму спецоперація ГРУ ГШ ЗС РФ породила певні ілюзії на можливість продовження процесу поділу України в інших регіонах, а саме – на Сході, де також переважає російськомовне населення.

Таким чином, поняття «криза», на мій погляд, є не зовсім вдалим терміном, який хоча й описує стан занепаду системи та її елементів (скорочення виробництва, падіння рівня життя, девальвація національної грошової одиниці),

але далеко не вичерпує сутності досліджуваної проблеми. На це, до речі, звернув увагу Андрій Ілларіонов у своїй лекції, прочитаній у Тбілісі 14 вересня 2014 року¹. На його думку, значно ближче до суті підходить термін «війна».

Відразу слід застерегти, що науковці досить обережно підходять до цього поняття, очевидно внаслідок відсутності прийнятого в таких випадках акту проголошення війни або хоча б введення воєнного стану. Лише окремі журналісти та політики, серед яких чимало кандидатів у народні депутати, сміливо називають події на Сході війною. Чи є в цьому сенс?

Сьогодні ми маємо на Сході всі ознаки війни. У бойових зіткненнях задіяні добре організовані загони озброєних сил – армія, нацгвардія, інші силові відомства двох сусідніх держав. При цьому не має принципового значення спосіб їх комплектування: строкова служба або служба за контрактом, добровольці чи найманці, відпускники або відряджені, тимчасово звільнені зі збройних сил або ті, хто «заблукав». Використовується важка техніка (танки, БТР, БМП, артилерія, в тому числі самохідна, мінометна, реактивна), авіація, ракети, системи ППО і ПТО. Облаштовані укріпайони, зокрема, під Савур-Могилою, Маріуполем, Мар'їнкою, заміновані танконебезпечні ділянки. Наявне руйнування промислових підприємств і житлових будівель, об'єктів інфраструктури, зокрема, 11 тис. житлових будинків, 1610 об'єктів залізниці, 1 700 км автошляхів, Донецький міжнародний аеропорт імені С. Прокоф'єва вартістю 1,5 млрд. долларів, Угледорська ТЕС, електростанція в м. Щаст'є, газопровід в Ясиноватій, водопровід у Луганській, промзона в Авдіївці. Через державний кордон України безконтрольно переміщуються люди, зброя і боєприпаси. Значна територія переходить з-під контролю одних сил до інших. Є заручники, полонені та біженці, убиті й поранені, причому як серед військовослужбовців, так і серед нонкомбатантів. За даними ООН, з середини квітня по 18 листопада 2014 року на Сході України було вбито 4317 і поранено 9921 осіб², а за підрахунками С. Гороха, попередня кількість загиблих українців за час проведення АТО становить понад 10 тисяч осіб³. У березні 2016 року

¹ Андрей Илларионов: «Операция Механический Апельсин». Лекция в Тбилиси. Сентябрь 2014. [Електронний ресурс] / А. Илларионов. – Режим доступа : <http://vidoz.pp.ua/video/QZbFjkNfP6R.html>

² Оприлюднена доповідь ООН з прав людини в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://religions.unian.ua/religinossociety/1012058-oprilyudnena-dopovid-oon-z-prav-lyudini-v-ukrajini.html>

³ За время операции на Востоке погибло 10 тысяч украинцев [Электронный ресурс] // Корреспондент.net, 8 августа 2014. – Режим доступа:

президент України П. Порошенко, знаходячись у США, підтвердив цю цифру та уточнив, що лише 2,7 тис. з них складають військовослужбовці. Усе це ніби переконує у доцільності позначення подій в Україні словом «війна». І навіть більше – якщо це не війна, то тоді чим вона є взагалі?

У той же час, не можна не помічати деяких моментів, які перешкоджають широкому використанню саме цього поняття.

По-перше, Росія і Україна підтримують між собою дипломатичні відносини, торгують, ведуть бізнес, вільно переміщаються з країни в країну люди й товари. Урядовці продовжують дискутувати про ціну на газ, реструктуризацію боргів, а президенти тиснуть один одному руки на міжнародних форумах.

По-друге, схоже, що, незважаючи на загострення пристрастей і взаємних звинувачень, ані Москва не збирається в найближчому майбутньому офіційно оголошувати війну Києву, ані, тим більше, Київ – Москві. Обидві сторони воюють, озираючись на міжнародне співтовариство і побоюючись зовнішніх санкцій та різного роду «стурбованостей».

По-третє, деякі військові експерти зазначають, що визнання бойових зіткнень на Сході України повномасштабною війною припускає й визнання противника воюючою стороною. Зокрема, Антон Міхненко в інтерв'ю газеті «Сегодня» 18 листопада 2014 року заявив: «Де-юре в Україні АТО, а де-факто – війна. Чому влада називає ситуацію не бойовими діями, а операцією? Є політасpekt. Якщо ми називаємо це війною, то повинні бачити супротивника. Якщо ми визнаємо супротивника в особі «ДНР» і «ЛНР», то де-факто визнаємо їх».

По-четверте, окрім політичних, існують і економічні аспекти. Україна не така багата країна, щоб дозволити собі витратити на війну більше, ніж вона витрачає зараз. У державних чиновників виникає помітне прагнення «зеконормити» на виплатах військовослужбовцям, перекласти частину державного тягаря на плечі громадянського суспільства в особі волонтерів і навіть самих військовослужбовців.

По-п'яте, за словами того ж А. Міхненка, є суттєві відмінності в тому, хто керує веденням бойових дій при АТО і у випадку повномасштабної війни. Є різниця і в законах, за якими живе країна в мирний і воєнний час.

Нарешті, по-шосте, до числа причин, що не дозволяють без застережень називати події російсько-українською війною, як це роблять деякі сучасні дослідники¹, є і незвичайний характер війни, в якій інформаційна, ціннісна, духовна складова не менш важлива, ніж контроль над територією, знищена жива сила й техніка противника.

По суті, ми маємо справу з раніше не апробованими в таких масштабах і поки ще маловивченими засобами ведення війни в умовах інформаційного суспільства. «Ще недостатньо повно, – писав у 2013 році російський військовий теоретик К. Сівков, – розроблена її теорія, критеріальний апарат, способи і форми, а також методи кількісної оцінки ефективності подібного протистояння. Не існує специфічно відокремленого виду або хоча б роду військ, призначеного для ведення інформаційної боротьби. Тобто немає всього того, що дозволяло б заявити про виникнення самостійного способу ведення воєнних дій. Але про це вельми активно говорять і організовують інформаційне протистояння на різних рівнях – від стратегічного до тактичного»². Проте за три роки, які минули після написання цих рядків, російська військова наука не лише значно просунулася у розробці категоріального апарату і усвідомлення сутності нового типу протистоянь, але й продемонструвала ефективність теоретичних розробок на практиці – в Україні, Сирії, у країнах Євросоюзу.

Саме в контексті «боротьби за цінності», «духовної конкуренції», «психологічного зіткнення» розглядають нові війни сучасні теоретики. Ще у 1927 році Гарольд Лассвель видав свою книгу «Propaganda Technique in the World War» (у російському перекладі вона вийшла два роки потому), в якій проаналізував досвід Першої світової війни. Нові форми ведення війн, на його думку, передбачають не лише захоплення територій супротивника, але й

¹ Василенко В. Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки / Володимир Василенко // Громада. Часопис Товариства Української культури Угорщини. №1(129) січень – березень 2015 року; Залізник Л. Україна між Сходом і Заходом. Про витоки і суть російсько-української війни 2014 р. / Л. Залізник. – К.: Видавець Олег Філюк, 2014. – 168 с.; Левик Б. Російсько-українська війна: поточний аналіз 2014-2015 рр. / Богдан Левик // Схід № 3 (135) березень-квітень 2015 р. – С.33-37; Усна історія російсько-української війни (2014-2015 роки) / за ред. В. Мороко. – Випуск 1. – Київ: К.І.С., 2015. – 176 с.; Турченко Ф.Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна / Ф.Г. Турченко, Г.Ф. Турченко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 166 с.

² Сивков К. Философский взгляд на войны будущего / К. Сивков // Военно-промышленный курьер. – 2013. – 7(475) 20-26 февраля. – С. 5.

руйнування ціннісно-смиислового ядра його соціокультурної спільноти. «Під час війни, – писав він, – довелося переконатися, що мобілізації людей і ресурсів виявилася недостатньою. Довелося мобілізувати думки»¹. Нова війна – це, насамперед, війна за думки, за душі людей. І ця її складова є важливішою за війну, метою якої є територія або ресурси.

Розробляючи методологічні аспекти «теорії війни», проф. Базалук О.О. вводить до наукового обігу поняття психичного («псипростір») та фізичного («локус») простору. В результаті війна розглядається ним як засіб досягнення компромісу між потребами «псипростору», що зростають, та можливостями їх задоволення, між проголошеною ідеєю, навколо об'єднується «псипростір», та способом її реалізації². Війна і мир – це два регулятора, за допомогою яких досягається гомеостаз між активно-агресивним началом людської психіки та природним відбором в умовах ускладнення структури нейронних ансамблів підсвідомості, свідомості та умов зовнішнього середовища.

Переважно інституціональним аспектам принципово іншого характеру «нових» війн присвячено дослідження Мері Калдор³. «Слово «війна», – пише вона, – я використовую, що б підкреслити політичну природу цього нового типу насилля, навіть не зважаючи на те, що... нові війни ведуть до розмивання різниці між війною (що визначається зазвичай як насилля з політичних мотивів між державами або політичними угрупованнями), організованим злочином (насилля, на яке йдуть організовані в приватному порядку групи заради приватних цілей, найчастіше для фінансової вигоди) і великомасштабними порушеннями прав людини (насилля, що здійснюється державою або політично організованими угрупованнями проти приватних осіб)»⁴.

Детально проаналізувавши еволюцію традиційних – «старих» – війн (див. Табл. 1), авторка вказує, що ідея якісного стрибка в організації насилля у сучасну епоху охопила широкі кола дослідників, які активно шукають адекватного поняття для позначення новітнього феномену. Так, наприклад, для

¹ Лассвель Гарольд. Техника пропаганды в мировой войне / Гарольд Лассвель. – М.: Государственное издательство, отдел военной литературы, 1929. – С.31.

² Базалук О.А. Теория войны и мира. Геофилософия Европы / О.А. Базалук. – К.: МФКО, 2016. – С.74, 79.

³ Калдор М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху / М. Калдор, пер. с англ. А. Апполонова, М. Дондуковского; ред. перевода А. Смирнов, В. Софронов. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. – 416 с.

⁴ Там само. – С.29.

опису таємної партизанської війни або тероризму часів «холодної війни» американцями був запропонований концепт «конфлікт низької інтенсивності».

Таблиця 1.

Еволюція «старих» війн¹

XVII-XVIII ст.	XIX ст.	I пол. XX ст.	II пол. XX ст.
Тип політичного устрою			
Абсолютистська держава	Національна держава	Коаліції держав; багатонаціональні держави; імперії	Блоки
Цілі війни			
Державні інтереси; династичний конфлікт; консолідація кордонів	Національний конфлікт	Національний та ідеологічний конфлікт	Ідеологічний конфлікт
Тип армії			
Наймана / професійна	Професійна / Військова повинність	Масові армії	Військово-наукова еліта / професійні армії
Військова техніка			
Використання вогнепальної зброї, оборонні маневри, облоги	Залізні дороги і телеграф, швидка мобілізація	Масована вогнева міць; танки і літаки	Ядерна зброя
Військова економіка			
Регулярне оподаткування і позики	Розширення адміністрації і бюрократії	Мобілізаційна економіка	Військово-промисловий комплекс

¹ Калдор М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху / М. Калдор, пер. с англ. А. Апполонова, М. Дондуковского; ред. перевода А. Смирнов, В. Софронов. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. – С. 55.

Джон Мюллер пише про «уламки» війни, вказуючи, що війна як така пішла на спад, залишаючи замість себе простий бандитизм, що часто ховається під маскою політичного конфлікту.

Мартін Шоу використовує термін «вироджена війна» (degenerate warfare). На його думку, тотальні війни XX століття нерозривно пов'язані з геноцидом, і сам термін «вироджена війна» концентрує увагу на розпад базових загальнонаціональних структур, зокрема, збройних сил.

Нарешті, Френк Хоффман вважається автором поняття «гібридна війна», яке отримало широкого обігу. Воно влучно охоплює ту розмитість публічного та приватного, державного та недержавного, формального і неформального, яка притаманна новим війнам. Термін також використовується для позначення тих конфліктів, для яких характерним є змішання різних типів війни (наприклад, війни з застосуванням звичайних озброєнь, боротьби з повстанцями, громадянської війни), і в цій якості, можливо, упускає специфічну логіку нових воєн. Гібридна війна передбачає широкий спектр ворожих дій, головними з яких є політичні, інформаційно-психологічні та економічні впливи, що дозволяють завдати противнику відчутний територіальний, політичний і економічний збиток, дезорганізувати систему управління, деморалізувати суспільство. Специфіка гібридної війни, як ми побачимо далі, полягає в тому, що на початковому етапі невійськові впливи переважають над військовими, які можуть бути навіть відсутні. До їх числа відносяться інформаційно-пропагандистські, політико-дипломатичні, енергетичні, інфраструктурні, торговельно-економічні заходи лобістського та корупційного плану.

Важливим аспектом гібридної війни є те, що вона може не сприйматися масовою свідомістю саме як війна. «У ХХІ столітті відстежується тенденція стирання різниці між станами війни та миру, – проголосив у своїй доповіді у січні 2015 року начальник Генерального штабу ЗС РФ В. Герасимов. – Війни вже не оголошуються, а почавшись – йдуть не за звичним нам шаблоном»¹.

Слід визнати, що «гібридні дії» Росії проти України виявилися настільки ефективними, що навіть через дев'ять місяців після анексії Криму в Європі були сумніви в присутності російських військ в Україні. 14 листопада 2014 року натівський генерал Ф. Брідлав повідомив про те, що «колони російської техніки, в першу чергу танків, артилерії, систем ППО і піхоти»

¹ Герасимов В. Ценность науки в предвидении / В. Герасимов // Военно-промышленный курьер. – 2013. – 8(476) 27 февраля – 5 марта. – С. 2.

входять на територію України. І в той саме день в інтерв'ю агентству УНІАН високопоставлений європейський дипломат заявив, що «в Євросоюзі через нестачу точної інформації не готові визнати, що на Сході України присутні російські війська»¹. Подібний контраст в оцінках є переконливим доказом дієвості обраної концепції гібридної війни. Поряд з традиційними засобами ураження, інформаційна зброя отримала визнання у російського військового і політичного керівництва.

Важлива роль інформаційної складової знайшла відображення навіть у прийнятій 25 грудня 2014 року новій редакції «Воєнної доктрини РФ»². Акцентуючи на цьому увагу, фахівці застосовують епітети «мережева», «нелінійна» війна, «сурогатна», «війна-трансформер» (T-war) або «війна-мотрійка». Як і класична війна, війна-«мотрійка» включає в себе військовий компонент, який захований глибоко всередині, а зовні знаходяться інші – невійськові – оболонки, що й дозволяє на початку не ідентифікувати події як війну.

Коли ж Крим було анексовано Росією, і приховувати справжні наміри вже не мало сенсу, риторика російського керівництва дещо змінилася. Виявляється, що в Україні вже не криза, а «громадянська війна». Таку заяву президент РФ В.В. Путін зробив у на міжнародному економічному форумі весною 2014 року. Росія при цьому виступає лише рятівником мирного населення від страхіть братовбивчого внутрішнього конфлікту. «Якби Росія не приєднала Крим, то там жертв трагедій було б більше, ніж в Одесі», – заявив він. І додав, що в Україні «не забарився державний переворот, підтриманий американськими та європейськими партнерами. Що далі – хаос, і зараз ми бачимо – повномасштабна громадянська війна»³. Отже, хоч вже не «криза», але логіка та ж сама: росіяни тут ні до чого, це ваша, українців, внутрішня справа; не слід було президента скидати. А російських військ на Донбасі взагалі немає...

¹ В ЄС заявили, що не готові визнати присутність військ РФ на Донбасі через брак інформації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/1009408-v-es-zayavili-scho-ne-gotovi-viznati-prisutnist-viysk-rf-na-donbasi-cherez-brak-informatsiji.html>

² Гусаров В. Информационные акценты новой Военной доктрины Кремля [Электронный ресурс] / В. Гусаров. – Режим доступа: <http://sprotyv.info/ru/news/11034-informacionnye-akcenty-novoy-voennoy-doktriny-kremlya>

³ Путін: В Україні йде громадянська війна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukr.segodnya.ua/world/putin-v-ukraine-idet-grazhdanskaya-voyna-522678.html>

Таку саме думку відтворив і В.Ф. Янукович у своєму інтерв'ю журналісту ВВС Габріелю Гейтхаусу. На запитання щодо коректності використання поняття «громадянська війна» для опису подій на Сході України корпорація ВВС надала відповідь, що «немає загальноприйнятого визначення фрази, або того, коли слід її застосовувати (тобто, в якій точці внутрішній конфлікт стає громадянською війною)... Тим не менш, бойові дії українців проти українців за майбутнє своєї країни є досить масштабними, щоб виправдати використання цього терміну»¹.

Проте запорізький історик В. Мороко наполягає, що спроби втиснути події на Донбасі в рамки давно відомого поняття «громадянська війна» не відповідають дійсності. «Для російської політичної верхівки, – пише він, – такий погляд є зручною формою реалізації власних інтересів. Адже дозволяє умити руки і знівелювати свою роль у розпалюванні конфлікту. Цілеспрямована інформаційна політика призвела до засвоєння пересічними росіянами думки, що на Донбасі воюють один з одним українські громадяни. Наприкінці серпня 2015 року, за даними Всеросійського центру вивчення громадської думки, так вважали понад 59 % опитаних. Понад 75 % поділяли думку, що Росія не несе відповідальність за це кровопролиття»².

Українське керівництво відреагувала на тезу про громадянську війну на Донбасі досить категорично. Перебуваючи на міжнародній конференції з питань безпеки в Мюнхені у лютому 2016 року П. Порошенко проголосив, що бойові дії, які тривають на Донбасі, не є «громадянською війною», а агресією, яку здійснює Росія на частині сході країни. «Десятки російських солдат, які утримуються <в полоні>, – доказ світу російської військової агресії проти України. Пане Путін, це не громадянська війна в Україні – це ваша агресія», – сказав він³.

Таким чином, окрім озброєного протистояння відбувається ще й термінологічна «бійка» – дискусія, від результатів якої залежить юридична кваліфікація ситуації, отже – й можливість і розміри міжнародної допомоги,

¹ Корпорація ВВС наполягає, що конфлікт на Донбасі є «громадянською війною» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/07/2/7035507/>

² Усна історія російсько-української війни (2014 - 2015 роки) / за ред. В. Мороко. – Випуск 1. – Київ: К.І.С., 2015. – С.11.

³ Порошенко Путіну: в Україні не «громадянська війна», а російська агресія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/news/27550112.html>

перспективи Гаазького трибуналу, ставлення до учасників подій, біженців тощо. Поняття «агресія», яке пропонує вживати український президент, виводить на перше місце ситуацію навали, інтервенцій, нападу з-зовні.

Саме «агресією» називають події на Донбасі такі авторитетні документи як Заява Верховної Ради України від 27 січня та 21 квітня 2015 р., Резолюція № 2067 Парламентської Асамблеї Ради Європи від 25 червня 2015 р., Резолюція Парламентської Асамблеї ОБСЄ від 8 червня 2015 р. тощо. Згідно з параграфом g статті 3 «Визначення агресії», затверджений Резолюцією № 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 року, агресією є «застосування військової сили державою проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої держави, або будь-яким іншим чином, несумісним зі статутом ООН»¹.

Конкретизуючи наведену дефініцію, Генасамблея ООН виокремлює сім видів дій, що розглядаються як акти агресії. Три з них актуальні для опису ситуації в Україні. Це, по-перше, «вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави або будь-яка військова окупація, який би тимчасовий характер вона не носила, що є наслідком такого вторгнення чи нападу, або будь-яка анексія із застосуванням сили території іншої держави або її частини»; по-друге, «блокада портів чи берегів держави збройними силами іншої держави», по-третє, «заслання державою чи від імені держави озброєних банд, угруповань та регулярних сил або найманців, що здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави настільки серйозного характеру, що це дорівнює перерахованим вище актам, або її істотна участь в них»².

Експерти Центру глобалістики «Стратегія XXI» вважають, що «це саме те, що робить Росія проти України». Єдине, що вони пропонують, характеризувати російську агресію як «агресію гібридного характеру», під якою розуміється «комплекс різнорідних впливів на противника регульованої величини і комбінованого характеру, що застосовуються за заданим алгоритмом, де власне військові засоби не є домінуючими». При гібридній агресії використання

¹ Определение агрессии. Утверждено резолюцией 3314 (XXIX) Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1974 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml

² «АТО» чи «війна»? Міжнародно-правові наслідки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vysnovky.com/analytics/politics/2068-ato-chi-viina-mizhnarodno-pravovi-naslidki>

збройних сил відбувається в маскованій формі, наприклад, під виглядом добровольців, козаків, ополченців тощо¹.

А доктор юридичних наук, професор В. Василенко вважає, що прихований характер використання РФ проти України збройних сил не впливає на юридичну кваліфікацію її дій як агресії. «Ті підступні методи, до яких вдалося путінське керівництво для маскуванню початку збройного нападу на Україну (здіяння спецназу та особового складу підрозділів і військової техніки регулярних Збройних Сил РФ без розпізнавальних знаків; використання цивільного населення, зокрема жінок і дітей, як живого щита для наступу на військові об'єкти; фінансування та озброєння найманців; підривна діяльність російських спецслужб; використання механізмів пропагандистської війни тощо), свідчать про його моральну ущербність, а не про відсутність факту агресії і є обставиною, яка обтяжує вину Російської Федерації як держави-агресора»².

Зрозуміло, що термін «агресія» виступає дзеркальним антиподом терміну «громадянська війна»: якщо останній фокусується на внутрішніх аспектах, то перший всю відповідальність покладає на зовнішні сили. Іншими словами, ми маємо такий саме загрозливий маніпулятивний перекис, що й у випадку з кризою. Специфіка подій на Донбасі, на наш погляд, полягає в тому, що зовнішні чинники тут накладаються на внутрішні, і нехтування будь-якою з названих складових не сприяє об'єктивному і безпристрасному аналізу.

Це вимагає від дослідника пошуку такої категорії, яка б була достатньо широкою за обсягом і змістом, щоб виступати родовим поняттям по відношенню до громадянської війни, кризи й агресії.

Такою, на нашу думку, є категорія «конфлікт»³.

Частіше за все під конфліктом розуміють певний вид протистояння мінімум двох сторін з приводу розподілу цінностей, ресурсів або влади.

¹ Гончар М. Гибридная война в Восточной Европе. Невоенное измерение. Энергетический компонент [Електронний ресурс] / М. Гончар, А. Чубик, О. Ищук. – Режим доступу : <http://geostrategy.org.ua>

² Василенко В. Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки / Володимир Василенко // Громада. Часопис Товариства Української культури Угорщини. №1(129) січень – березень 2015 року.

³ До речі, Верховний представник Євросоюзу з закордонних справ і політики безпеки Федеріка Могеріні вживає саме цей термін – «conflict in eastern Ukraine» (Див.: http://eeas.europa.eu/statements-eeas/2016/160309_01_en.htm)

Збройні конфлікти – це різновид конфліктів, що характеризується відкритим зіткненням з застосуванням зброї між двома або більше керованими з центру сторонами, що безперервно тривають протягом якогось часу в суперечці за контроль над територією та її управлінням.

Правові аспекти збройних конфліктів розглядаються у «Женевській конвенції про захист жертв війни» ООН, затвердженій 12 серпня 1949 року. Стаття 2 цього документу визначає збройний конфлікт як «збройне зіткнення, що виникає між двома або декількома Високими Договірними Сторонами».

«Міжнародне гуманітарне право, – зазначає С.Я. Бескоровайний, – визнає дві категорії збройних конфліктів. Розпізнавальною ознакою тут служить державний кордон: війна між двома або більшим числом держав вважається міжнародним збройним конфліктом, а збройні зіткнення, що відбуваються в межах території однієї держави, – не міжнародними (внутрішніми) збройними конфліктами (зазвичай їх називають громадянськими війнами). Винятком є ситуація, коли народ повстає проти колоніального панування, здійснюючи своє право на самовизначення: з прийняттям Протоколу I, національно-визвольні війни стали вважатися міжнародними збройними конфліктами»¹.

Збройним конфліктом неміжнародного характеру називається збройне протистояння, що має місце в межах території держави, між урядом, з одного боку, і збройними повстанськими групами – з іншого. У протистоянні протиборчих сторін беруть участь урядові війська, з одного боку, а з іншого – суб'єкти, що входять до складу збройних загонів, якими можуть бути повстанці, заколотники, революціонери, сепаратисти, борці за волю. Метою їхньої боротьби є захоплення влади, більша автономія в межах держави, або ж відокремлення й створення власної, незалежної держави. Керівництво по застосуванню норм міжнародного гуманітарного права в Збройних Силах України визначає внутрішній збройний конфлікт, як «зіткнення на території держави збройних сил уряду з антиурядовими організованими збройними загонами»².

Якщо аналізувати логіку розвитку конфлікту, то слід зосередити увагу на мотивації. У цьому контексті розрізняють два види конфліктів: конфлікт інтересів і когнітивний конфлікт. При цьому в конфлікті інтересів стикаються цілі, інтереси як усвідомлені потреби, мотиви поведінки людей, когнітивний конфлікт є суперечкою про знання чи розуміння проблеми. У подіях на Сході

¹ Бескоровайний С.Я. Види збройних конфліктів та їх правове регулювання / С.Я. Бескоровайний // «Юридична наука». – 2014. – № 3. – С.116-117.

² Там само. – С. 117.

України яскраво виражені обидві сторони: і конфлікт інтересів, і конфлікт інтерпретацій, коли один і той же факт по-різному подається і сприймається більшістю населення.

Директор Інституту філософії ім. Григорія Сковороди НАН України М.В. Попович вважає, що конфлікт на Сході суперечить інтересам не тільки України, що очевидно, але й істинним інтересам Росії. «Сьогодні те, що ми бачимо, виглядає як російсько-українська війна. Але війни між двома націями ведуться або за певну територію, або за інші матеріальні інтереси. Тобто в цьому випадку повинен бути національний інтерес, який входить в протиріччя з ворожим національним інтересом. Ми не можемо про це стверджувати в нашому випадку, говорячи про так звану «російсько-українську» війну. Це не російсько-українська війна в тому сенсі, що це не розвиток якихось російських національних інтересів, які призвели Росію в стан військового конфлікту <з нашою країною>»¹.

Задіяння категорії конфлікту звертає нас до конфліктологічної парадигми в соціології, яка відштовхується від тези про початкову конфліктогенну природу суспільства. Зокрема, один із засновників цієї парадигми, Ральф Дарендорф, вважав, що всі сучасні конфлікти об'єднує один аспект, безпосередньо пов'язаний з сучасним соціальним конфліктом з приводу громадянства і життєвих можливостей, а саме – наступ на цивілізуючі сили громадянства заради прав меншин, їхньої культурної, релігійної або етнічної самостійності.

У розділі однієї з своїх робіт з промовистою назвою «Громадяни і сепаратисти» він писав: «...в успіху цього наступу частково винні ті, хто сам був у минулому жертвою дискримінації і боровся за громадянські права. Виник новий тип «підмоченого» лібералізму, що відмовляється від великих завоювань в галузі загальних громадянських прав і норм заради того, щоб задовольнити сепаратистські вимоги національних меншин. Права меншості спочатку були невірно зрозумілі і внаслідок цього перетворилися на владу меншості. У кінцевому рахунку така позиція практично не суперечить войовничому фундаменталізму, так що активна меншість отримала право говорити про те, що її підтримує мовчазна більшість»².

¹ Глуховський М. Мирослав Попович: Стратегічним завданням для Європи є усунення Путіна від влади [Електронний ресурс] / М. Глуховський // Главком. – 9 січня 2015 року. – Режим доступу : <http://glavcom.ua/articles /25600.html>

² Дарендорф Р. Современный социальный конфликт / Ральф Дарендорф // Зарубежная социология XX века: Хрестоматия. Тексты / [отв. ред. В. Г. Городяненко]. – Днепропетровск : Изд-во ДНУ, 2001. – С. 264-271.

Цей «збій» демократичних механізмів спостерігається нами сьогодні практично повсюдно, дає себе знати в найрізноманітніших формах. Меншість відмовляється визнати свою підпорядкованість більшості, навпаки, вона веде себе так, ніби саме її норми і цінності панують у соціумі. «Ніщо з досвіду управління, інституціоналізації та регулювання соціального конфлікту непридатне до активної меншості, яка або вимагає відділення, або намагається нав'язати іншим свої фундаменталістські переконання. Не випадково боротьба меншини супроводжується терористичними актами і загрозами громадянської війни. І те, й інше в гіршому випадку переростає в конфлікт, який не знає кордонів, в кращому – породжує хвилі ірраціональних виступів, які неможливо зупинити»¹.

Події на Сході України повністю вписуються в конфліктологічну схему Р. Дарендорфа, яка фіксує глибинний збій у функціонуванні соціального організму. Визнання за меншістю права жити за своїми правилами відразу призводить до наступного кроку – до реалізації бажання меншини максимально поширити ці правила на все суспільство. Радикалізація Майдану обернулась радикалізацією його супротивників, які після перемоги останнього виступили зі зброєю в руках проти центральної влади.

Актуалізація конфліктологічної парадигми автоматично призводить нас до необхідності відповіді на питання про суб'єкти східноукраїнського конфлікту. Справа в тому, що одні й ті ж саме соціальні спільноти, інститути й особи на різних рівнях конфлікту є і суб'єктами, і об'єктами останнього. При цьому експерти виокремлюють суб'єктів-ініціаторів, організаторів, маніпуляторів, рушійні сили тощо. «Сучасний український конфлікт оцінюється деякими експертами в якості громадянської війни, тобто боротьби між різними соціальними групами. При цьому тут також присутні різні думки: боротьба «про-європейців» проти «про-азіатів» (продовження Євромайдану); «регіонів» проти «центру» (за децентралізацію); одних олігархічних угруповань проти інших; «російських націоналістів» проти «українських націоналістів» і т. ін.»². Проте на більш високому міждержавному рівні конфлікт може бути поданий як зіткнення Росії з Україною, або Росії з США, де Україна виглядає лише «полем бою». На ще більш високому – цивілізаційному – рівні український конфлікт є проявом зіткнення світових цивілізацій, одна з яких не бажає випускати зі

¹ Там само. – С. 267.

² Глазунов В. В. Гибридная война: олигархический дискурс / В. В. Глазунов // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2015. – Вип. 34. – С. 92.

сфери свого впливу втікачку-Україну. Цей вимір має відчутну духовно-конфесійну складову.

Україна на різних рівнях конфлікту виступає для його учасників в якості суб'єкта і об'єкта, мети і засобу, діяча і жертви. На думку В. Глазунова, Україна була втягнута в гібридну війну, не маючи власної стратегічної мети. «Відсутність парадигми, концепції, філософії, місії, знижує рейтинг України як системи і не дозволяє вийти на вищі рівні ведення геополітики, в тому числі й на вищі рівні ведення гібридної війни. Це автоматично скорочує перелік процесів, де Україна виступає як суб'єкт, автоматично перетворюючись на мету, завдання, засіб, об'єкт в руках інших учасників. Природно, ця «ущербність» відразу ж проявляється в «момент істини», яким є військовий конфлікт»¹.

Таким чином, сучасна соціальна філософія шукає найбільш коректні поняття і категорії для позначення подій, що протікають на Сході України. Кожен з проаналізованих термінів – криза, війна, громадянська війна, гібридна війна, агресія – відображає конкретні аспекти цілісних і суперечливих процесів. Враховуючи їх багатоаспектність, фактори внутрішнього розколу і зовнішньої агресії гібридного характеру плюс широке використання різного роду маніпулятивних, фальсифікаційних технологій, що просуваються в телебаченні та Інтернеті, маскуванню справжніх суб'єктів військового протистояння, активну апеляцію сторін до інститутів міжнародного права, вважаємо за необхідне іменувати все це «конфліктом» з подальшим задіянням потенціалу конфліктологічної парадигми.

1.2. Класифікація цивілізаційних конфліктів.

Східноукраїнський конфлікт актуалізував необхідність осмислення того, що відбувається в нашій країні з позицій внутрішнього і зовнішнього спостерігача. Останньому, зокрема, волею-неволею доводиться зіставляти українські події 2014/16 років з іншими збройними конфліктами, що мали місце у віддаленому і недавньому минулому. Пошук аналогій, компаративістський аналіз з одного боку закордонних, а з іншого – східноукраїнського конфліктів дозволить знайти відповідь на питання: що спільного і в чому особливості розгортання цих процесів? Які причини виникнення конфліктів? Які існують закономірності їх перебігу? Яких подій слід очікувати в разі збереження

¹ Там саме. – С.92.

тенденцій, що намітилися? А головне – які існують ефективні шляхи подолання конфлікту?

Історики Л. та М. Бресслери підраховали, що людство за останні п'ять з половиною тисячоліть пройшло через 15000 збройних конфліктів, які забрали більше трьох мільярдів життів. Починаючи з 3600 до н.е. і закінчуючи 2008 роком, коли були опубліковані результати цих підрахунків, лише 292 роки були мирними, що складає 5% від зазначеного хронологічного відрізка. Решту часу людство безперестанку конфліктувало. Здавалося б, дослідникові східноукраїнського конфлікту є з чим порівнювати і зіставляти.

Але така невичерпна у своєму різноманітті емпірична база з уявних переваг перетворюється на недолік, бо вона не може бути використана для теоретичних узагальнень у «нерафінованому» вигляді, а вимагає первинної обробки, що включає систематизацію, класифікацію, типологізацію конфліктів. Інакше кажучи, проблема полягає в свідомому обмеженні емпіричної бази дослідження лише тими її елементами, які можуть бути співвіднесені за родовими ознаками з важливими для нас подіями в Україні.

Визнаний авторитет у галузі вивчення міжнародних збройних конфліктів Ден Сміт зазначав: «...причини збройних конфліктів не просто різноманітні – в їх сукупності можна розгледіти ряд типів, які вимагають, у свою чергу, різних типів і рівнів теоретичного і аналітичного дослідження. Тому методологічні питання – це частково питання типологічні, пов'язані з організацією конкретних даних і теоретичних положень»¹.

Процедура типологізації припускає вичленування шляхом аналізу різноманітних якостей і властивостей безлічі елементів системи і пошуку істотних ознак, які стають в результаті цього пошуку критерієм типологізації. У «Новій філософській енциклопедії» наведено визначення типології як «методу наукового пізнання, в основі якого лежить розчленовування систем об'єктів та їх групування за допомогою типу, тобто узагальненої, ідеалізованої моделі. Типологія використовується в цілях порівняльного вивчення істотних ознак, зв'язків, функцій, відносин, рівнів організації об'єктів, як співіснуючих, так і розділених у часі»².

¹ Смит Д. Причины и тенденции распространения вооруженных конфликтов / Дэн Смит // Чечня: от конфликта к стабильности (проблемы реконструкции). – М.: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, Фонд гуманитарного содействия Чеченской республике, 2001. – С.225.

² Огурцов А.П. Типология // Новая философская энциклопедия. В 4 тт. Т.4. – М.: Мысль, 2001. – С. 70-72.

Вже доводилося писати¹, що в методологічному плані типологізація і класифікація – досить близькі одна до одної логіко-пізнавальні операції, в основі яких лежить уявний поділ предметів на групи, як би вони не називалися – типами або класами. Загальним моментом для типологізації та класифікації є необхідність виокремлення критерію, тобто ознаки, на підставі якого здійснюється групування типів чи класів.

І все ж між типологізацією і класифікацією є різниця. Типологізацію доречніше використовувати в разі аналізу різнорідної системи, яка ще тільки формується, і де групуванню підлягають подібні за деякими параметрами елементи. Класифікація ж застосовується переважно для розчленування на частини системи цілісної, яка вже сформувалася, і коли осмислені основні закономірності її розвитку. Саме ці закономірності дозволяють виокремлювати критерії, на підставі яких в подальшому здійснюється розбивка цієї системи на класи (рівні, розряди тощо). Передбачається, що сума розведених за класами елементів повинна дорівнювати сумі всіх елементів системи, тобто класифікація вичерпує процедуру аналізу. Крім того, якщо типологізація застосовується переважно до гетерогенного середовища, то класифікація – до гомогенної системи. Використовуючи категорії «одиничне-особливе-загальне», можна сказати, що в типологізації мисленнєве угруповання ознак здійснюється за напрямом «від одиничного до особливого», а в класифікації, навпаки, «від загального до особливого». Нарешті, і хронологічно, і логічно типологізація більш притаманна раннім етапам розвитку науки, в той час як класифікація вимагає деякої зрілості останньої.

Визначившись, таким чином, з особливостями типологізації і класифікації, спробуємо застосувати обидві процедури до аналізу збройних, зокрема, цивілізаційних конфліктів.

Слід погодитися з думкою, що тривалий час збройні конфлікти вивчалися переважно історичною наукою, яка не ставила перед собою завдання зіставлення їх з іншими видами соціальних конфліктів. Так, наприклад, К. Боулдінг, Р. Слайдер та інші представники загальної теорії конфліктів не надавали істотного значення специфіці цивілізаційних конфліктів як однієї з форм взаємодії локальних цивілізацій. У середині минулого століття в працях П. Сорокіна, К. Райта, Р. Дарендорфа, Л. Козера з'явився новий підхід, в якому цивілізаційні конфлікти розглядалися як різновид соціальних конфліктів.

¹ Додонов Р.А. Проблема типологизации и классификации цивилизаций // Цивилизация: от локального к глобальному Граду. Монография. – Донецк: ДонНТУ, УНИТЕХ, 2008. – С. 50-57.

Згодом конфліктологія інституціалізувалася як самостійна дисципліна, що інтегрувала досягнення соціальної психології, політології, соціології, історії, економічної та правничої науки. Соціальний конфлікт визначався конфліктологією як «найбільш гострий спосіб розвитку і завершення протиріч, які виникають у процесі соціального взаємодії, що полягає в протидії суб'єктів конфлікту і супроводжується їх негативними емоціями по відношенню один до одного». Але навіть конфліктологія досі не надала усталеної дефініції поняття «цивілізаційний конфлікт», головним чином, через нескінченне розмаїття його ознак і властивостей політичного, економічного, соціального, ідеологічного, дипломатичного, військового і міжнародно-правового характеру.

Компенсувати цей недолік дослідники намагаються шляхом співвіднесення поняття «цивілізаційний конфлікт» з поняттям «конфлікт міжнародний». Так, К. Райт стверджував, що конфлікт є певним відношенням між державами, яке може існувати на всіх рівнях, на самих різних ступенях. У широкому сенсі конфлікт може бути поділений на чотири стадії:

- 1) усвідомлення несумісності;
- 2) зростаюча напруженість;
- 3) тиск без застосування військової сили для вирішення несумісності;
- 4) військова інтервенція чи війна для нав'язування рішення.

Конфлікт у вузькому сенсі відноситься до ситуацій, в яких сторони діють одна проти одної, тобто до двох останніх стадій конфлікту в широкому сенсі. Сильною стороною даної дефініції є динамічний підхід, що репрезентує конфлікт як процес, котрий проходить через певні стадії свого розгортання. Однак не можна не бачити, що до останньої, четвертої стадії конфлікт може і не дійти, знайшовши «розв'язання» або «вирішення» невійськовим, ненасильницьким шляхом. Війна є окремим випадком міжнародного конфлікту, що підводить нас до першого варіанту типологізації конфліктів, який розрізняє, залежно від використовуваних засобів, військові та мирні засоби свого вирішення.

У політологічній і конфліктологічній літературі можна зустріти й інші підстави для типологізації. Так, зокрема, залежно

- від кількості учасників розрізняють конфлікти двосторонні та багатосторонні,
- від географічного поширення – локальні, регіональні і глобальні конфлікти,
- від часу протікання – короткострокові і тривалі,
- від причин – територіальні, економічні, етнічні, релігійні і т. п.

Особливо слід відзначити типологію конфліктів за критерієм реалізації інтересів. Відповідно до неї виокремлюють два типи конфліктів, а саме конфлікти з протилежними інтересами, в яких виграш однієї сторони супроводжується автоматичним програшом іншої (конфлікти з «нульовою сумою»), і конфлікти, в яких існує можливість компромісів (конфлікти з «ненульовий сумою»).

Після появи праць С. Гантінгтона¹, категорія «цивілізаційного конфлікту» стала тлумачитися як одна з форм прояву цивілізаційних протиріч на стадії їх значного загострення, коли сторони починають відкриті дії одна проти одної з метою реалізації своїх інтересів, використовуючи при цьому всі доступні засоби, наявні в їхньому розпорядженні. Інакше кажучи, цивілізаційний конфлікт – це пряме зіткнення локальних цивілізацій як наддержавних суб'єктів історичного процесу. До їх числа С. Гантінгтон відносив західну (католицьку і протестантську), східно-слов'янську (православну), китайську (буддистсько-конфуціанську), арабську (мусульманську), індуїстську, японську, латиноамериканську, африканську цивілізації. Сучасні автори вносять незначні поправки до переліку локальних цивілізацій, але, в цілому, погоджуються з тим, що цивілізаційні конфлікти слід розділяти на 1) міжцивілізаційні і 2) внутрішньоцивілізаційні.

Російський політолог Н.А. Баранов зазначає, що наймасштабніші конфлікти останніх десятиліть, вплив яких виходить далеко за локальні рамки, – це міжцивілізаційні конфлікти, які мають релігійне коріння. Найбільш значимі з них такі:

1. Конфлікти, викликані ісламським фундаменталізмом, що перетворився на політичний рух і використовує релігійні догми для встановлення в усьому світі «ісламського порядку». Багаторічна війна з «невірними» ведеться в усіх куточках планети з широким застосуванням терористичних методів (Алжир, Афганістан, Індонезія, Сполучені Штати, Чечня і т.ін.).

2. Міжконфесійні конфлікти в Африці. Війна в Судані, яка забрала життя 2 млн. осіб і змусила 600 тис. стати біженцями, була викликана протистоянням між владою, що виражала інтереси мусульманської частини населення (70 %), та опозицією, орієнтованою на язичників (25 %) і християн (5 %). Релігійний та етнічний конфлікт між християнами, мусульманами і язичниками має місце у найнаселенішій країні континенту – Нігерії.

¹ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.

3. Війна на Близькому Сході, в якій головний об'єкт суперечки (Єрусалим) має величезне значення не тільки для безпосередніх учасників конфлікту – мусульман та іудеїв, але і для християн.

4. Конфлікт між індістами та ісламістами, що виник у 1947 році після розподілу Індії на Індійський союз та Пакистан і таїть загрозу зіткнення двох ядерних держав.

5. Протистояння сербів і хорватів за релігійною ознакою, яке відіграло трагічну роль у долі Югославії.

6. Взаємне винищення на етнорелігійному ґрунті сербів і албанців, які проживають у Косово.

7. Боротьба за релігійну і політичну автономію Тибету, яка почалася з приєднання до Китаю у 1951 році цієї території, що була тоді незалежною. Ця боротьба призвела до загибелі 1,5 млн. осіб¹.

При групуванні за типами названих і багатьох інших, не названих вище міжцивілізаційних конфліктів, можна логічно впорядкувати їх в численні бінарні опозиції, наприклад: конфлікти західної та ісламської, західної і православної, православної та ісламської цивілізацій тощо.

Узагальнюючи специфіку протікання міжцивілізаційних конфліктів наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть, сучасні автори вказують на ряд особливостей.

Перша з них полягає в запеклості таких конфліктів, адже протистояння формувалися тисячоліттями внаслідок зіткнень різних систем цінностей і способів життя. Це протистояння важко піддається врегулюванню.

Друга особливість полягає в підтримці учасників з боку гігантських цивілізаційних утворень, які стоять за ними. Так, в суперечці навколо Фолклендських островів у 1982 році на стороні Аргентини стояв весь латиноамериканський світ, а на боці Великобританії – Захід. Масштаби цивілізаційної підтримки Афганістану випробував на собі «обмежений контингент» Радянської Армії, що зустрів протидію, по суті, всього арабомусульманського світу. Практичну безмежність ресурсів цивілізації відчують Пакистан та Індія – в суперечці через Пенджаб і Кашмір, палестинці – на Близькому Сході, християни і мусульмани – в колишній Югославії та ін.

¹ Баранов Н.А. Динамика современных геополитических конфликтов / Н.А. Баранов // Геополитические проблемы европейского развития [электронный ресурс] // Адрес доступа: http://nicbar.narod.ru/geoproblemy_lekzia10.htm

Третя особливість міжцивілізаційних конфліктів полягає у фактичній неможливості досягнення в них перемоги. Цивілізаційна належність учасників зіткнень, яка гарантує їм солідарність глобального масштабу, стимулює рішучість, а часом і жертовність учасників боротьби.

Четверта особливість таких конфліктів полягає в тому, що цивілізаційний фактор може поєднуватися з національно-територіальним – геополітичним по своїй суті. Так, на різних етапах сербо-мусульмано-хорватського конфлікту в Югославії його учасники змінювали союзників в залежності від ситуації: хорвати-католики вступали в союз з мусульманами проти православних сербів, серби ставали союзниками мусульман проти хорватів. Позиція країн Заходу стосовно учасників конфліктів також не визначалася міркуваннями суто цивілізаційної близькості. Німеччина підтримувала хорватів, Великобританія і Франція симпатизували сербам, а США – боснійцям-мусульманам.

П'ята особливість сучасних конфліктів – практична неможливість чіткого визначення агресора і його жертви. Коли відбуваються такі цивілізаційні катаклізми, як, наприклад, розпад Югославії, де руйнувалися тканини трьох цивілізацій – слов'яно-православної, західної та ісламської, характер суджень про причини кризи та про його ініціаторів багато в чому залежить від позицій аналітика.

Незважаючи на важливість аналізу міжцивілізаційних конфліктів, слід підкреслити, що в контексті подій на Сході України більш актуальним є вивчення конфліктів між суб'єктами однієї цивілізації або внутрішньоцивілізаційні конфлікти¹.

Причиною виникнення внутрішньоцивілізаційного конфлікту може стати посягання Центра на територію проживання етносів, що входять (або входили) до складу цивілізації, їхнє прагнення вийти з-під «імперського ярма» шляхом створення незалежних держав. Боротьба за природні ресурси, пріоритети у трудовій діяльності, соціальні гарантії – все це викликає етнічні сутички, які в подальшому можуть перерости у великомасштабні внутрішньоцивілізаційні конфлікти.

Регулювання внутрішньоцивілізаційних конфліктів, пошук взаєморозуміння сторін ускладнюються низкою факторів, до яких слід віднести наступні:

¹ Вакулова Т. Цивилизационный фактор в этнополитических конфликтах / Т. Вакулова // Вісник СевДТУ. Вип. 91: Політологія: зб. наук. пр. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2008. – С.193-198.

- внаслідок протистояння відбувається інтенсивне розходження суб'єктів внутрішньоцивілізаційного конфлікту за культурними ознаками, навіть тими, що раніше зближували їх (мова, релігія, спосіб життя);
- реакція керівних органів суб'єктів конфлікту може динамічно змінюватися за історично короткий термін при збереженні інерції масової свідомості;
- конфліктуючі сторони відтворюють з історичної пам'яті стійкі негативні стереотипи по відношенню один до одного. Або створюється симулякр історично пам'яті, який гальмує процес розв'язання конфлікту;
- наявність зовнішніх сил, зацікавлених у продовженні протистояння в середині даного цивілізаційного утворення.

Традиційно вважається, що конфлікти всередині однієї цивілізації менш інтенсивні і не мають настільки вираженої тенденції до ескалації, як міжцивілізаційні зіткнення. Належність до однієї цивілізації дещо зменшує ймовірність насильницьких форм конфліктної поведінки.

Відстоюючи цю тезу, Н.А. Баранов пише: «Цивілізаційна єдність Заходу, що ґрунтується на спільності цінностей і християнській духовній спадщині, мінімізує можливість виникнення військово-політичної конфронтації між США та Європейським Союзом або всередині останнього, незважаючи на наявні розбіжності й протистояння. Зважаючи на належності Росії та України до однієї цивілізації – слов'яно-православної – незначною є ймовірність застосування ними насильства один проти одного через Крим або економічні проблеми. В інтересах обох держав – прищеплювати своїм громадянам почуття належності до більш широкої спільноти, яка виходить за рамки національної території»¹. (У дужках відзначимо, що ці авторські міркування були висловлені всього за кілька місяців до анексії Криму і гарячих боїв на Донбасі. Разом з тим, напевно чи дані положення можуть бути розцінені як грубий теоретичний прорахунок автора – адже у можливість війни між росіянами і українцями до останнього моменту не вірив ніхто. Невідповідність наведеного висновку реальному стану справ лише підтверджує, що наявний конфлікт є штучно зконструйованим і майстерно керованим. Він явно суперечить державним інтересам як України, так і Росії та слугує інтересам лише невеликого кола осіб з суто суб'єктивними мотивами.

¹ Баранов Н.А. Динамика современных геополитических конфликтов / Н.А. Баранов // Геополитические проблемы европейского развития [электронный ресурс] // Адрес доступа: http://nicbar.narod.ru/geoproblemy_lekzia10.htm

Внутрішньоцивілізаційні конфлікти дійсно дещо відрізняються від міжцивілізаційних ступенем агресивності і непримиренності. Усередині цивілізацій держави не схильні до войовничого самоствердження. Ба більше – прагнуть до зближення на загальній цивілізаційній основі, аж до утворення наддержавних об'єднань (Британська співдружність націй, Євросоюз, Північноамериканська зона вільної торгівлі, Митний союз). Винятки становлять, мабуть, ті країни, що знаходяться на периферії даної локальної цивілізації та виявили своє бажання вийти зі складу однієї і примкнути до іншої цивілізаційної спільності. Подібна «цивілізаційне втеча» сприймається «метрополією» як зрада і обумовлює бажання жорстоко покарати відступника.

Таким чином, наведені вище варіанти типологізацій конфліктів дозволяють нам дещо звужити їх число лише тими, які за обраними критеріями є «співвимірними» до східноукраїнського конфлікту. Отже, для компаративістики нам необхідно проаналізувати військові, двосторонні, локальні, тривалі (вже сьогодні зрозуміло, що східноукраїнський конфлікт виявляє тенденції до затягування на роки), комплексні за причинами виникнення внутрішньоцивілізаційні конфлікти.

Другим важливим моментом є визначення хронологічних рамок нашого дослідження. Конфлікти якого саме періоду слід розглядати? З найдавніших часів до наших днів? Починаючи з другої половини ХІХ століття? ХХ століття? Його другу половину? Після 1991 року? Останні 5 років?

Кожний з зазначених періодів містить досить повчальні уроки, що можуть стати підставою для проведення історичних паралелей.

Наприклад, Олександр Єрьоменко у своїй книзі «Міркування про Луганську Вандею» порівнює події на Донбасі з Вандеєю – французькою провінцією, яка не прийняла Велику Французьку революцію.

У березні 1793 року в департаменті Вандея почалося народне повстання, приводом для якого став декрет про призов до революційної армії. В якості причин повстання О. Єрьоменко називає зубожіння селян Західної Франції, руйнування традиційних соціальних інститутів, конкуренцію і навіть ворожість міста та села, яка особливо загострилася в цьому регіоні внаслідок революційних реформ. Якщо у передреволюційній Франції в середньому один з 8-9 жителів міг вважатися жебраком, то в Вандеї – один з 7-8, а в деяких районах навіть кожен п'ятий. Очікування дрібних земельних орендарів, які сподівалися, що революційна влада покращить їхнє становище, не виправдалися: нові податки виявилися вище за старі, а головне, вони були розподілені нерівномірно – не на користь сільському населенню. Нове

законодавство принесло вигоду, головним чином, міським буржуа і торгівцям. Бідні селяни стали ще біднішими, а заможна місцева міська буржуазія заважала придбати землю. Всі ці фактори сприяли посиленню аж ніяк не революційних – навпаки – контрреволюційних – настроїв вандейського селянства, чим не забарилися скористатися представники місцевої аристократії.

Війна в Вандеї тривала близько трьох років і відрізнялася крайньою жорстокістю, як з боку революційної армії, так і з боку повстанців. Обопільний розстріл полонених увійшов у звичайну практику. Перемир'я, як правило, порушувалися. «Пекельні колони» революційного генерала Л.-М. Тюрро наводили жах, головним чином, на мирне населення. Оцінки кількості загиблих з обох сторін у ході придушення вандейського повстання коливаються від 180 000 до 250 000 чоловік. Саме при придушенні вандейського заколоту відбулися сумнозвісні «Нантські утоплення»: оскільки гільйотина, на думку комісара Конвенту Ж.-Б. Каррье, працювала занадто повільно, він завантажував барки з правими і винуватими і топив їх у Луарі. Один «вельми революційний» хімік запропонував Конвенту розпорошити з повітряної кулі над бунтівною провінцією отруйні речовини, щоб раз і назавжди покінчити з непокірним населенням, яке не розуміє великої благодетельності революційних перетворень¹.

На перший погляд схожість між вандейським повстанням 1793-96 років і «руською весною» 2014 року є досить поверховою. Там – темні селяни, тут – жителі промислового регіону. Тут – військовослужбовці сусідньої держави як найбільш ефективна бойова сила ополченців, там – другорядна роль збройної допомоги Великобританії. Тут – сепаратистські гасла, там – соціально-економічні та соціально-політичні. Погоджуючись з двома останніми пунктами, з приводу першого О. Єрьоменко зауважує, що маємо «функціонально-історичну схожість при структурно-соціальній відмінності». Важко визначити справжню соціальну базу донбаських сепаратистів: вона є досить аморфною. Показово, що, наприклад, шахтарі так і не стали ядром сепаратистського руху, в той час як пропаганда ідеї «руського миру» знайшла відгук у свідомості безробітного, декласованого, люмпенізованого елемента. Саме такого донбаського маргінала-псевдопролетарія можна порівняти з вандейським селянином: вони подібні у своїй замкнутості, ворожості до навколишнього світу, в агресивному неприйнятті нового.

¹ Єременко А.М. Размышления о Луганской Ванде / А.М. Єременко. – Just a Life, 2015.

Але при більш пильному розгляді Вандеї часів Великої французької революції і сучасного Донбасу ми виявимо ще істотніші відмінності. Тому коли сучасний Донбас іменують «Вандеєю», то це метафора. До речі, з цим погоджується і сам О. Єрмоєнко, додаючи, що правомірність цієї метафори може бути обґрунтована усталеною традицією символічного вживання слова «Вандея». Воно стало стійким символом контрреволюції, причому контрреволюції не стільки аристократичної, скільки народної, наприклад, тамбовське повстання проти більшовиків у 1920-21 роках.

Не менш повчальні аналогії можна провести і з подіями середини XIX століття, коли, за висловом У. Лінда, відбувся перехід до воєн «другого покоління». Вже Кримська війна середини XIX століття навіває чимало асоціацій, починаючи від зовнішніх (блокування українських військових кораблів у кримських бухтах шляхом затоплення російських судів) і закінчуючи дипломатичними прорахунками Росії відносно ступеня солідарності країн Європи.

Деякі паралелі можна провести між діяльністю кореспондентів російських телеканалів LifeNews і Russia Today й діяльністю їх заокеанських колег часів іспано-американської війни 1898 року, яку називають «війною, розв'язаної журналістами» і «першою війною, знятої на кіноплівку».

Велика спокуса розширити хронологічні рамки до 30-х років XX століття виникає у дослідника при знайомстві з подіями, що передували Другій світовій війні. Найбільш часто в публікаціях зустрічається порівняння російської анексії Криму з аншлюсом Австрії гітлерівською Німеччиною та приєднанням до неї Судетської області Чехословаччини.

Відчуття *déjà vu* виникає при знайомстві з деклараціями деяких європейських лідерів, що взяли курс на «умиротворення агресора».

Перекидання проросійськими «ополченцями» з себе відповідальності за результати артобстрілів в Донбасі і звинувачень України в обстрілі території (!) Російської Федерації¹ разюче нагадують майнільській інцидент, з якого почалася радянсько-фінська війна, або прикордонну провокацію в Гляйвіці, що привела до початку Другої світової. Поведінка Радянського уряду в період Фінської війни взагалі мало чим відрізняється від поведінки уряду Росії в період українського конфлікту. Для ілюстрації достатньо відтворити лише один фрагмент з повідомлення «Правди» від 4 грудня 1939 року: «т. Молотов у своїй

¹ Украинские военные вновь обстреляли территорию России // RT на русском [электронный ресурс] // Адрес доступа: <http://russian.rt.com/article/44769>

відповіді Авенолу телеграфував, що немає ніяких підстав для постановки «фінського питання», бо СРСР не перебуває у стані війни з Фінляндією, а лише надає допомогу Народному уряду ФДР, яке веде боротьбу за очищення Фінляндії від Рюті, Таннерів і Ко. Якщо ж, не зважаючи на це, Ліга націй буде скликана, СРСР не з'явиться».

Відмова від визнання Росією присутності своїх військовослужбовців на Сході України також не є чимось принципово новим. Москва має багатий досвід посилки «добровольців», «радників» і озброєння в Китай, Іспанію, а після 1945 року – в Корею, В'єтнам, на Кубу, в Анголу, Мозамбік та інші «гарячі точки», не вважаючи при цьому себе «воюючою стороною».

І все ж, не звертаючи уваги на спокуси проводити історичні аналогії, слід обмежитися тими конфліктами, які протікали б у межах однієї локальної цивілізації при спробі виходу з її складу однієї з країн (регіонів, земель).

В останнє десятиріччя XX ст., тобто вже після розпаду СРСР було зафіксовано 118 збройних конфліктів, які заторкнули 80 країн і два великих регіони, забравши життя приблизно шести мільйонів чоловік (див. Таблицю 2). Не змінилися такі тенденції і в наступні 15 років (з 2000 по 2015 роки).

Таблиця 2.

Збройні конфлікти кінця XX століття¹.

Регіон	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Європа	4	10	12	8	6	4	2	3	3	5
Азійсько-Тихоокеанський регіон	21	21	25	24	23	21	22	24	19	20
Близький Схід	7	8	8	9	9	9	8	8	6	4
Латинська Америка	7	6	5	3	4	5	4	3	3	2
Африка на південь від Сахари	17	22	18	18	23	21	18	19	18	16
Всього	56	67	68	62	65	60	54	57	49	47

¹ Джерело: Чечня: от конфликта к стабильности (проблемы реконструкции). – М.: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, Фонд гуманитарного содействия Чеченской республике, 2001. – С.227.

З таблиці бачимо, як щорічне число збройних конфліктів у світі різко зростає спочатку 1990-х років – з 56 у 90-му (при 47 у 89-му) до 68 у 92-му. Помірний оптимізм після закінчення «холодної війни» змінюється на очікування нових соціальних катаклізмів, пов'язаних з руйнацією світової соціалістичної системи. Нова хвиля конфліктів в Європі у 1991-1994 роках безпосередньо викликана розпадом СРСР і СФРЮ та утворенням на їх місці нових незалежних держав.

Парадоксально, але саме демократичні реформи в пострадянській Росії уможливили «цивілізаційну втечу» колишньої імперської периферії. З мовчазного дозволу Кремля Естонія, Латвія, Литва увійшли до складу Євросоюзу. Про свої євроінтеграційні наміри заявили також Молдова, Україна, Грузія. Молоді держави Центральної Азії виявили прагнення відійти до мусульманської цивілізації. Ситуація з «руським миром», що нагадує «шагреневу шкіру», болісно сприймалася значною кількістю росіян. Дійсно – якщо наприкінці 1980-х років кордон «руського миру» з західною цивілізацією проходив по Ельбі та Берлінській стіні, а з ісламським світом – по перевалах Пакистану, то через чверть століття православна цивілізація межує з європейською під Щастям і Мар'їнкою, а з мусульманською – у Чечні і Поволжі. Почуття «національної образи» від розпаду Союзу, дещо притлумлене за часів Б.М. Єльцина, у повній мірі виплеснулося при В.В. Путіні, який фактично узяв курс на відтворення анахронічної моделі слов'янсько-православного цивілізаційного простору в кордонах Російської імперії зразка 1913 року. Захід і США знов, як у роки «холодної війни», були стереотипно проголошені найзапеклішими ворогами Росії, а зовнішній периметр останньої – ареною величезного геополітичного протистояння.

Фокуси цього гігантського внутрішньочивілізаційного конфлікту змінювалися: Придністров'я, Нагорний Карабах, Абхазія, Південна Осетія, Фергана, Чечня, Киргизстан, Грузія, Україна – Крим і Донбас. Незмінною залишалася лише прихована або відкрита участь Кремля у їх організації та регулюванні. Підтримуючи напругу у «гарячих точках» і створюючи міф «фортеці в облозі», російська еліта вирішувала одразу декілька внутрішніх завдань, серед яких створення іміджу «рятівників Вітчизни» і захисників православ'я, збільшення рейтингів, мобілізація власних прихильників, забезпечення перемоги на виборах, і навіть каналізацією активних, а тому потенційно небезпечних для влади, пасіонаріїв.

Крім того, в самій Росії внутрішньочивілізаційний конфлікт знайшов свій прояв у визначенні перспектив подальшого розвитку держави. Як зазначає

Р.В. Ривкіна, «в країні склався і донині зберігається конфлікт «батьків і дітей», які по-різному бачать майбутнє країни і мають різні образи майбутнього Росії. Цивілізаційна природа цього конфлікту очевидна: «орієнтація на капіталізм» в Росії означає пріоритет для молоді західної моделі економіки і західного стилю життя, починаючи від безперешкодних ділових та інших поїздок до країн Європи та Америки і закінчуючи західними моделями житла, машин, одягу, спілкування, способів проведення дозвілля та ін. Риси «радянської цивілізації» з її адміністративним контролем за економікою і життєдіяльністю молодими поколіннями Росії відторгуються»¹. Проте вони не відторгнені масовою свідомістю росіян, яка чим далі – тим більше орієнтована на ізоляціонізм і, водночас, месіанізм.

З урахуванням сказаного стає зрозумілим, що східноукраїнський конфлікт є лише одним з часткових проявів більш широкого внутрішньоцивілізаційного конфлікту, який не можна розглядати як суто самостійний феномен без огляду на низку подібних (аж до прізвищ дійових осіб) конфліктів на пострадянському просторі. Тому обґрунтовано обмежуючи нижню хронологічну межу нашого компаративного аналізу 1991 роком, ми спробуємо проаналізувати однотипні конфлікти на Балканах, у Придністров'ї, на Кавказі. Це дозволить відкрити певні закономірності, що й є головним завданням соціально-філософського пошуку.

1.3. Закономірності протікання внутрішньоцивілізаційних конфліктів.

Закономірностями називають конкретно-історичні прояви істотних, необхідних, стійких, внутрішніх, об'єктивних, повторюваних зв'язків між явищами і предметами, іменованих законами. Відшукати закономірності цивілізаційних конфліктів означає розкрити їх сутність, яка ховається за низкою на перший погляд не пов'язаних між собою подій.

Аналізуючи статистику збройних конфліктів, можна помітити типові моменти, що об'єднують соціальні процеси, які протікають в різних країнах. І, насамперед, це стосується *закономірностей виникнення конфліктів*.

¹ Рывкина Р.В. Цивилизационные конфликты в постсоветской России / Р.В. Рывкина. Будущее России, СНГ и евразийской цивилизации. Материалы ХУ Междисциплинарной дискуссии [электронный ресурс] // Адрес доступа: http://old.nasledie.ru/politvne/18_20/kniga1/article.php?art=49

Експерти розрізняють причини і приводи конфліктів, соціально-економічний «другий план» і політичний «перший план», короткострокові і довгострокові причини тощо. З урахуванням даної обставини доцільно буде називати не одну провідну причину, а вибудовувати «ієрархію причин» конфліктів.

Частіше за все причинами конфліктів є порушення прав меншостей населення держав; недотримання прав людини й громадянина з боку державних органів влади; нездатність публічної влади управляти країною, забезпечувати законність і правопорядок у країні, у результаті чого різні угруповання населення починають між собою боротьбу за владу; конфесіональні протиріччя між різними релігіями; націоналізм, расизм тощо.

Намагаючись інтегрувати в єдину методологію різноманітні причини і приводи виникнення конфліктів, Девід Десслер у 1994 році запропонував розрізняти чотири типи факторів:

по-перше, фундаментальні політичні, соціальні, економічні чи державні розділові лінії, що стосуються радше групового, ніж індивідуального рівня. Десслер називає їх «каналами», а Д. Сміт – «фоновими причинами», що являють собою основні елементи соціальної і політичної структури. Їх виявлення передбачає аналіз «фонових» причин збройних конфліктів;

по-друге, цілі, за досягнення яких борються основні учасники майбутнього конфлікту. Ці цілі можуть виступати «стратегіями мобілізації», включаючи як цілі ключових політичних фігур, так і способи, до яких суб'єкти вдаються для їх досягнення;

по-третє, власне приводи або «спускові гачки» – чинники, від яких залежить час початку збройного конфлікту. Ці фактори пояснюють чому до певного часу не починався конфлікт і чому він почався саме тоді, коли почався;

нарешті, по-четверте, «каталізатори», тобто причини, що впливають на інтенсивність і тривалість конфлікту. Вони можуть бути внутрішніми, як, наприклад, співвідношення можливостей суб'єктів конфлікту вести військові дії, або зовнішніми, як, наприклад, втручання ООН. Вони можуть бути дотичними тактиці (наприклад, відмова від нападів на цивільне населення) або до природних умов (ландшафт, пора року, погода). Це можуть бути цілком матеріальні чинники, наприклад, наявність зброї, або не настільки відчутні, але

не менш важливі фактори – такі, як існуючі в даній культурі уявлення про війну¹.

Які ж саме фактори займають в «ієрархії причин» вищі ранги? У сучасній західній конфліктології існує кілька базових теорій, що описують закономірності виникнення конфліктів.

Так, зокрема, Тед Роберт Геррі розвиває концепцію «відносної депривації», згідно якої провідною причиною конфліктів є розрив між очікуваним і реальним доступом який-небудь групи до добробуту і до влади².

Інший дослідник, Девід Горровіч конкретизує цю концепцію в етнічному ключі. Його теорія «групових прав» акцентує увагу на національні моменти, які є пріоритетними у порівнянні з економічними і політичними причинами³. У зв'язку з цим слід зауважити, що саме по собі етнічне різноманіття не може викликати збройний конфлікт. Якби це було не так, більшість схильних до війни держав повинно було б бути досить строкатими за етнічним складом, що не відповідає дійсності. Ба більше – етнічна та конфесійна неоднорідність, навпаки, є чинниками, що зменшують ризик військового конфлікту.

Причиною збройних конфліктів є не неоднорідність етнічного складу, а пов'язана з цим фактором політика. Небезпека полягає у змішуванні етнічних відмінностей і політичної лояльності, в політизації етнічних ідентичностей. «Не виключено, – пише Д. Сміт, – що люди навчаються успішно співіснувати, незважаючи на свої культурні відмінності. Але там, де навчитися жити разом не вдається, етнічне розмаїття може загострити конфлікт й збільшити загрозу ескалації, оскільки дає багатий матеріал для політичної мобілізації. Найяскравіший приклад тут – розпад Югославії у 1990-і рр.»⁴.

Для пояснення причин розвалу колишньої Югославії важливо не стільки те, що Югославія була поліетнічною державою, а те, що історія етнонаціоналізму налічувала в ній вже більше ста років. Етнічність вже давно

¹ Dessler, David. How to Sort Causes in the Study of Environmental Change and Violent Conflict. In *Environment, Poverty, Conflict*, edited by N. Gr. ger and D. Smith. Oslo: International Peace Research Institute, 1994.

² Gurr, Ted Robert. *Why Men Rebel*. Princeton University Press: Princeton University Press, 1970.

³ Horowitz, David. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley, Ca: University of California Press, 1985.

⁴ Смит Д. Причины и тенденции распространения вооруженных конфликтов / Дэн Смит // Чечня: от конфликта к стабильности (проблемы реконструкции). – М.: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, Фонд гуманитарного содействия Чеченской республике, 2001. – С. 231.

стала політизованою, і період правління Й.Б.Тіто не був у цьому сенсі винятком. І хоча Тіто придушував ті прояви націоналізму, які могли загрожувати єдності Соціалістичної Федеральної Республіки Югославії, за конституцією всі етнічні групи мали доступ до політичної влади в країні. Саме так сформувалися державні та партійні органи.

Після смерті Тіто країною стали керувати президенти, які обиралися по черзі з шести республік і двох країв, що входили до складу Федерації. І коли у 1987 році політики почали активно розігрувати карту націоналізму, це сталося не раптом і не було наслідком «гарячої крові» – це був цілком закономірний продукт політичної системи.

Теж саме можна сказати про постсоціалістичну Сербію, лідер якої Слободан Мілошевич запозичив у Й.Б.Тіто націоналістичну аргументацію. Через два роки його етнічна політика відгукнулася соціальними вибухами у Словенії, згодом у Хорватії. Як тільки почалося суперництво націоналістично налаштованих лідерів республік, країна, керована за допомогою системи ротації президентів, спрямувалася до розпаду. Але Мілошевич не хотів зруйнувати Федерацію. Його початковою метою була мобілізація підтримки населення щоб домогтися контролю над Сербською партією. Меморандум Сербської Академії Гуманітарних і Технічних Наук, що вийшов у 1986 році, став першим виразом того почуття невдоволення, на якому надалі грав Мілошевич. У цьому тепер знаменитому меморандумі 16 академіків детально описують несправедливе ставлення до сербського народу, закладене в Югославської конституції 1974 року, особливо обурюючись «геноцидом» сербів у Косово.

Головне питання полягає не в тому, наскільки Мілошевич сам відчував почуття обурення і образи, яке він використовував у політичній мобілізації. Адже ані він, ані лідер Словенії Мілан Кукан, який зі свого боку також почав розігрувати етнічне питання, не були раніше помічені в прихильності до націоналізму – у минулому Югославії.

З іншого боку, хорвата Франьо Туджмана, боснійського лідера Алію Ізетбеговича і деяких інших претендентів на роль ватажка косовських албанців можна назвати переконаними націоналістами. У кожному разі, якими б не були їх особисті переваги, всі вони прийшли до влади, спираючись на підтримку, отриману за рахунок експлуатації теми національної несправедливості. Настільки ж не суттєво є те, чи відчує сторонній спостерігач несправедливість по відношенню до будь-яких компонентів населення колишньої Югославії і чи зможе дати неупереджене судження про те, що така-то політична програма

такого-то лідера позбавить народ від несправедливості, про яку говорять прихильники цього лідера.

Таким чином, те, що називається етнічними конфліктами – це конфлікти через владу або доступ до економічних ресурсів. Вони лише носять етнічну маску. Етнічні відмінності відіграють центральну роль в таких конфліктах не в якості єдиної причини, а в якості інструменту, що використовується політичними лідерами з метою мобілізації.

Тобто етнічні відмінності мають своє місце в системі пояснень, але не повинні домінувати для науковця. Метафора «етнічної маски» покликана привернути увагу до даної конкретної стратегії політичної мобілізації, а зовсім не викликати сумнів у реальності почуття етнічної ідентичності або знизити його значення, будь то під час конфлікту чи поза ним. Трагедія полягає в тому, що одного разу одягнена етнічна маска дуже важко знімається. Коли активне почуття групової ідентичності зміцнюється на базі образ і невдоволь, особливо в періоди криз і воєн, воно може привести до непримиренної ненависті, що виражається в тривалих і нерідко циклічних конфліктах.

Важливу роль серед причин, що призводять до конфлікту, відіграють екологічні фактори. Вивчення зв'язку між погіршенням природного середовища та виникненням конфліктів дозволяє дійти висновку, що в різних держах різні (іноді катастрофічно малі) можливості уникнути насильства в процесі адаптації до мінливих природних умов. Серед збройних конфліктів є й такі, наприклад, на Гаїті або Філіппінах, чиї причини не можна зрозуміти без звернення до проблеми погіршення природного середовища.

У зв'язку з цим буде доречно нагадати про ті спекуляції, які виникли навколо можливих наслідків видобутку сланцевого газу на Донбасі. Демонстрація на численних мітингах, що прокотилися в 2012-2013 роках в Донецьку, Слов'янську, Краматорську та інших містах Донецької області, фотографій онкохворих дітей викликали жалість і праведний гнів на адресу американських газовидобувних компаній, жадібних дорватися до розробки українських надр. Маніпуляція проводилася примітивно (адже наслідок – хворі на онкологію діти – не був викликаний причиною – видобуток сланцевого газу, який і досі не розпочато), але мала свої результати.

До числа концепцій, що пояснюють причини конфліктів, слід віднести роботи Брюса Руссета, в яких вибудовується кореляція між політичним режимом і навколишнім світом. Дослідник намагається довести, що

демократичні держави майже ніколи не воюють одна з одною¹. Розвиваючи цю тезу, експерти дискутують з приводу, звертаючи увагу на різні схильності до конфліктів у різних типах демократій.

До войовничості схильні саме ті режими, які не можна віднести ані до цілком демократичних, ані до цілком автократичних. Особливо небезпечним в цьому сенсі є період переходу до демократії, що багато в чому пояснює кровопролитні конфлікти в колишніх Югославії та СРСР. Те ж можна сказати про вибух насильства в Індонезії, що відбувся після закінчення правління Сухарто в 1998 році.

Таким чином, серед закономірностей причин виникнення конфліктів слід назвати такі:

- найбільш конфліктогенними факторами слід вважати зниження рівня життя, що супроводжує економічну рецесію;
- репресивні політичні системи також схильні до войовничості, особливо в періоди соціальних змін;
- екологічні фактори (наприклад, ерозія ґрунтів, зникнення лісів, зменшення запасів води) може послужити серйозним чинником виникнення збройного конфлікту, хоча і не відіграє визначальної ролі;
- етнічне різноманіття не є іманентною причиною збройного конфлікту, але конфліктуючі сторони нерідко визначають себе в етнічних термінах.

Другу групу закономірностей конфліктів складають зв'язки між глибиною і тривалістю конфлікту – з одного боку, і ефективністю маніпулятивних технологій – з іншого. Умовно їх можна назвати *закономірностями дискурсивного управління конфліктом*.

Про те, що конфліктом можна управляти, люди дізналися в далекій давнині, про що свідчить наявність серед історичних персонажів великого числа підбурювачів і провокаторів всіх ґатунків. З розвитком інформаційних технологій постало питання про конфліктогенну роль ідеології, мови та дискурсу.

Відомо, що до «гарячої фази» конфлікту найчастіше призводить досить тривалий ланцюг подій, малопримітних у загальному потоці, але маркерних для соціального технолога і вбудованих ним в єдину логіку. Зрозуміло, в основі збройних конфліктів лежать об'єктивні фактори: падіння промислового виробництва, забруднення довкілля, низький рівень життя, безробіття та ін. Але

¹ Russett, Bruce. Grasping the Democratic Peace. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993.

перехід до протестів припускає усвідомлену інтерпретацію цих факторів, їх «вплітання» у загальний соціально-політичний контекст, у певний гранднарратив, у картину світу. Учасники подій можуть і не звітувати собі, наскільки важливим сенсом наділяється організаторами та колективна дія, до якої вони причетні. Лише накопичення «критичної маси» подібних подій, впритул підводить до «гарячої фази», коли вже пізно щось змінити, дозволяє розкрити загальну тенденцію і задуми організаторів.

Серед сучасних теорій, які розкривають закономірності дискурсивного управління конфліктом, слід звернути увагу на концепції справедливості і мобілізації. Поєднання поганих економічних умов і нестачі ресурсів посилює політичний мобілізаційний потенціал, який будується навколо теми «несправедливості». Люди присвячують себе певній справі, вважаючи її «справедливою», або, принаймні, вважаючи, що своїми діями допоможуть відновити справедливість у своєму власному житті.

Почуття несправедливості у народу, що є результатом реального розподілу влади і матеріальних благ в одній країні або між країнами, є основним сюжетом, який експлуатується діячами, що домагаються політичної мобілізації мас.

«Тут, – пише Д. Сміт, – слід провести тонку розмежувальну лінію. Я не хочу сказати, що, наприклад, югославський лідер Слободан Мілошевич діяв так, як він діяв, з гарячого почуття справедливості по відношенню до страждаючих сербів. Факти говорять про те, що радше він діяв у прагненні зміцнити власну владу і положення наближеного до нього угруповання. Але виступи Мілошевича повні звинувачень світової спільноти у несправедливості по відношенню до сербів. Починаючи з 1987 року, він регулярно говорив про страждання сербів. Незалежно від ступеня його щирості, він знав, як грати на цьому почутті. У цьому сенсі його можна вважати архетипом політика. Він експлуатував людське почуття несправедливості. Ідею справедливості як мотивуючого фактору у збройних конфліктах заперечує твердження, що тут говорить не «гучний голос скарг», а «нечутна сила жадібності»¹.

Наведене міркування Д. Сміта черговий раз переконує у величезній ролі дискурсивного управління, яку цей інструмент впливу на масову поведінку відіграє у розвитку конфлікту. Ключовий момент дискурсивного управління

¹ Смит Д. Причины и тенденции распространения вооруженных конфликтов / Дэн Смит // Чечня: от конфликта к стабильности (проблемы реконструкции). – М.: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, Фонд гуманитарного содействия Чеченской республике, 2001. – С. 238.

полягає в тому, що для досягнення власних цілей об'єктивна ситуація може бути викривлена суто мовними засобами таким чином, що б викликати невдоволення. Багато разів повторені тези про несправедливість рано чи пізно знайдуть свого адресата, мобілізуючи його на боротьбу за відновлення справедливості.

Наступну групу закономірностей складають детермінанти, що визначають *тривалість протікання конфлікту*. Чому одні конфлікти швидко і відносно безболісно закінчуються, а інші жевріють століттями? І чи можна взагалі стверджувати про принципіальну можливість остаточно вирішити конфлікт?

Історія свідчить, що як внутрішньоцивілізаційні, так і міжцивілізаційні конфлікти минулого дуже важко припинити, вони постійно поновлюються через певні проміжки часу, необхідні для того, щоб суб'єкти конфлікту зібралися з силами.

До кінця другого тисячоліття з усіх збройних конфліктів, зафіксованих у «гарячій фазі» (1999 рік), 66 % тривали вже понад п'ять років, а 30 % – понад двадцяти років. Крім того, всі європейські збройні конфлікти, що почалися наприкінці 80-х – на початку 90-х минулого століття і зараз стихли, насправді не закінчилися, а лише призупинилися.

«Різницю між «завершитися» і «призупинитися» треба дуже добре усвідомлювати, – зазначає Ден Сміт. – Міжнародний політичний ландшафт псують війни, що відновлюються не тільки після оголошення перемир'я, але і після підписання мирної угоди. За останні десять років ми можемо назвати безліч воєн, які відновилися після припинення вогню або навіть після підписання мирних угод: в Анголі, Бурунді, Камбоджі, Чечні, Хорватії, Демократичній Республіці Конго, Еритреї та Ефіопії, Косовому, Ліберії, Філіппінах, Руанді, Сьєрра-Леоне, Шрі Ланці. І в багатьох випадках ці війни стають більш запеклими та руйнівними і майже завжди коштують дуже дорого цивільному населенню»¹.

Узагальнюючи причини хиткості мирних угод і періодичного поновлення конфліктів, дослідник називає найбільш важливі з них:

- елементарна несумлінність однієї або обох сторін (як, наприклад, у випадку з РОФ в Сьєрра-Леоне – він не виконує ніяких угод);

¹ Сміт Д. Причины и тенденции распространения вооруженных конфликтов / Дэн Смит // Чечня: от конфликта к стабильности (проблемы реконструкции). – М.: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, Фонд гуманитарного содействия Чеченской республике, 2001. – С. 228.

- одна з сторін приймає пропозицію про мир лише на деяких умовах, що не оголошуються відкрито і не включаються до мирного договору (часто-густо за підписанням мирної угоди стоїть лише надія виграти післявоєнні вибори, а якщо вона не виконується, знову починаються військові дії);

- розбіжності або навіть розкол в одній або обох сторонах. Мирні угоди часто виносять на поверхню приховані внутрішні розбіжності і тертя. Єдність, яка підтримувалася в ході війни, може швидко зникнути в мирній обстановці;

- неподоланність самих причин, що викликали збройні конфлікти. Невміння усунути глибинні причини конфліктів означає, що всі миротворчі зусилля призводять у кращому випадку всього лише до «косметичних» змін (через 5 років після підписання Дейтонських угод про закінчення війни в Боснії і Герцеговині більшість спостерігачів все ще бачить ризик відновлення військових дій, якщо будуть виведені міжнародні миротворчі сили).

Неміцність мирних угод є причиною однієї з найважливіших рис сучасної війни, а саме – тривалості, затягнутості конфліктів. Багато збройних конфліктів роками «жевріють» і притому на невеликих територіях, вони не дуже цікавлять засоби масової інформації. У таких конфліктах не часто трапляються «чисті» перемоги, тріумфи або катастрофи; вони скоріше схожі на повільні тортури.

Нарешті, останню групу закономірностей складають можливі *варіанти вирішення конфлікту*.

Аналізуючи існуючий світовий досвід і сформовану практику розв'язання внутрішньоцивілізаційних конфліктів, можна звести все розмаїття драматичних подій до кількох варіантів. Використовуючи як критерій ознаку збереження / не збереження цілісності держави в процесі виходу з конфлікту, запропонуємо дві умоглядних моделі.

Перша модель припускає, що в ході збройного конфлікту і центральна влада, і бунтівні регіони зберігають за собою контроль над районами країни, достатніми для самостійного суспільного відтворення. Зрозуміло, йдеться про розпад держави, яка існувала до початку конфлікту і виникнення нових державних утворень. Як правило, Центр, який виступає правонаступником доконфліктної держави, отримує визнання світової спільноти, а в сепаратистських районах виникає «сіра зона» з вельми проблемними перспективами ефективного розвитку. Еталоном даної моделі виступає Республіка Молдова, зі складу якої внаслідок війни виділилася Придністровська Молдавська республіка. Раніше єдиний політичний простір отримав різні цивілізаційні «полюси тяжіння»: Кишинів орієнтується на Румунію, а через неї – на ЄС, в той час як Придністров'я – на Росію, без

військової, фінансової та економічної допомоги якої воно навряд чи б проіснувало такий тривалий період. МПР виникла як уламок СРСР і є яскравим прикладом «замороженого конфлікту». Ангела Меркель поставила Придністров'я в один ряд з Абхазією, Південною Осетією, «ДНР» і «ЛНР», назвавши ці утворення інструментом РФ у дестабілізації ситуації в країнах, що вирішили підписати угоди про асоціацію з Євросоюзом¹.

З певними уточненнями до даної моделі слід віднести всі конфлікти, що закінчуються втратою територіальної цілісності країни, включаючи Югославію, зі складу якої вийшли нові балканські держави (Словенія, Боснія, Хорватія та ін.); Азербайджан, що втратив райони Нагірного Карабаху; Грузію, яка втратила Абхазію і Південну Осетію тощо.

Друга модель будується на умові припущення, що центральній владі вдається подолати конфлікт, не втрачаючи остаточно бунтівний регіон. Після активної фази конфлікту настає період адаптації обох сторін до нових умов, що вимагає значних і, головне, свідомих зусиль по вирішенню цілого комплексу політичних, економічних, військових, соціальних, гуманітарних проблем.

Як еталон даної моделі експерти вказують на Чеченську Республіку, яка після двох кровопролитних воєн з Росією так і залишилася в складі Федерації.

У своєму інтерв'ю телеканалові «Дощ» російський аналітик, старший редактор порталу Slon.ru Олександр Баун у своїх публікаціях в якості маркерів, по суті, названих вище моделей розгортання внутрішньоцивілізаційних конфліктів активно використовує терміни «придністровський» варіант» і «чеченський» варіант». Здається, що таке маркування є цілком виправданим.

Тому розглянемо їх детальніше з виокремленням загальних моментів у розгортанні конфліктів на пострадянському просторі.

¹ Шве́ц Д. «Независимая газета» узнала о первом отказе России от помощи Приднестровью [Электронный ресурс] / Дмитрий Швец // Адрес доступа: <http://slon.ru/fast/world/nezavisimaya-gazeta-uznala-o-pervom-otkaze-rossii-ot-pomoshchi-pridnestrovuyu-1208567.xhtml>

Розділ 2.

КОНФЛІКТИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ: ЗАГАЛЬНЕ Й ОСОБЛИВЕ

2.1. Конфлікти, що завершуються розпадом держави («придністровський» варіант).

Після розпаду Радянського Союзу, який територіально можна вважати умовно конгруентним східно-слов'янській цивілізації, на пострадянському просторі актуалізувалися декілька вогнищ напруги. Переважно, як ми побачимо далі, це були регіони з застарілими, але не вирішеними до кінця соціальними проблемами, місця спільного проживання декількох національностей, батьківщина депортованих у сталінську епоху народів, зони міжетнічних та міжконфесійних конфліктів дорадянських часів. Москві вдалося придушити невдоволення на місцях, інколи навіть здавалося, що з віковими конфліктами покінчено назавжди.

Учасники зустрічі у Біловезькій Пущі, на який було прийняте історичне рішення про припинення існування СРСР, дотримувалися спрощеної логіки: колишні республіки перетворювалися на незалежні держави, а колишні адміністративні межі – на державні кордони. Свідомо чи підсвідомо фундатори нового політичного порядку звернулися до принципу збереження радянської організації адміністративного поділу країн, уникаючи відвертих територіальних претензій. Наприклад, жодних бажань повернути собі Крим не виказав Б.М. Єльцин, як і будь-який з лідерів новоутворених незалежних держав на адресу один одного з приводу будь-якої території. Знаходячись в ейфорії від перспектив, що відкривалися у найближчому майбутньому, та фактично безмежних владних повноважень керівники пострадянських країн майже не звертали уваги на зазначені вище конфліктогенні вогнища, хоч деякі з них вже вийшли з латентного стану і голосно заявили про себе.

Етнічний принцип побудови нації, який дістався у спадок від СРСР, виявився суттєвою перепорою на шляху розвитку демократичних процесів у молодих республіках. Вірмени або азербайджанці в Грузії, узбеки в Киргизії, росіяни в Казахстані чи українці в Молдові не сприймали нову державність як «свою». Ставка на розбудову «титульної нації» у багатьох з них обернулася домінуванням в політиці і в бізнесі титульного етносу, що автоматично призвело до відчуження інших – аж до повного їх виключення з політичного життя.

Пройшло не так багато часу, і в СНД залишилось не так багато членів, які б взагалі не знали, що таке міжетнічний конфлікт. Вісім повноцінних громадянських війн, безліч латентних протиборств, фобій, тисячі біженців і вимушених переселенців, національні травми та етнічна ворожнеча показали, що теза про «мирне розлучення» колишніх «братніх республік непорушного Союзу» потребує, як мінімум, серйозного коригування¹.

Хронологічно одним з перших (поряд з Азербайджаном і Нагорним Карабахом) збройних конфліктів на пострадянському просторі стала війна у Придністров'ї. Власно кажучи, він розпочався ще у 1989 році, коли СРСР ще існував. Специфіка протікання цього конфлікту була досить ґрунтовно досліджена в працях К. Вітмана, Є. Єніна, В. Коцура, Г. Перепелиці, В. Скворця² тощо. У цих публікаціях розглянуті передумови та причини виникнення конфлікту, фактори, що зумовили формування сторін і суб'єктів конфлікту, основні етапи та фази розвитку конфлікту, характерні особливості війни в Придністров'ї.

В контексті нашого дискурсу важливо проаналізувати придністровський конфлікт не сам по собі, а у порівнянні його зі східноукраїнським конфліктом.

Окрім іншого, обидва конфлікти зближує те, що населення і території як України, так і Молдови протягом багатьох десятиліть були інтегровані до складу СРСР, після розпаду якого процеси дезінтеграції колись єдиного соціально-політичного простору визначаються появою нових орієнтирів і цінностей. Відповідно виникали певні суспільно-політичні сили, які прагнули спрямувати суспільство на нові орієнтири інтеграції, або, навпаки, протистояти цим зусиллям. Як доводить В.О. Скворець, формування певних суспільно-політичних сил, що підтримували курс на нові орієнтири інтеграції, та сил, що дотримувалися протилежних орієнтирів, мали в своїй основі «хоч і доволі

¹ Маркедонов С. Турбулентная Евразия: межэтнические, гражданские конфликты, ксенофобия в новых независимых государствах постсоветского пространства С. Маркедонов. – М.: Московское бюро по правам человека, Academia, 2010. – 260 с.

² Вітман К. Придністров'я: перспективи розв'язання конфлікту / К. Вітман // Політичний менеджмент. – 2008. – № 4. – С. 101-106; Єнін Є.В. Придністровський конфлікт: чинники існування напруги / Є.В. Єнін // Сучасна українська політика. – К.: УЦПМ, 2010. – С. 448-456; Коцур В.В. Етнополітичний конфлікт у Придністров'ї у контексті українсько-молдовських міждержавних відносин / В.В. Коцур. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. – 272 с.; Перепелиця Г.М. Конфлікти в посткомуністичній Європі: Монографія / Г.М. Перепелиця. – К.: НІСД, 2003. – 432 с.

широкі, але все ж групові, інтереси. При цьому в обох ситуаціях протидіючі сторони ігнорували загальнонаціональні інтереси країни. Вузькогрупові інтереси представників різних політичних сил постали основою розколу суспільства як у Молдові, так і в Україні»¹.

Конфлікт на Донбасі має дуже багато ознак подібності з конфліктом у Молдові, а також має достатні підстави характеризуватися як етнополітичний, хоча його природа і структура значно складніші. За оцінкою В. Коцура, етнополітичний конфлікт характеризується наступними ознаками та соціальними суперечностями: складна етнічна географія, різна цивілізаційна орієнтація етносів, нерівномірність соціально-професійного статусу етнічних груп, руйнація старих норм та цінностей, загальна політико-економічна криза в суспільстві.

«Як правило, роль ініціатора та організаційного натхненника етнополітичного конфлікту відіграють політичні еліти, які прагнуть отримати (утримати) владу. В той же час не слід недооцінювати роль населення, мобілізація якого здійснюється за допомогою таких факторів, як етнічна (регіональна) ідентичність, розподіл ресурсів і влади між етнічними групами, територіальне питання, мовна, релігійна, культурна самотність, дискримінація за етнічною ознакою, можливість зовнішньої підтримки тощо»². Перераховані ознаки мали місце як у придністровському, так і в східноукраїнському конфлікті.

Дослідження генези і витоків кожного соціального конфлікту пов'язане з виявленням суперечностей суспільного розвитку, які незмінно впливають на формування його суб'єктів.

Основним предметом розбіжностей між суб'єктами конфлікту в Придністров'ї стали зовнішні чинники. Молдавська й придністровська еліти по-різному поставилися до процесу розпаду СРСР. Молдавська вбачала в цьому розпаді сприятливі умови для реалізації своїх національних інтересів, пов'язаних з виходом з СРСР та возз'єднанням з Румунією, а для придністровської номенклатури такий варіант розвитку подій був

¹ Скворець В.О., Додонов Р.О. Звіт з науково-дослідної роботи «Компаративистський аналіз світових внутрішньоцивілізаційних та східноукраїнського конфліктів». – К.: Український інститут стратегій глобального розвитку та адаптації, 2015. – С.51-67.

² Коцур В.В. Етнополітичний конфлікт у Придністров'ї у контексті українсько-молдовських міждержавних відносин / В.В. Коцур. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. – С. 41.

неприйнятний. У такій ситуації свій політичний владний статус остання намагалася зберегти через приєднання до союзного Центру, а також його дій щодо нейтралізації дезінтеграційних тенденцій. Таким чином дві еліти Молдови, республіканська і придністровська, опинилися по різні сторони барикад¹.

Подальшого розвитку конфлікт набув внаслідок ухвали 31 серпня 1989 р. сесією Верховної Ради Молдови Закону «Про функціонування мов», а через рік – Закону «Про мови», згідно з яким державною мовою визнано румунську з одночасним переходом на латиницю. Такі дії Кишинєва виявилися могутнім джерелом стихійної мобілізації населення Придністров'я. Вони викликали стихійні політичні страйки, що прокотилися в Тирасполі, Бендерах, Рибниці. На відміну від інших конфліктів пострадянського простору це була не етнічна, а саме лінгвістична мобілізація. Мова виявилася тією силою, яка консолідувала населення перед обличчям небезпеки потрапити в інше невідоме і незрозуміле мовне середовище. Придністровська верхівка скористалася цією стихійною мобілізацією, отримавши в ній точку опору для зміцнення своїх позицій у протистоянні з республіканським центром.

Так відбулося об'єднання придністровської владної еліти з масами. Соціальній стихії необхідна була організація, керівні структури, лідер. Придністровській номенклатурі, у свою чергу, був потрібний потужний соціальний ресурс. Завдяки такому об'єднанню стихійні виступи протесту стали керованими і перетворилися на організовану політичну силу.

Іншим чинником мобілізації став суто політичний, пов'язаний з боротьбою за збереження СРСР та радянського способу життя на території Придністров'я.

Генеza та витоки як конфлікту у Придністров'ї, так і конфлікту на Донбасі пов'язані з ігноруванням певними суспільно-політичними рухами, що претендують на статус провідної загальнонаціональної сили, артикуляторів суспільно-політичних уподобань та настроїв значної частини населення країни. Передумовою придністровського, так само, як і східноукраїнського конфліктів, стала націленість різних частин суспільства на протилежні орієнтири зовнішньої інтеграції. За цих умов відбувається ігнорування загальнонаціональних інтересів народу, які підмінюються вузькогруповими політичними і економічними інтересами, що знаходять підтримку певної частини населення. Характерною особливістю обох конфліктів є та обставина,

¹ Перепелиця Г.М. Конфлікти в посткомуністичній Європі: Монографія / Г.М. Перепелиця. – К.: НІСД, 2003. – С.177.

що для правлячих кіл як Молдови, так і України, провідне місце посідає зовнішня інтеграція, а проблема внутрішньої інтеграції суспільства тривалий час взагалі ігнорувалася.

В обох конфліктах вибір орієнтирів зовнішньої інтеграції пов'язаний не лише з ціннісними мотиваціями, але й з економічними інтересами населення регіонів. Етнополітичний конфлікт у Придністров'ї, окрім політичної і гуманітарної складової, мав низку соціально-економічних причин. Справа в тому, що Молдавська Радянська Соціалістична Республіка була «скроєна» з двох частин: по-перше, з колишньої Молдовської РСР, виокремленої зі складу України та, по-друге, з анексованого у Королівства Румунії одного з трьох регіонів Трансильванії та Валахії. Перша частина, яка, власно кажучи, і є нинішнім Придністров'єм, більш тривалий час знаходилася під радянською владою, тому саме сюди охоче переселялися після Другої світової війни громадяни з різних регіонів СРСР. Саме їх руками створена місцева промисловість.

Якщо економіка «румунської частини» Молдови мала аграрний характер, то Придністров'я було її найбільш розвинутим в промисловому плані регіоном. За часи існування СРСР індустріалізація відбувалася переважно саме на лівобережжі, де було сконцентровано понад 30 % економічного потенціалу Молдови, тоді як територія Придністров'я становить лише 11,2 % від усієї території країни. У 1990 році індустріальні об'єкти Придністров'я забезпечували 40 % ВВП і 90 % електроенергії Молдавської РСР. У сучасній Придністровській Молдавській Республіці продовжують працювати такі великі підприємства як Молдавський металургійний завод, текстильний комбінат «Тіротекс», кон'ячний завод «Квінт». Більша частина великих промислових підприємств регіону була союзного підпорядкування, вони були зорієнтовані на загальносоюзні потреби. Отже, промисловість Придністров'я мала більш тісні зв'язки з промисловими центрами України і Росії, ніж із самою Молдовою¹. Тому не дивно, що еліта і населення Придністров'я виступили проти намагань Кишинєва здобути повну незалежність від Москви. Майже не має сумнівів у тому, що події у Придністров'ї розпочалися з невдоволення «червоних директорів», які не хотіли увійти зі своїми підприємствами до складу Молдови.

Інституціональне закріплення сепаратистських настроїв почалося 2 вересня 1990 року актом про утворення «Придністровської Молдавської

¹ Коцур В.В. Етнополітичний конфлікт у Придністров'ї у контексті українсько-молдовських міждержавних відносин / В.В. Коцур. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. – С. 59.

Республіки в складі СРСР». Невдовзі після проголошення Молдовою державної незалежності (1991 р.), Верховна Рада Придністров'я проголосила, в свою чергу, незалежність ПМР від Молдови, прийняла власну Конституцію та обрала президента. Все це було запроваджено шляхом насильства проти легітимно слабких структур Республіки Молдова.

ПМР розраховувала підписати новий союзний договір, проект якого розробляли у 1991 році, як окремий суб'єкт СРСР. Однак, після провалу путчу ГКЧП в серпні 1991 року, надії ПМР на підтримку радянської номенклатури були поховані. 28 серпня лідер самопроголошеної республіки Смирнов відвідав Київ з метою обговорити ймовірний перехід Придністров'я під юрисдикцію України, проте 29 серпня молдавська поліція заарештувала його в Києві, після чого відправили в кишинівську тюрму (1 жовтня того ж року Смирнова звільнили).

Впливовим – якщо не сказати вирішальним – фактором, наявність якого не могли не враховувати обидві сторони конфлікту, була присутність в регіоні підрозділів 14-ї радянської (згодом – російської) армії, якою з 1992 року командував генерал Олександр Лебідь. Російська армія була найпотужнішою у військовому розумінні силою конфлікту і виступила цілком на боці ПМР. При активній підтримці російських військових придністровська влада організувала «повзучий путч», витісняючи з лівобережжя Дністра владу Кишиневу.

У відповідь на такі дії, 28 березня 1992 року Молдова оголосила запровадження надзвичайного стану на всій території республіки. Конфлікт перейшов у фазу відкритого збройного протистояння. Збройні сили Молдови здійснили спробу перейти у наступ встановити суверенітет Молдови над лівобережжям. Однак, важке озброєння 14-ї армії, передане РФ загонам Придністров'я, сприяло швидкий зупинці атак, і лінія фронту стабілізувалася.

Після того, як під Дубоссарами під артилерійський вогонь молдовських сил потрапили частини 14 армії, О. Лебідь висунув ультиматум, що наступного разу у такий ситуації буде відповідати вогнем. У результаті цього 9 червня було досягнуто домовленості про припинення вогню.

Але миру вони не принесли. Вже в липні того ж 1992 року, збройні загоны ПМР здійснили рейд на правий берег та заблокували в м. Бендери загоны молдавської міліції, на що Кишинів відповів наступом. Бої під Бендерами стали кульмінацією збройної стадії конфлікту. Загальна кількість загиблих перевищила 600 чоловік, кількість біженців досягла 80 тисяч осіб.

Проте, наступ молдавських військ був малоефективним проти підтриманої російськими танками придністровської армії. Молдова почала пошук мирних

рішень. Вирішальним кроком на шляху припинення кровопролиття стала угода про припинення бойових дій, підписана президентом Молдови Мірчою Снегуром та президентом Росії Борисом Єльциним в Москві 21 липня 1992 року.

Як бачимо, вагомим чинником, що вплинув на ескалацію конфлікту у Придністров'ї, стало зовнішнє втручання. За оцінкою В. Коцура, зацікавленість і ступінь залучення до розгортання і врегулювання конфлікту у Придністров'ї дозволяють зарахувати Росію до учасників вторинного плану. Росія все наполегливіше прагне залишатися впливовим центром формування всього геополітичного ландшафту Європи, особливо ж – Східної Європи та регіону Чорноморського басейну. Придністров'я є важливим військово-стратегічним плацдармом Росії, що забезпечує її вплив у Південно-Східній Європі та на Балканах. Саме збереження статусу ключової фігури дозволяє Росії контролювати прозахідні прагнення Кишинєва та гальмувати процес посилення впливу на нього НАТО і США¹.

Якщо ж бути реалістами, то слід визнати, що без прямої військової, економічної, фінансової підтримки Росії невизнана МПР не могла б протриматися настільки тривалий час у ворожому оточенні. Всі заперечення цього факту з боку російських аналітиків є не чим іншим, як проявами «гібридної війни». Коли цитований вище Олександр Баун розмірковує: «Придністров'я живе якимось незрозумілим святим духом вже 23 роки. Ми не розуміємо, що там відбувається. Є фахівці, треба запитати, звідки Придністров'ї отримує гроші... Це така езотерична річ-у-собі. Вона сама по собі живе»², то одразу виникає питання – чому після відмови Москви в січні 2015 року виділити МПР 100 млн. доларів в якості фінансової допомоги вибухнув скандал. Подібні витoki інформації значною мірою розвіюють зазначену «езотерику».

Щодо впливу Заходу на хід та урегулювання Придністровського конфлікту, то він є нерівномірним і значно відрізняється на конкретних етапах його розгортання. Зокрема, втручання Румунії на початку 1990-х років було

¹ Коцур В.В. Етнополітичний конфлікт у Придністров'ї у контексті українсько-молдовських міждержавних відносин / В.В. Коцур. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. – С. 58-65.

² Все хотят мира, но понимают под этим разные вещи». Александр Баунов о минских переговорах [Электронный ресурс] // Адрес доступа: // http://tvrain.ru/articles/vse_hotjat_mira_no_ponimajut_pod_etim_raznye_veschi_aleksandr_baunov_o_minskih_peregovorah-381827/

пов'язане з деклараціями про приєднання «історичних земель», що фактично означає об'єднання з Республікою Молдова в одну державу. Домінування цієї тенденції на початку 90-х років, як вже зазначено вище, значною мірою сприяло виникненню Придністровського конфлікту. Останнім часом у румунській зовнішньополітичній стратегії переважає інша тенденція, яка й визначає намагання Румунії долучитися до врегулювання Придністровського конфлікту.

Щодо Європейського Союзу, то він активізував свою політику в зоні конфлікту вже після підписання мирних угод. 4 лютого 1993 року місією ОБСЄ було засновано в Кишиневі, у 1995 році, відповідно, у Тирасполі. З цього часу ОБСЄ було безпосередньо залучена до моніторингу ситуації з розв'язання конфлікту¹.

Таким чином, конфлікт у Придністров'ї має внутрішній характер, але інтерес до цього регіону виявляють інші впливові суб'єкти міжнародної політики.

З часом конфлікт у Придністров'ї набув характер замороженого. Поки Молдова була налаштована на об'єднання з Румунією, про повернення Придністров'я до її складу не могло бути й мови². Але з часом Кишинів став дотримуватися більш гнучких позицій, у зв'язку з чим реінтеграція ПМР у політичний простір Молдови перетворилася на предмет обговорення. Було запропоновано кілька проектів вирішення конфлікту у Придністров'ї. Одним з найімовірніших шляхів його урегулювання стали план Ющенка (Україна) та план Козака (РФ).

План В. Ющенка передбачав розвиток у Придністров'ї демократії, проведення виборів у Верховну раду під контролем міжнародних організацій, а також трансформацію формату миротворчої місії в міжнародний механізм вирішення проблеми під егідою ОБСЄ.

План Д. Козака передбачав перетворення Молдови на «асиметричну федерацію», в якій ПМР і Гагаузія отримали б особливий статус і можливість блокувати законопроекти, небажані для автономій. Угоду за цим планом президент Молдови В. Воронін відмовився підписувати, заявивши, що вона надає односторонні переваги ПМР і має приховану мету – визнання незалежності Придністров'я.

¹ Локальні та регіональні конфлікти: загроза миру. – К.: Т-во «Знання» України, 2007. – С.15.

² Вітман К. Придністров'я: перспективи розв'язання конфлікту / К.Вітман Політичний менеджмент. – 2008. – № 4. – С. 105.

У 2012 р. президент Придністровської Республіки Є. Шевчук висунув новий план врегулювання, запропонувавши європейську орієнтацію Придністров'я з подальшим перетворення його на стабільний регіон і комфортними умовами для західноєвропейських капіталів¹.

Проте, з появою та ескалацією східноукраїнського конфлікту «придністровське питання» знов стало предметом спекуляцій. В планах Кремля щодо створення держави «Новоросія» ПМР фігурувала як кінцевий пункт просування російської армії: від Маріуполя вздовж узбережжя – до Криму і Придністров'я. У зв'язку з цим у 2015 році в Інтернеті з'явилося декілька статей практично однакового змісту² про існування невизнаного анклаву «руського миру», мовляв, Придністров'я виявилось в щільних лещатах – з одного боку влада Молдови, з іншого – Україна. У цих матеріалах робиться наголос на Україні, яка «створює перешкоди» для нормального існування Придністров'я. Зокрема, на думку депутата ПМР Д.Ю. Соїна, Київ не зацікавлений у знаходженні в Придністров'ї російських представництв та армійських підрозділів. Тому Україна зробила все для «торгової блокади» і зриву ротації військового контингенту. Київ заборонив проїзд великовантажного транспорту. Російські військові опинилися просто «замкнені» у Придністров'ї. Україна звинувачується в створенні перешкод для планових ротацій військового контингенту і посиленні свого кордону. Розігрується «гуманітарна» карта Придністров'я, створюється ілюзія порушення прав населення і, отже, привід для звернення за допомогою до РФ.

Не важко здогадатися, що метою всіх цих фейків є теза про можливу «гуманітарну катастрофу» на території придністровської «фортеці в облозі». Ув'язуючи ситуацію навколо ПМР з подіями на Донбасі, Москва фактично здійснює інформаційну підготовку військового вторгнення на територію України для «захисту своїх громадян» шляхом деблокади Придністров'я.

Для практиків соціально-політичного маніпулювання досвід Придністровського конфлікту демонструє відносну легкість мобілізації мас, тривалу підтримку їх у стані напруження і протистояння центральній владі шляхом створення власного, хоч і невизнаного державного утворення.

¹ Коцур В.В. Етнополітичний конфлікт у Придністров'ї у контексті українсько-молдовських міждержавних відносин / В.В. Коцур. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. – С. 75-79.

² Див., зокрема: Соин Д. Приднестровье лишается поддержки России // Независимая газета. 02.02.2015. // http://www.ng.ru/dipkurer/2015-02-02/11_pridnestrovie.html

Геополітичні інтереси Росії обумовлюють підтримку Кремлем сепаратистського руху. В результаті маємо фактичний розкол Молдови як цілісної держави. Здатність РФ тривалий час спонсорувати владу ПМР в обмін на лояльність останньої зводить нанівець всі прагнення врегулювання конфлікту, переводячи його у «заморожений» режим. Але у будь-який момент цей анклав «руського миру» може бути «розконсервований» та використаний для тиску на Кишинів.

Ще одним уроком Придністров'я для Донбасу є фатальність розколу національних еліт, частина яких прагне реалізувати проекти, які розходяться з потребами та інтересами більшості населення країни. Різнострамовані стратегії еліт були націлені на орієнтири зовнішньої інтеграції, але при цьому ігнорували національні інтереси народу та несли загрозу розпаду єдиного соціального організму країни. Протистояння розколоти еліт сприяє втягуванню в етнополітичний конфлікт сильніших і впливовіших політичних суб'єктів, реалізація геополітичних інтересів яких зумовлює заморожування конфлікту і розкол країни.

Компаративний аналіз обох конфліктів – придністровського і східноукраїнського – засвідчує, що з точки зору національних інтересів українського народу на теперішньому етапі його історичного розвитку внутрішня інтеграція суспільства є значно важливішим процесом, ніж інтеграція зовнішня.

2.2. Конфлікти, що закінчуються збереженням цілісності держави («чеченський» варіант).

Розглянемо тепер варіант конфлікту, який припускає збереження територіальної цілісності держави. Даний сценарій зустрічається на пострадянському просторі дещо рідше, ніж «придністровський» варіант хоча б тому, що реалізується за умови наявності більш сильного старого «Центру тяжіння», ніж того, який потенційно можуть надати нові державні утворення пострадянського простору.

Москва, методично підтримуючи сепаратистів у Молдові та Грузії, відколюючи від інших республік частини їх територій і створюючи на них різні «народні республіки», на Північному Кавказі сама виявилася вимушеною вирішувати проблему сепаратизму. На виклик, кинутий цілісності країни Чечнею вдалося дати відповідь, по-перше, тому, що більш сильне і привабливе ціннісне-сміслові ядро цивілізації протистояло нестабільній периферії, а по-

друге, тому, що чи не найголовніший чинник всіх сепаратистських рухів, починаючи з 1991 року, в особі Кремля, в даному випадку був відсутнім.

За радянських часів Чечено-Інгушетія вважалася однією з найбільш розвинених в промисловому відношенні автономних республік Північного Кавказу. Незважаючи на серйозні травми, нанесені сталінським наказом про депортацію 1944 року, в останній період існування СРСР, а саме за горбачовської перебудови, чеченці користувалися всіма без винятку правами, якими володіли радянські громадяни інших національностей. «Як і на всьому просторі мусульманській частині СРСР, – зазначає Я. Ахмадов, – національна самосвідомість в Чечні об'єктивно формувалася інтелігенцією, старшим поколінням і духовенством. Потім вже стали виникати рухи, які оперують передовими гаслами демократії, повної реалізації власних національних інтересів, підйому національної культури тощо. Гарним тоном вважалося стверджувати, що нова національна чеченська держава буде будуватися як світська, демократична, що вона стане цивілізованим членом нового Союзу і світової спільноти і т.п.»¹.

Коли в серпні 1991 року в Москві відбулася спроба путчу, внаслідок чого органи влади на місцях були усунені, в Чечено-Інгушської республіці під напором опозиційних до Єльцина сил «піднісся» генерал-майор запасу Джохар Дудаєв. Ініційовані ним у 1991 році президентські вибори дали дуже сумнівні результати. За неофіційними даними, в них взяло участь 15 % виборців, з числа яких лише 20 % віддали свій голос за Д. Дудаєва. Але тим не менш, вміло маніпулюючи етнічними образами свого народу, Дудаєв домогся визнання його повноправним правителем Чечні.

Саме з його приходом почалася «дика» приватизація, яка супроводжувалася різким падінням виробництва і тотальної деградацією або, як зараз прийнято говорити, демодернізацією чеченського суспільства. Якщо в цілому по Росії демократичні тенденції розвивалися по висхідній, то в Чечні процеси демократизації різко «схлопнулися», поступившись місцем напівфеодальній напівкримінальній системі управління. Єльцинський заклик до суб'єктів федерації – «беріть стільки автономії, скільки потягнете» – обернувся практично повним витісненням Кремля з чеченського політичного поля.

¹ Ахмадов Я. Сползание Российской Федерации и Чеченской Республики Ичкерия к конфликту / Явус Ахмадов // Чечня: от конфликта к стабильности (проблемы реконструкции). – Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, Фонд гуманитарного содействия Чеченской республике, 2001. – С.313-327.

Невеликий прошарок місцевих досвідчених керівників і політиків, які намагалися заповнити управлінський вакуум, що утворився після вигнання росіян, був зметений агресивним натовпом. Екстремісти, що прийшли до влади у Грозному, активно витісняли не лише російських, але і поміркованих чеченців – спочатку з кабінетів, а потім і з республіки взагалі.

Поступово з Грозного стали зникати підприємці, оскільки влада на чолі з Д. Дудаєвим давала зрозуміти, що вона має намір займатися не економікою і поліпшенням рівня життя, а виключно «боротьбою за свободу і незалежність». Потім розпочався відтік чеченської інтелігенції: вчені, викладачі, медики, технічні фахівці... З'явилися чеченські політемігранти, люди, переслідувані дудаєвцями за політичні переконання, за участь у мітингах, демонстраціях. Знищуючи демократичну опозицію, підтриману, до речі, духовенством, дудаєвці здійснили понад 11 тис. рейдів на чеченські аули, в ході яких з обох сторін загинуло до 700 людей, понад 1,5 тис. було поранено.

До 1993 року у Чечні цілком сформувалася «вільна кримінальна зона», практично непідконтрольна Москві. При цьому федеральна влада досить толерантно ставилася до ситуації, закриваючи очі і на порушення законності, і на грабунок державного майна. Вочевидь, комусь у Кремлі був вигідний такий сценарій. Сьогодні вже відкрито пишуть про те, що «офіційні кола Росії і деякі олігархічні і мафіозні групи країни активно використовували «чеченську ситуацію» в своїх інтересах аж до підтримки Дудаєва. Зокрема, для тиску на Азербайджан і Грузію і для розкрадання десятків млн. т. нафти і зброї. Злочинний по суті і формі режим, що затвердився в Чечні, охоче став розмінною картою в іграх злочинних груп не тільки Росії, але й інших держав»¹.

Кремль неодноразово робив спроби перевести відносини з автономною республікою, що фактично вирвалася з російського правового простору, в легітимну площину і укласти угоду з президентом Дудаєвим. Всі вони виявилися безрезультатними. Правове оформлення відносин з Росією мало турбувало генерала Дудаєва, який небезпідставно розраховував на силу таємних мафіозних угод.

¹ Ахмадов Я. Сползание Российской Федерации и Чеченской Республики Ичкерия к конфликту / Явус Ахмадов // Чечня: от конфликта к стабильности (проблемы реконструкции). – Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, Фонд гуманитарного содействия Чеченской республике, 2001. – С.313-327.

Однак восени 1994 року Б.М. Єльцин дозрів до готовності «відновити конституційний лад» і оголосив чеченську владу «нелегітимною». Справа швидко йшла до війни, яка і почалася 11 грудня того ж року введенням в республіку федеральних військ.

Перша чеченська війна тривала два роки і наочно продемонструвала принципову неефективність силових методів вирішення конфліктів. Варварські дії російських військових відштовхнули ту частину чеченського соціуму, яка ще сподівалася на відновлення законності і порядку. З юридичної точки зору ця війна дуже нагадує нинішні бойові дії на Донбасі, оскільки в зоні збройних зіткнень не було введено ані військового, ані навіть надзвичайного стану.

Підрахунки числа людських втрат в першу чеченську війну, за різними оцінками, варіюють від 26 до 120 тисяч¹. Так, наприклад, І. Ротарь з посиланням на російське МВС наводить такі дані: тільки за один рік бойових дій загинуло близько 26 тис. осіб, з них 2 тис. російських військовослужбовців, 10-15 тис. бойовиків, решта - мирні жителі, тобто від 9 до 14 тис.². Я. Ахмадов, навпаки, вважає, що загинуло до 7-8 тисяч російських солдатів, 1,5 тис. бойовиків і від 60 до 100 тис. мирних жителів, з них не менше 20 000 власне російських жителів Грозного³.

Найбільш важким і кровопролитним був перший період війни, головною подією якого вважається штурм Грозного (січень-лютий 1995 року). Потім настало відносно затишшя, порушене навесні 1996 року. Своєї кульмінації бойові дії досягли в серпні того ж року в ході атак чеченських бойовиків на Аргун, Гудермес, Грозний. Після падіння останнього в Кремлі перемогло угруповання, що ставило на поразку російської армії та проросійських сил у Чечні. 31 серпня секретар Ради Безпеки генерал О. Лебідь підписав з командувачем чеченськими формуваннями А. Масхадовим Хасав'юртівські угоди, згідно з якими Росія зобов'язалася вивести армію з Чечні, будувати

¹ См.: Людские потери в Первой чеченской войне [Электронный ресурс] / Адрес доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Людские_потери_в_Первой_чеченской_войне

² Ротарь И. Чечня: давняя смута / И. Ротарь // Известия. – № 204. – 27 ноября 1995. – С. 4.

³ Ахмадов Я. Сползание Российской Федерации и Чеченской Республики Ичкерия к конфликту / Явус Ахмадов // Чечня: от конфликта к стабильности (проблемы реконструкции). – Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, Фонд гуманитарного содействия Чеченской республике, 2001. – С.313-327.

взаємні відносини на основі міжнародного права і відкласти розгляд питання про статус Чечні до 2001 року.

У січні 1997 року в Чечні пройшли нові президентські вибори. Характерно, що голосувало на них не менше 80 % виборців. У результаті 7 % голосів отримав З. Яндарбієв, 20 % Ш. Басаєв і до 67 % Аслан Масхадов – людина, яка підписала мирну угоду. Іншими словами, чеченці проголосували не стільки за особистість, а стільки за політику, спрямовану на укладення миру і розвиток зв'язків з РФ. Вважалося, що А. Масхадов найбільш реалістичний і найбільш впливовий з польових командирів. Але, тим не менш, майже чверть виборців проголосувала за національно-радикальних лідерів.

У травні 1997 року А. Масхадов і президент РФ Б.М. Єльцин підписали Договір «Про мир і принципи взаємин». У тексті договору фігурували квітчасті обороти типу «припинення 400-річного протистояння», але майбутнє показало безпідставність надій на «вічний мир».

Сепаратисти, які перемогли в першій чеченській війні, проголосили незалежність Республіки Ічкерія. Вони усвідомлювали власну неспроможність налагодити нормальне мирне життя, а тому пильно стежили, щоб опозиція не підняла голову. Ваххабітське оточення Масхадова здійснило низку заходів, спрямованих на витіснення опозиційної частини населення з Чечні. Це, зокрема, Закон про люстрацію, який позбавив роботи тисячі людей; работоргівля власними громадянами; масові грабунки й вбивства серед населення; нагнітання військового психозу; руйнування системи освіти та охорони здоров'я; наркобізнес тощо.

За всі ці роки в Чечні методично знищувалося все те, що хоча б нагадувало сучасне виробництво, яким вона раніше була буквально насичена. В результаті катастрофічного руйнування промисловості і організованого сільського господарства в Чечні для сотень тисяч людей була втрачена сама можливість участі в індустріальній праці, не кажучи вже про отримання коштів для суспільного відтворення. Чеченці змушені були шукати можливість законного заробітку в автомайстернях, у роздрібній торгівлі бензином на вулицях і дорогах, але зважаючи на низьку купівельну спроможність населення зазначені сфери діяльності приносили надто скромний прибуток. Висока смертність, безробіття, голод, а взимку і холод, політичне і цивільне безправ'я, соціальна апатія, наркоманія і злочинність стали постійними супутниками життя чеченців.

Як і при Дудаєві, при Масхадові «польові командири» продовжували розкрадати головне багатство Чечні – нафту і нафтопродукти. З 1997 по 1999

роки більша частина бойовиків приватизувало нафтосердловини, трубопроводи та перевело переробку нафти на свої «міні-заводи». Бензин і дизельне паливо частково реалізовувалися в республіці, а здебільшого вивозилися у Дагестан і на інші території Півдня Росії. Завдяки цим доходам годувалися тисячі сімей, але в той же час на них утримувалися десятки груп бойовиків. Хижацький видобуток і переробка нафти призвели до величезної шкоди для природи республіки і здоров'я населення. Чечня за короткий термін стала зоною екологічного лиха.

Не маючи жодних можливостей для організованої громадянської протидії, а тим більше силового опору насильству з боку так званих «державних органів», організованої злочинності і ваххабітів, а також не бажаючи бути причетними до військових авантур генералів і емірів, чеченці масово залишали вільну Ічкерію. Якщо у 1991-1994 рр. тікали головним чином бізнесмени і члени активної опозиції режиму, а масовий від'їзд був характерний для росіян, євреїв і вірмен, то в ході першої чеченської війни її покинули вже десятки тисяч етнічних чеченців. Але основний потік біженців припав на міжвоєнні роки, рахунок пішов на сотні тисяч мігрантів. За три неповних «мирних» роки з Чеченської Республіки виїхало близько 100-120 тис. росіян, 300-350 тис. чеченців, 20 тис. інгушів та ін. Якщо у 1994 році в Чечні проживало 850 тис. осіб, то на початок другої війни – від 600 до 400 тис. чоловік. При цьому серед тих, хто залишився, 90 % також бажали виїхати. Єдине, що їх стримувало, була відсутність грошей.

До того часу в Чечні вже остаточно сформувався паразитичний за своєю суттю військово-політичний прошарок, який був виключений з творчої і виробничої праці і який спеціалізувався на рекеті, контрабанді, наркобізнесі. «Свою силу сепаратисти набувають через зброю і екстремістські організації, – пише В.А. Тишков, – в які рекрутуються чоловіки, готові добувати засоби до існування за допомогою автомата Калашникова, а не через рутинний труд». За допомогою автомата і гасла «Це наша земля» набагато легше добувати машини, квартири, гроші. Це робиться шляхом вигнання чужинців окупантів, це легше і скоріше приносить успіх, ніж тяжка праця від зорі до зорі на «шабашках», як це було при радянському «колоніальному» ладі¹. Цей же прошарок продемонстрував свою повну відчуженість від народу, свою ворожість національним засадам. Він довів свою ненависть до людей праці, культури,

¹ Чечня: от конфликта к стабильности (проблемы реконструкции). – Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, Фонд гуманитарного содействия Чеченской республике, 2001. – С. 296.

йому потрібна була лише війна. Тим самим в Чечні втратила всілякий сенс теза про суверенітет і незалежність, проте першорядного значення набула теза про фізичне виживання чеченського народу.

Друга чеченська війна почалася з «контртерористичної операції» (КТО) проти декількох тисяч бойовиків під загальним командуванням Шаміля Басаєва і арабського польового командира Хаттаба, які вторглися 7 серпня 1999 року в Дагестан з території Чечні. Більше місяця йшли бої, які закінчилися тим, що бойовики були змушені відступити з території Дагестану назад до Чечні. 18 вересня кордони останньої були блоковані російськими військами.

Паралельно, з 4 по 16 вересня 1999 року у Москві, Волгодонську та Буйнакську була здійснена серія терористичних актів – вибухи житлових будинків. Сьогодні складно однозначно судити про те, чи були терористичні атаки в російських містах реальною справою чеченських бойовиків або ж федеральні спецслужби таким провокаційним способом готували ґрунт для другого вторгнення в Чечню. Так чи інакше, але ми змушені констатувати, що обидві сторони конфлікту абсолютно не дотримувалися у відношенні один до одного принципів права, моралі, честі, совісті та принципів гуманізму.

23 вересня Б.М. Єльцин підписав указ «Про заходи щодо підвищення ефективності контртерористичних операцій на території Північно-Кавказького регіону РФ», який передбачав створення Об'єднаного угруповання військ на Північному Кавказі для проведення контртерористичної операції. У той же день російські війська почали масовані бомбардування Грозного і його околиць, а 30 вересня армійські частини увійшли на територію Чечні.

Активна фаза військових дій власне в Чечні, що проходила з жовтня 1999 по березень-квітень 2000 років, мала своїм результатом, з одного боку, розгром основних з'єднань бойовиків, а з іншого – остаточну втрату довіри до армії. Російськими військовими були проігноровані всі основні положення не тільки Конституції РФ, а й міжнародного права. Ця війна швидко розвіяла надії лояльних громадян Чечні на те, що збройні сили РФ мають на меті захистити їхні інтереси. Хоча на початковому етапі рядові чеченці, що мали претензії до режиму Дудаєва, були готові вступати в загони міліції Б. Гантемірова, який розраховував мобілізувати 8 тис., але отримав зброю тільки на 800 осіб.

Масовані бомбардування населених пунктів з повітря, артобстріли, відключення газу та електроенергії, вбивства військовослужбовцями мирних громадян викликали нову хвилю втечі населення. Восени 1999 року понад 200 тис. чеченців опинилися в Інгушетії, близько 50 тис. змогло виїхати в інші регіони Росії, близько 6 тис. емігрували до Грузії. Чисельність населення в

Чечні в 2001 році склала 400-500 тис. (з них близько 30 тис. росіяни, 10 тис. ногойці, 10 тис. кумики і по кілька тисяч аварців та інгушів). І це в той час, коли чисельність чеченців на пострадянському просторі становить нині 1,6-1,7 млн. осіб. У чеченському суспільстві запанували переконання, що російська армія має на меті не війну з бойовиками, а тисне на мирне населення з метою очистити Чечню від чеченців.

Лише 15 квітня 2000 року військово-політичне керівництво Росії офіційно оголосило про завершення військової частини КТО в Чечні. За даними Генштабу РФ, були розгромлені всі великі бандформування, оснащені важкою зброєю, знищена військова система управління бойовиків та їхня інфраструктура. За офіційними даними, вбито до 13 тис. бойовиків, серед них 20 відомих польових командирів, стільки ж було заарештовано. Російська армія втратила близько 3000 військовослужбовців, хоча ці відомості піддаються сумніву багатьма неурядовими організаціями. Самі чеченці називають інші цифри: Москва втратила вбитими 14 000 чол., а бойовики – 1 500 чол.

В ході операції федеральні війська зайняли всі стратегічно важливі населені пункти, взяли під контроль чеченську ділянку російсько-грузинського державного кордону. Після завершення активних бойових дій основний тягар боротьби з невеликими загонами бойовиків повинен був лягти на плечі МВС і ФСБ. Однак війська, які розгромили великі сили бойовиків і зайняли по периметру всю територію Чечні, війну не виграли - вона продовжувалася в інших формах і масштабах.

Як зазначав Д. Гакаєв, «конфлікт... перейшов у фазу партизанської війни, кінця якої не видно. За оцінками російських військових, в Чечні бойовиків залишилося 22,5 тис. (Масхадов стверджує, що у нього 15 тис. бійців). Вони щодня нападають на російські війська, ведуть диверсійну війну, в якій щомісяця гине 50-70 військовослужбовців. Число бойовиків не зменшується, а головні їхні лідери: Масхадов, Басаєв, Хаттаб, Гелаєв, Бараєв – залишаються на волі, безперешкодно пересуваються по території Чечні і успішно керують війною. В результаті основна мета контртерористичної операції залишається недосягнутою»¹.

¹ Гакаев Д. Постконфликтная Чечня: анализ ситуации, проблемы реконструкции (Политический аспект) / Джабраил Гакаев // Чечня: от конфликта к стабильности (проблемы реконструкции). – Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, Фонд гуманитарного содействия Чеченской республике, 2001. – С.275-290.

Після того, як були написані ці рядки, звичайно, багато що змінилося, і період військового паритету, коли «федерали» контролювали ситуацію вдень, а бойовики – вночі, пішов у минуле. Коли стало очевидним, що війна закінчилася поразкою повстанців, деякі найбільш прагматичні чеченські лідери висловили свою готовність співпрацювати з Москвою. Це дозволило їй організувати на місцях органи самоврядування.

Тоді ж, на початку 2000 років були прийняті кілька масштабних федеральних програм, спрямованих на відновлення зруйнованого війною господарства Чечні. Серед них слід особливо виділити федеральну цільову програму «Відновлення економіки та соціальної сфери Чеченської Республіки (2002 рік і наступні роки)», а також федеральну цільову програму «Соціально-економічний розвиток Чеченської Республіки на 2008-2012 роки». На реалізацію першої з зазначених програм Чечні з федерального бюджету виділено 41 540 470 000 рублів. У межах програми були відновлені або введені в експлуатацію 5 473 об'єктів: житлові будинки загальною площею 679,1 тис. кв. метрів, 71 школа на 23 521 учнівське місце, 70 закладів охорони здоров'я на 9 750 ліжок і 10 785 відвідувань, 6 закладів соціального обслуговування населення, 7 об'єктів поліграфії та друку, 48 кілометрів магістральних теплотрас, 201 трансформаторна і розподільна підстанція і більше 484 кілометрів електричних мереж, 5 промислових підприємств з обсягом виробництва 458 700 000 рублів, 428 об'єктів зв'язку, 4 підприємства будіндустрії і 23 підприємства агропромислового комплексу. Створені 21 316 робочих місць, у тому числі 9 700 – у будівництві, 6 752 – в охороні здоров'я, 2 104 – в освіті, 1 186 – у промисловості і 1 574 – в агропромисловому комплексі¹.

5 жовтня 2003 у Чечні відбулися президентські вибори. За Ахмата Кадірова проголосували 80,84 % виборців, і 19 жовтня він вступив на посаду президента Чеченської Республіки. Але вже 9 травня 2004 року Ахмат Кадіров загинув під час вибуху на грозненському стадіоні «Динамо», де на святкування Дня Перемоги зібралися вищі керівники Чечні і представники командування Збройних Сил РФ. Згідно з офіційними даними, семеро людей загинули, більше 50 отримали поранення. Відповідальність за терористичний акт взяв на себе Шаміль Басаєв, який повідомив, що заплатив виконавцям 50 тис. доларів.

¹ Постановление Правительства РФ от 21.12.2001 N 889 О Федеральной целевой программе «Восстановление экономики и социальной сферы Чеченской Республики (2002 год и последующие годы)» [Электронный ресурс] // Адрес доступа: <http://www.bestpravo.ru/rossijskoje/ot-akty/b3k.htm>

Буквально наступного дня після загибелі батька першим віце-прем'єром Чеченської Республіки був призначений Кадіров Рамзан Ахматович. При цьому, за Конституцією Чечні, президентом може стати особа віком понад 30 років. Р. Кадірову було всього 28, і Державна рада і уряд Чечні звернулися до В.В. Путіна з проханням внести зміни до законодавства для того, щоб той міг зареєструватися кандидатом на посаду президента. Путін на це не пішов, і Кадіров став президентом Чечні лише у 2007 році. До цього він числився лише ТВО президента.

Після вступу Кадірова на посаду президента ситуація в республіці стабілізувалася в порівнянні з попередніми роками, хоча повідомлення про порушення прав людини в Чечні продовжували надходити. За даними очолюваної Кадіровим антитерористичної комісії Чечні, у 2007 році кількість терактів в республіці зменшилася на 72,5 %. Якщо в 2006 році було зафіксовано 187 викрадень людей, з яких 11 випадків закінчилися загибеллю жертви і 63 – зникненням, то в 2007 році відповідні показники становили 35, 1 і 9, тобто на порядок нижче. Не в останню чергу такі цифри були наслідком практики колективних покарань, коли в помсту за відхід «в ліс» бойовиків у їхніх родичів спалювалися будинки. Продовжуючи політику свого батька, Кадіров переконав перейти на бік чеченської влади багатьох колишніх сепаратистів – як рядових бойовиків, так і відомих публічних фігур. 10 листопада 2009 року Президент РФ Д.А. Медведєв присвоїв Р. Кадірову звання генерал-майора міліції.

Правління Кадірова ознаменувалося великомасштабним будівництвом і відновленням інфраструктури Чечні, які стали можливими переважно завдяки дотаціям з федерального бюджету. Так, у 2008 році керівник адміністрації президента Росії С. Нарішкін оголосив про виділення 120 млрд рублів на фінансування цільової програми місцевої влади. За даними Мінфіну, які в 2011 році приводила газета The New York Times, більш ніж 90 % республіканського бюджету формувалося з Москви.

Характерною рисою правління Кадірова стала ісламізація республіки. При ньому в Грозному були відкриті мечеть «Серце Чечні» і Російський ісламський університет. Сам Р. Кадіров підтримує традиційний для Чечні іслам суфійського типу, а його активне поширення стало одним зі способів боротьби Кадірова з ісламським радикалізмом.

Головним результатом політики Путіна і Кадірова в Чечні, на наш погляд, стало перетворення раніше бунтівних горців, непримиренних борців за свободу Ічкерії, як мінімум, на лояльних російських підданих. І якщо бути до кінця чесними, в загальноросійському поділі праці чеченці займають ніші, пов'язані,

в першу чергу, не стільки зі створеними в ході реалізації названих програм робочими місцями, скільки з поліцейською службою, охоронним бізнесом, наρκоторгівлею, рекетом і відвертим грабунком, що ми і спостерігаємо сьогодні на Сході України.

Інакше кажучи, паразитичний соціальний прошарок, що сформувався в ході конфлікту, ліквідувати не вдалося. Замість цього він був «приручений», підкуплений Кремлем, поставлений йому на службу. Чечня була буквально затоплена грошима. Не випадково відразу після анексії Криму місцевий малий і середній бізнес перейшов під контроль чеченців: так Путін розраховувався з Р. Кадіровим за продемонстровану в кризовий період лояльність.

Уроки, які слід винести Україні з подій двох чеченських війн, полягають в тому, що припинення «гарячої фази» протистояння – це лише самий перший крок на шляху вирішення конфлікту. І «чеченський сценарій» вчить, що конфлікти, починаючись стихійно – чому сприяють сучасні технології маніпуляції громадською думкою – так само стихійно закінчитися не можуть. Акт припинення вогню буде необоротним лише в тому випадку, якщо він буде супроводжуватися процедурою реального примирення сторін.

2.3. Загальне у пострадянських конфліктах.

Описані у двох попередніх підрозділах події, хоча і належать до різних моделей вирішення внутрішньоцивілізаційних конфліктів, тобто мають відмінні один від одного фінали (станом на сьогодні), але пройшли у своєму розгортанні одні й ті ж етапи. В них дуже багато загального, навіть якщо це загальне і виявляє себе через особливе.

Спеціалісти з вирішення конфліктних ситуацій, які працювали у декількох «гарячих точках», стверджують, що усі конфлікти схожі один на один. «Влітку 1992 року, – розповідає, наприклад, Мері Калдор, – в самий розпал війни між Азербайджаном і Вірменією, я відвідала Нагорний Карабах. Саме тоді я усвідомила, що те, що я раніше бачила в колишній Югославії, не єдине в своєму роді. Причому в цьому посткомуністичному куточку світу виявлявся (або принаймні мені гадалося, що виявлявся) не рецидив балканського минулого, а скоріше якась дуже непроста сучасна ситуація. У Кніні (в той час столиці самопроголошеної Сербської Республіки в Хорватії) та Нагірному Карабасі, де було повно молодих людей в кустарно пошитій уніформі, зневірених біженців і початківців політиків зі звичками головорізів, досить добре відчувалася характерна атмосфера Дикого Заходу. Пізніше я почала дослідницький проект про характер війн нового типу, і мої колеги, які мали

досвід перебування в Африці, розповіли, що помічене мною в Східній Європі має багато спільних рис з тими війнами, які йдуть в Африці, а може бути, і в інших місцях, наприклад в Південній Азії. Більш того, досвід війн в інших місцях дозволив мені по-новому поглянути на те, що відбувалося на Балканах і в колишньому Радянському Союзі»¹.

Загальні риси конфліктів настільки впадали в очі стороннім спостерігачам, що у них виникало враження, що події розгорталися за одним сценарієм, і після появи певних ознак – різкого погіршення рівня життя, звинувачення тієї чи іншої етнічної або конфесійної спільноти у всіх бідах, масованої пропаганди по телебаченню, мобілізації прихильників конкретної ідеї – вони могли з впевненістю прогнозувати наступний крок. Проте, всі спроби попередити, що цей шлях веде до кровопролиття і руйнувань, були марними. Люди не здатні були сприймати те, що не відповідало створеній ними для себе картині світу.

Зрозуміло, що на рівні явища кожний конфлікт мав, образно кажучи, свої кольори, емблеми й навіть пісні. Але на рівні сутності все це строкате розмаїття має під собою загальну основу – певний історичний міф. Намагаючись легітимізувати новий порядок речей, лідери бунтівних рухів дбайливо обирають з історії ті факти, які, на їхню думку, підтверджують і підкріплюють їх правоту. Свідомо чи підсвідомо людина побоюється новизни, і навіть під час історичної творчості їй притаманне прагнення пошуку «точки опори» у минулому.

На пострадянському просторі не існує жодного (!) збройного конфлікту, який би починався з «чистого аркуша» і не мав власної передісторії. Виявляється, що всі без винятку бунтівні регіони, які претендують на отримання автономності від центру, і раніше мали подібні проблеми. Конфліктогенність в цих регіонах сягає або часів громадянської війни 1917-21 років, або йде ще глибше в історію. При цьому особливого значення реальна значущість, реальна вага відповідних історичних подій не має. Ми маємо справу з справжньою міфотворчістю, яка має за мету розірвати нормальні стосунки, створити у свідомості прихильників образ ворога та, навпаки, подати себе як відновлювача історичної справедливості. На це звернув увагу А.М. Єрьоменко у своїх «Міркуваннях про Луганську Вандею». Він пише, що в усіх випадках пострадянських конфліктів ми стикаємося з особливим історичним міфом, що підтримує «сепаратистську ідентичність».

¹ Калдор М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху / пер. с англ. А. Апполонова, М. Дондуковского; ред. перевода А. Смирнов, В. Софронов. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. – С.28.

Так, зокрема, *Придністров'я* у XVIII столітті було форпостом Російської імперії в її боротьбі з Туреччиною. Починаючи з 1772 року, коли за наказом Олександра Васильовича Суворова на лівому березі Дністра заклали фортецю Срединну (майбутній Тирасполь), Придністров'я розглядалося як фронтір слов'янського світу з іншою цивілізацією. Не випадково на рублевій банкноті Придністровської республіки наведено портрет генералісимуса Суворова – культового персонажу в сучасній ПМР.

Ще одним «маркером», який недвозначно пов'язує у свідомості сучасників історичне минуле цього краю з «руським миром», цього разу в обличчі Радянського Союзу, є постать Григорія Івановича Котовського. Саме з його подання у 1924 році була створена Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка. Правда про те, що вона знаходилася у складі Української РСР, сьогодні намагаються не згадувати. Так само, як й про те, що після анексії у 1940 році частини території Румунії та утворення Молдавської РСР, декілька районів Придністров'я залишилися у складі Радянської України, але без автономного статусу.

Особливо стійкими й впливовими є історичні міфи, які містять в собі етнічну складову. У такому випадку міфи спираються вже не на історичні факти, а на інші міфи, в якості яких виступають стереотипи сприйняття представників інших етносів. Негативні гетеростереотипи перетворилися на пострадянському просторі на загальний фон, який надавав конфліктам етнічного колориту. Стереотипне сприйняття є спрощеним, узагальненим, умовним, навіть символічним, але саме у такому вигляді воно ідеально підходить для завдань маніпуляції.

Сьогодні мало хто згадує про *Гагаузію* і молдавсько-гагаузький конфлікт, що розгортався майже одночасно с Придністровським. Цей конфлікт мав яскраво етнічну форму, і причини його також сягають своїми коріннями у сиву давнину. Гагаузи – це тюркомовний етнос, частково – отурчені болгари, за конфесійною належністю – православні. Чисельність їх досягає 160 тис. осіб. Етнічний ареал гагаузів з 1812 по 1917 роки знаходився у складі Російської імперії, з 1918 по 1944 роки – у складі Румунії, потім – у складі СРСР. Відстоюючи свою етнічну ідентичність і побоюючись повної асиміляції після розпаду Союзу гагаузи пішли на конфронтацію з Кишиневом, політика якого все більше орієнтувалася на Румунію, і проголосили про створення власної держави. Невизнана Республіка Гагаузія проіснувала цілих чотири роки, поки у 1995 році не була реінтегрована до складу Молдови.

Незважаючи на застарілі історичні суперечки між молдаванами та гагаузами та безкомпромісні позиції сторін на початковій стадії конфлікту, президент Республіки Молдова Мірча Снегур і лідер гагаузів Степан Топал все ж-таки зважилися на політичний діалог. В ході складних переговорів сторони прийшли до згоди і в грудні 1994 року молдавський парламент прийняв «Закон про особливий правовий статус Гагаузії», в результаті чого вона повернулася під юрисдикцію Кишинева, хоча і з іншим автономним статусом. Таким чином, врегулювання молдово-гагаузьких відносин може стати прикладом другої з названих вище моделей вирішення конфліктів, тобто таких, що закінчуються збереженням територіальної цілісності. Порівнюючи його з чеченським, слід визнати більшу, так би мовити, «продуктивність» діалогу та проявлену заради миру політичну мудрість молдаван і гагаузів.

Хронологічно дотичними до конфліктів у Молдові, хоч і в другому пострадянському регіоні, є міжетнічні сутички в Азербайджані. Азербайджанці (до революції їх називали кавказькими татарами) та вірмени століттями жили поряд. Зрозуміло, що належність цих народів до різних світових релігій (вірмени – християни, азербайджанці – мусульмани) не сприяло особливій любові. Історія знає непоодинокі випадки етнічної неприязні, але, в цілому, обидва народи навчилися співіснувати один з одним.

Спірна територія *Нагірного Карабаху* у стародавні часи неодноразово переходила під владу Османської імперії, Персії, напівсамостійних вірменських князівств. Вірменські історики стверджують, що Арцах, як вони іменують цей регіон, вперше згадується у VIII столітті до н.е. Якщо вірити цим джерелам, то він був частиною Вірменії ще за часи раннього Середньовіччя. У результаті завоювань Туреччини та Ірану в цю епоху значна частина Вірменії перейшла під контроль даних країн. Позиція Азербайджану полягає в тому, що Карабах є одним з найдавніших історичних регіонів країни, а слово «Карабах» по-азербайджанськи перекладається як «чорний сад». Вже у XVI столітті разом з іншими провінціями Карабах перебував у складі держави Сефевідів, після чого став незалежним ханством. У 1805 році Карабахське ханство було підпорядковано Російською імперією. Згідно з Гюлістанським мирним договором 1813 року до складу Росії увійшов і Нагірний Карабах. Потім, за Туркменчайським договором, а також угодою, укладеною в місті Едірне, вірмени з Туреччини та Ірану були переселені на землі Північного Азербайджану, в тому числі і в Карабах.

У 1918 році контроль над Карабахом отримала щойно створена Азербайджанська Демократична Республіка. Практично одночасно на цю

місцевість претендує Вірменська Республіка, але АДР дані домагання не визнає. У 1921 році територія Нагірного Карабаху з правами широкої автономії включається до складу Азербайджанської РСР. Ще через два роки Карабах отримує статус автономної області (НКАО). Важливо підкреслити, що певна традиційність, а у випадку з азербайджанцями – й архаїчність способу життя, була в цілому подолана за радянські часи. В ході соціалістичного будівництва обидва етноси перетворилися на повноцінні модерні нації. Тому події в Сумгаїті в останні роки існування СРСР багато кому здалися несподіваними.

У 1988 році Рада депутатів НКАО звернулася з клопотанням до Верховних рад АзССР і АрмССР щодо передачі спірної території до складу Вірменії. Це клопотання не було задоволено, внаслідок чого по містах Нагірного Карабаху прокотилася хвиля протестів. Демонстрації солідарності проводилися також і в Єревані. На початку осені 1991 року в НКАО була схвалена Декларація, що проголосила створення Нагірно-Карабахської Республіки. Причому крім НКАО, до її складу увійшла частина територій колишньої АзССР. За результатами референдуму від 10 грудня того ж року в Нагірному Карабасі, більше 99% населення регіону проголосувало за його незалежність від Азербайджану.

Зрозуміло, що влада Азербайджану не визнала результати референдуму, а сам акт проголошення проголосила незаконним. Баку скасувало автономію Нагірного Карабаху, однак конфліктогенний процес вже набрав обертів. За незалежність самопроголошеної республіки встали вірменські загони, яким спробував протистояти Азербайджан. Нагірний Карабах отримав підтримку від офіційного Єревану, а також від вірменської діаспори в інших країнах, тому ополчення відстояло регіон. Втім Азербайджану все ж таки вдалося встановити контроль над кількома районами, які спочатку були проголошені частиною НКР¹. Закінчилася «гаряча фаза» конфлікту підписанням Бішкекського протоколу. Але, як свідчать події вже 2016 року, цей договір не врегулював остаточно Нагірно-Карабахський конфлікт.

Якщо звернутися до сусідньої Грузії, то також знайдемо в історії її «буремних регіонів» особливі риси ідентичності, що обумовили відділення від неї Абхазії та Південної Осетії у 2008 році.

Наприклад, *Абхазія* в ментальності абхазів збереглися пережитки язичництва разом з залишками архаїчного, дохристиянського монотеїзму.

¹ Нагірний Карабах. Історія та суть конфлікту // <http://faqukr.ru/novini-ta-suspilstvo/160473-nagirnij-karabah-istorija-ta-sut-konfliktu.html>

Стародавні мешканці Абхазії прийняли християнство в перші століття нашої ери, приблизно в один час з Грузією. Втім, релігієзнавці відзначають поверхневий характер християнства навіть у сучасній Абхазії. Общинні звичаї багато в чому обумовлювали соціальні відносини в абхазькому соціумі. Діти із знатних родів часто виховувалися в родинах простого люду і вважалися молочними братами своїх незнатних однолітків. В Абхазії ніколи не було кріпацтва. Цікаво, що повстання абхазів у 1866 році викликало оголошення Маніфесту про скасування кріпосного права. Абхазькі селяни не розуміли – чому їм слід викуповувати власні землі в обмін на звільнення, якщо вони і без того вільні?

Не зважаючи на те, що історія Абхазії тісно переплетена з історією Грузії, сьогодні воліють акцентувати увагу не на багатовіковій дружбі й добросусідстві, а на випадках протиборства та конфліктів, яких, на жаль, також було чимало. До складу Російської імперії Абхазія увійшла у 1810 році, тобто, пізніше за Грузію. У XIX столітті абхазькі племена періодично піднімали повстання проти імперської влади. Боротьба абхазьких племен проти царату створила їм таку репутацію, що навіть деякі польські революціонери виношували плани підняти спільне польсько-абхазько-черкеське повстання проти ненависного імперського режиму. Після придушення повстання 1877 року абхази стали вважатися у Російській імперії «винним населенням». У 1921 році була проголошена Радянська Соціалістична Республіка Абхазія, яка у 1925 році уклала договір з Грузинською РСР про входження до її складу з «особливим статусом». Але цей статус було втрачено у 1931 році, коли Абхазія стала автономною республікою в складі Грузинської РСР, а остання, у свою чергу, була складовою частиною Закавказької Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки.

У *Південній Осетії* історичні коріння сепаратизму також глибокі, адже осетини вважаються нащадками древнього племені аланів, відомого своєю войовничістю. Соціальні відносини в осетинському суспільстві відрізнялися численними пережитками первісно-спільнотних підвалин. Спосіб життя осетин був досить архаїчним. Всі чоловіки були озброєні і вважали всякого здатного носити зброю вільним. Осетини впродовж тривалого часу всіляко опиралися грузинам, які прагнули принести в їхні землі феодальні порядки. У 1918-20 роках відбувся запеклий конфлікт між Тбілісі та Цхінвалом. Грузія тоді була меншовицькою, а в Південній Осетії переважали більшовицькі настрої. У роки громадянської війни у Південній Осетії сталося три повстання під гаслами встановлення радянської влади і приєднання до РРФСР. У меморандумі

трудящих Південної Осетії від 28 травня 1920 року були такі рядки: «Південна Осетія є і повинна залишитися невід'ємною частиною вільної радянської більшовицької Росії». Найбільшою інтенсивністю відрізнялися бойові дії у 1920 році: тут і розгром південно-осетинськими повстанцями грузинського війська біля Джави, і взяття Цхінвалу, і відповідна каральна експедиція грузинської армії, в ході якої загинуло близько п'яти тисяч осетин і було вигнано до Грузії близько 70 % поголів'я худоби. Завершився конфлікт створенням у 1922 році Південно-Осетинської автономної області у складі Грузії.

Не менш тривалу історію має «сепаратистський міф» у Чечні. Горді і волелюбні горяни-мусульмани всіляко протидіяли російській експансії. І хоч перші походи російської армії, вписуючись в загальну стратегію розпочатого активного просування Російської імперії на Кавказ, не переслідували мети приєднання Чечні до Росії, миру в цьому регіоні не було. Головним приводом військових походів служили постійні набіги чеченців на козачі містечка на Терекі. До цього періоду в очах російської влади чеченці здобули репутацію небезпечних розбійників, сусідство з якими доставляло постійне занепокоєння. Для утихомирення «буйних» племен систематично проводилися каральні експедиції російських військ. Ці експедиції супроводжувалися спалюванням непокірних аулів та приведенням їх жителів в особі родових старійшин до присяги на підданство Росії. З найбільш впливових сімей бралися заручники – аманати, які містилися в російських фортецях.

У XIX столітті горяни, які об'єдналися у військово-теократичну ісламську державу «Імамат Чечні і Дагестану», чинили запеклий опір російській армії, який отримав назву Кавказької війни. Їх очолював Шаміль, шанований чеченцями як національний герой. Військові дії проти Шаміля велися значними силами і були дуже запеклими. З середини 1830-х років конфлікт загострився через виникнення у Чечні і Дагестані релігійно-політичного руху під прапором газавату, який отримав моральну і військову підтримку Османської імперії, а під час Кримської війни – і Великобританії. Опір Чечні і Дагестану було зламано лише у 1859 році. У 20-ті роки XX століття на території Чечні виникла ісламська держава Північно-Кавказький емірат, яку очолював емір Узун-Хаджі. Емірат знаходився під протекторатом Туреччини, його армія нараховувала 10 000 осіб. Після перемоги більшовиків Північно-Кавказький емірат увійшов до складу РРФСР. Сам факт існування даної держави призвів до короткочасного утворення та існування Горської АРСР.

На *Донбасі*, історія якого як специфічної спільності, викликаній до життя промисловою революцією другої половини XIX століття, не відрізняється

особливою тривалістю, також встиг сформуватися свій історичний міф, що підтримує сепаратистську ідентичність. В основі його лежать спогади про Донецько-Криворозьку республіку.

Всебічної популяризації цього міфу сприяло історичне дослідження В.В. Корнілова «Донецько-Криворозька республіка. Розстріляна мрія», яке було видано харківським видавництвом «Фоліо» у 2011 році. Особисто у мене дата видання книги викликала певні підозри. Саме дослідження В.В. Корнілов проводив декілька років, можливо, у 2011-му він його і закінчив, проте тираж книги, скоріше за все, був надрукований не раніше лютого 2013 року. Про це свідчать дрібні деталі: подяки автора «кримському політику Сергію Аксьонову» (у 2011-му про нього взагалі мало хто чув) та директору Інституту країн СНД Костянтину Затуліну «за те, що перейнявся важливістю моменту» (фраза, яка має сенс лише напередодні «руської весни» того ж 2013 року). Так чи інакше, але книга про ДКР побачила світ дуже вчасно і одразу знайшла свого читача.

Що стосується самої Донецько-Криворозької республіки, навіть не зважаючи на її відверто маріонетковий характер і повну залежність від Москви, то проіснувала вона не довго. На папері – рік, реально – десть півтора місяця. Проголошена ДКР була 30 січня (12 лютого за новим стилем) 1918 року, а 18 березня того ж року германські війська вторглися на її територію. Просування їх було стрімким: 8 квітня німці взяли столицю ДКР Харків, 22-го квітня – Юзівку, 28 квітня – Луганськ. Зрозуміло, що для формування повноцінної «сепаратистської ідентичності» у наших сучасників цього було явно не достатньо, тому В.В. Корнілов дещо розширює хронологічні межі свого дослідження, починаючи... з 70-х років XIX ст. (!) оповіданням про з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії та її видатних постатей (О. Алчевського, І. Іловайського, П. Горлова). Зроблено це свідомо, мовляв, розумні люди ще здавна казали про необхідність відокремлення Донбасу в окрему адміністративну одиницю. Закінчується ж хронологія праці В.В. Корнілова 1972 роком, коли «помер Б.Магідов, єдиний нарком першого складу уряду ДКР, що пережив репресії»¹. Тобто замість опису подій одного року В.В. Корнілов аналізує історію цілого століття. Як мітко підмітив після ознайомлення з книгою один з моїх колег, «перебільшив на 100 відсотків»...

¹ Донецько-Криворозька республіка / В.В. Корнілов. – Харків: Фолио, 2011. – С.599.

І дійсно, ефект маніпулятивного впливу на масову свідомість від книги В.В. Корнілова про ДКР був аж ніяк не менше, чим вплив самого історичного факту існування ДКР. Ця книга була вкрай необхідним і своєчасним елементом впровадження на Донбасі індепенденстського дискурсу. Тому дещо наївно лунає питання її автора – «А що крамольного в бажанні вивчати і знати історію свого краю, якою б вона не була – ця історія?». На першій погляд, поганого у вивченні історії, дійсно, немає нічого. Ось тільки наслідки виявляються криваві, але ж В.В. Корнілов у тому своєї вини не вбачає.

Отже, аналіз генези конфліктів підтверджує дію закону залежності розвитку суспільства від його історичного минулого. У всіх наведених випадках конфліктогенність масової свідомості виникає не на порожньому місці. «Бацилу сепаратизму» зрошують на вміло відібраних і вставлених у потрібний контекст історичних фактах. Ідеологи бунтівних регіонів активно використовують реальні чи вигадані події минулого для легітимації «освяченого історією» права на існування новоявлених «республік». Загальним моментом при цьому є помітна ідеалізація радянської епохи. Як правило, природними носіями соціалістичних ідей виступають люди старшого покоління, котрі вже закінчили свою трудову діяльність і ностальгують за роками молодості. Наслідком з цього є значний вплив як в історії, так і в передісторії сепаратистських рухів комуністів чи псевдокомуністичних сил.

Ще одним спільним аспектом, який проявлюється у всіх внутрішньоцивілізаційних конфліктах, є демодернізація відповідних регіонів. Наслідки збройного протистояння торкаються всіх сфер життєдіяльності населення і функціонування державних інституцій, конфлікти призводять до економічної, демографічної, соціальної, екологічної деградації, а в окремих випадках – і до катастрофи.

За підрахунками російських експертів, лише з 1988 по 1996 роки на території колишнього СРСР жертвами конфліктів стали понад 100 тис. осіб, а економічні втрати склали \$ 15 млрд.

Вважається, що лише в ході Придністровського конфлікту втрати обох сторін склали близько 1000 чоловік загиблими і більше 4500 пораненими, але ці офіційні цифри явно занижені. Несприятливою є демографічна ситуація. Якщо у 1990 році в Придністров'ї проживало близько 730 тис. осіб, то у 2016 році чисельність населення республіки ледь перевищує 500 тис. Якщо до 1992 року в регіоні була стійка тенденція до зростання населення, то внаслідок конфлікту вона змінилася на зворотню. Значно зросла міграція, особливо молоді, знизився рівень доходів, значної шкоди зазнала економіка регіону.

Карабахський конфлікт став одним з найбільш кровопролитних на території колишнього Союзу. За збалансованими даними, протягом трьох років «гарячої фази» конфлікту загинули 15-25 тис. осіб, ще 25 тис. було поранено. Понад 100 тисяч мирних жителів були змушені покинути місця проживання¹.

У ході Грузино-Абхазької війни з обох сторін загинуло близько 17 тис. осіб. Загальна кількість біженців у 1990-і роки оцінюється в 250 тис. Після укладення миру відтік населення триває. Якщо у 2001 році в Абхазії проживало близько 320 тис. осіб, то до 2011 року чисельність населення зменшилася до 240 тис. Рівень життя, природно, внаслідок війни та економічної блокади впав і в даний час є дуже низьким. Досі не відновлена зруйнована інфраструктура республіки.

Збиток від цхінвальського конфлікту оцінюється у 16-18 млрд. руб. Негативні показники міграційних процесів демографи фіксували вже на початку 1990-х, у 2008-му відтік біженців відновився. При чому це стосується як грузин, так і осетин, в 2008 р. Якщо в 1989 році чисельність населення становила понад 98 тис. осіб, то до 2008-го вона зменшилася до 83 тисяч, а в 2009-му склала 51547 осіб. Рівень життя в республіці катастрофічно низький.

Отже, внутрішньоцивілізаційні конфлікти або починаються в регіонах з стійкими пережитками архаїки, або самі призводять до демодернізації та архаїзації життя в них. У цьому є певна закономірність. Як зазначає О.М. Єрмоєнко, обштинна і державна власність хоч і дві великі різниці, але між ними чимало спільного. Для обштинної та етатистської свідомості, як правило, характерне глибинне неприйняття приватної власності, неповага і навіть презирство до неї. Звідси впливає неприйняття індивідуалізму і нерозуміння цінностей громадянського суспільства, цінностей правової держави. Зокрема, у людини з обштинною свідомістю спостерігається певний правовий нігілізм, схильність до патерналізму².

На перший погляд здається, що індустріально розвинуті суспільства не передбачають збереження патерналістських настанов традиційних соціумів з їх обштинною свідомістю. У Придністров'ї та на Донбасі концентрація об'єктів тяжкої промисловості з багатотисячними багатонаціональними колективами робітників аж ніяк не сприяє консервації архаїчних станів. Проте, замість обштинності традиційного типу ми маємо тут, з одного боку, сильні етатистські

¹ Нагірний Карабах. Історія та суть конфлікту // <http://faqukr.ru/novini-ta-suspilstvo/160473-nagirnij-karabah-istorija-ta-sut-konfliktu.html>

² Єременко А.М. Размышления о Луганской Ванде / А.М. Єременко. – Just a Life, 2015.

настрої, з іншого – величезний вплив олігархату, який відчуває себе справжнім господарем регіонів. Як це не парадоксально, але поширені в індустріально розвинутих Придністров'ї і Донбасі патерналістські настрої не стільки руйнували общинну свідомість, скільки трансформували її.

Описуючи соціальні процеси, що відбуваються на Донбасі, проф. Я.І. Пасько вважає, що ми маємо тут конкуренцію двох моделей – модерної і неопатрімоніальної. Якщо перша з них передбачає визнання державою політичного плюралізму, збереження культурних традицій та етосів у різноманітних спільнотах, дотримання принципів права і свобод людини, то остання, навпаки, характеризується нехтуванням демократичними правилами та нормами, відсутністю розмежування публічно-політичної та приватної сфер буття, монополізацією влади вузьким прошарком осіб заради власної вигоди – приватизації різних суспільних функцій та державних інститутів. «Органічним наслідком такої концептуальної візії є клієнтальне бюрократичне адміністрування, поглинання бюрократичною системою приватного та суспільного життя, особи підлеглого, його життєвого світу»¹.

В результаті перемоги над модерною саме неопатрімоніальної моделі соціального розвитку переважна більшість інститутів української влади мала суто фасадний характер. Вони виконували місію легітимного каркасу системи, повністю підпорядкованої «патрімоніальному закону» Г. Алмонда. На першому місці тут постали не формально-раціональні стосунки існування управлінської вертикалі, а клієнтально-патронажні зв'язки, які протягом тривалого історичного часу регулювали доступ «корпоративних гравців» до різних ресурсів на основі відношень особистої залежності та обміну можливостями. Формування економічного капіталу за такої системи відбувалося не через привласнення засобів виробництва, а передусім через інтеріоризацію адміністративних засобів управління. На думку Я. Паська, це обумовило істотне зубожіння за останні роки життєвого світу особистості, приреченість української людини (термін Шлемкевича), яка в моральному та психологічному плані виглядає анемічною і закріпаченою. «Українська номенклатурна бюрократія, позбавившись імперської адміністрації, у подарунок отримала важелі тотального контролю над життєвим світом людини і необмежені владні повноваження. Вельми слушними в цьому контексті є слова О. Дергачева та В. Полохало, що сама номенклатура свою владу ніколи і нікому... не віддавала,

¹ Пасько Я.І. Модернізація vs неопатрімоніалізм: постколоніальні симуляції / Я.І. Пасько // Вісник Донецького національного університету. Серія Б: Гуманітарні науки. – 2014. – Вип. 1-2. – С. 476.

а комуністично-номенклатурна система влади ніколи і ніде повністю не зникла». Звідси – й особлива роль корпусу «червоних директорів», й стійкі електоральні симпатії мешканців Донбасу до комуністів та лівих рухів взагалі.

Ще однією рисою, що є загальною для всіх внутрішньоцивілізаційних конфліктів пострадянської доби, вважається послідовність конфліктогенних подій. Сценарії їх розгортання до того схожі, що інколи виникає враження, що вони писалися в одних й тих самі кабінетах, як кажуть, «під копірку».

А.М. Єременко окреслює їх фабулу: спочатку виникає (або імітується) якась загроза обмеження використання рідної мови, потім відбувається створення певних структур, які готують місцеве населення підняти прапор сепаратизму, потім проводяться демонстрації, мітинги. Згодом в буремний регіон під яким-небудь приводом входять збройні сили держави, яку таким чином розчленовують. Це також повністю відповідає планам організаторів конфлікту. Якщо війська не вводяться, провокації з боку сепаратистів поширюються, аж до захоплення нових територій, поки Центр не відрядить до регіону війська, включаючи міліцію і національну гвардію. «Бойові дії включають в себе організацію блокпостів, засідки, боротьбу за мости і ущелини, бомбардування мирних кварталів, взаємні звинувачення, перемир'я, взаємні його порушення. Так, на стороні «ополченців» обов'язково з'являються які-небудь козаки (донські, чорноморські, кубанські, оренбурзькі, терські). Без них не відбувається жодна «заваруха». Починаються бойові дії. Конфлікт або супроводжується, або завершується економічною блокадою бунтівної території з боку центральної влади. Зрештою, бойові дії заходять у глухий кут, оголошується чергове перемир'я, потім мир, який фіксує нові кордони по актуальній лінії фронту. Бунтівні території отримують від центру особливий статус і починають жити власним життям»¹.

Далі можливі варіанти. Звернення до російської влади з проханням прийняти новоутворену республіку під великодержавну руку можуть пролунати як перед початком бойових дій, так і після їх закінчення. Але для цього треба якось розмежуватися з попереднім Центром «на етнографічному рівні». Це необхідно для обґрунтування самотності, самостійності, взагалі, будь якої «самості», яка робить неможливим подальше спільне існування бунтівників і лоялістів в межах єдиної держави. Інколи для цього достатньо вказати на реально існуючі етнічні ознаки. На Північному Кавказі строкатий

¹ Єременко А.М. Размышления о Луганской Ванде / А.М. Єременко. – Just a Life, 2015.

етнічний склад населення дозволяє зробити це без зайвих проблем. Складніше, коли йдеться про території з більш-менш однорідним складом. Як, наприклад, пояснити світу, чому російськомовні Харків, Дніпропетровськ чи Одеса не підтримали ідею Новоросії, а Крим і Донбас висловилися за від'єднання від України? В результаті з'являються новітні етнографічні відкриття на кшталт «народу Криму» чи «народу Донбасу». До початку конфлікту про такий «народ» ніхто нічого не чув, якщо потрібно було підкреслити багатонаціональний склад Криму/Донбасу, казали про етноси або народи Криму/Донбасу у множині. Навряд чи вигадані в теорії ідеологами сепаратистських рухів новітні «народи» переживуть в реальності сам конфлікт, але кого це турбує?

Неодмінним елементом процесу легітимації нової політичної реальності є референдуми. Навіть не зважаючи на те, що подібні загальні опитування населення безповоротно дискредитували себе через брутальні фальсифікації їх результатів, референдуми продовжують проводити для демонстрації «волевиявлення народу» в очах світового співтовариства. Адже іншого «інструменту прямої демократії» не існує.

Звертає на себе увагу одноманітність формулювань, які ми знаходимо в різних документах організаторів референдумів. Зокрема, на референдум у Південній Осетії 19 січня 1992 року були винесені два питання: 1) Чи згодні Ви, щоб Республіка Південна Осетія була незалежною? 2) Чи згодні Ви з рішенням Верховної Ради незалежної Республіки Південна Осетія від 20 вересня 1991 року про возз'єднання з Росією?». У Південній Осетії понад 98 % на обидва питання відповіли «так». Щось подібне відбулось й у Придністров'ї, де населенню запропонували 17 вересня 2006 року відповісти на два питання: 1) Чи підтримуєте Ви курс на незалежність Придністровської Молдавської Республіки і наступне вільне приєднання Придністров'я до Російської Федерації? 2) Чи вважаєте Ви можливим відмову від незалежності Придністровської Молдавської Республіки з наступним входженням до складу Республіки Молдова? Позитивно відповіло на перше питання 97,1 % громадян ПМР, відповідно, негативні відповіді на друге питання склали 94,6 %.

16 березня 2014 року мешканцям Криму були запропоновані два питання: 1) про входження Криму до складу Росії в якості суб'єкта федерації; 2) про відтворення Конституції Республіки Крим 1992 року при збереженні Криму у складі України. Можливість негативно відповісти на обидва питання та зберегти статус-кво не передбачалася. Прорекларовані результати голосування – 96,77 % за приєднання до РФ у Криму та 95,6 % – у Севастополі.

11 травня 2014 року на референдумі в Донецькій області були поставлені питання: «Чи підтримуєте Ви Акт про державну самосітйність Донецької Народної Республіки?» (оголошено 90,53 % голосів «за», 9,04 % «проти», 0,74% бюлетенів були визнані недійсними). Того ж дня на референдумі в Луганській області запитували: «Чи підтримуєте Ви Акт про державну самосітйність Луганської Народної Республіки?» (оголошено 89,7 % голосів «за», 10,19 % «проти», 0,43% бюлетенів були визнані недійсними). Але навіть після проведених «референдумів», як правило, Москва не поспішає впустити народи новоутворених республік до свого федеративного союзу.

Підводячи підсумки, ще раз підкреслимо, що загальним у всіх конфліктах на пострадянському просторі є й те, що сепаратистські рухи активізуються або в регіонах з застарілою конфліктністю між автохтонним населенням і титульною нацією, або в регіонах з відсутнім чи слабким національно-етнічним «стрижнем». Перший варіант ми спостерігаємо в Абхазії і Південній Осетії, другий – у Придністров'ї та Донбасі. Для каталізації подій ідеологами сепаратизму активно використовуються історичні міфи, що засновані на стереотипах етнічного сприйняття, міжконфесійних суперечках, закликах до відновлення історичної справедливості.

Зі сказаного, крім іншого, логічно випливає, що сепаратизм на пострадянському просторі є наслідком цілеспрямованих дій Москви в значно більшій мірі, ніж уявляє собі це пересічний громадянин. До речі, це очевидне твердження і не заперечується в самій Росії. Наприклад, у підручнику з політичної конфліктології доктора політичних наук С.О. Ланцова, за яким навчають студентів Санкт-Петербурга, прямо вказується: «...у жодному з конфліктів на пострадянському просторі Росія не може бути ані стороннім безучасним спостерігачем, ані об'єктивним суддею. Водночас ніяка інша країна, окрім Росії, не може реально виступати у ролі миротворця...»¹.

Отже, і виходить, що сценарій розгортання збройного конфлікту обирається в Кремлі: якщо сепаратизм виникає в країнах, що позначили свою незалежну від Росії думку, то слід чекати на появу на бунтівній території чергової «народної республіки»; якщо ж сепаратистські тенденції присутні в самій РФ, то пріоритет отримують тези про національну єдність і державницькі цінності.

¹ Ланцов С.А. Политическая конфликтология: Учебное пособие // С.А. Ланцов. – СПб.: Питер., 2008. – 319 с.

Розділ 3.

СПЕЦИФІКАЦІЯ СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО КОНФЛІКТУ

3.1. Передумови схізмогенезу та причини конфлікту на Сході України.

Продемонстрована у попередньому розділі роль «російського чинника» у всіх збройних конфліктах на пострадянському просторі зовсім не відкидає необхідності виявлення суто внутрішніх передумов, причин і приводів східноукраїнського конфлікту. Зрозуміло, існує спокуса звалити всю вину на зовнішні фактори, пояснити всі наші біди підступністю ворога, який заважає нам мирно розбудовувати нашу державу, – і на цьому зупинитися. Дехто з українських журналістів так і робить: спекулює на факті «московської агресії» і, водночас, не помічає реальні обставини нашого життя, що цю агресію уможливили. На відміну від представників «четвертої влади», серйозні науковці не можуть собі такого дозволити. «Найлегше списати величезні людські жертви, руйнування промислового потенціалу, втрату (будемо сподіватися, тимчасову) територіальної цілісності лише на підступи зовнішнього ворога. Складніше розплющеними очима дивитися на непросту історію України й шукати як об'єктивні корені й суб'єктивні причини яскраво вираженої асиметрії в регіональних інтересах і суспільних настроях, які зробили територію полем бою, а громадян – заручниками корумпованості у бізнесовій та політичній верхівці, популізму, політичних амбіцій»¹.

Тому, не заперечуючи прямої участі Російської Федерації у східноукраїнському конфлікті, необхідно враховувати наявність на Сході України антиурядового сепартистського руху, що став наслідком тривалого процесу тематизації регіональними елітами та намагань штучного вкорінення і поглиблення уявлень про соціальні, світоглядні, культурні розбіжності між мешканцями Донбасу та іншої частини України. Індокринація деяких ідеологічних положень про розкол України, її географічне розташування у зоні зіткнення різних цивілізаційних спільнот, про неусувні протиріччя між Заходом та Сходом України і т.п. сформувала «концептуальну рамку» схізмогенетичного процесу, який підготував ґрунт для збройного протистояння.

Термін схізмогенез (від дав.-гр. *σχισμα* – поділ, розщеплення та *γέννω* – породжую, створюю) запропонував Грегорі Бейтсон ще у 1935 році у своїй

¹ Скворець В.О. Внутрішні передумови формування цивілізаційного конфлікту в Україні / В.О. Скворець // Схід. – № 2 (134), спецвипуск, лютий 2015. – С. 102-106.

статті «Контакт культур і схізмогенез»¹ для позначення процесів, що призводять до розколу цілого на його складові. Це поняття активно використовують сімейні психологи для пояснення причин розлучень, а також культурологи та конфліктологи. Безпосередньо для опису поступового накопичення негативних факторів, яке призвело до конфлікту на Донбасі, дане поняття використав В.Б. Фадєєв². Спираючись на проведений ним аналіз, спробуємо розглянути зародження та еволюцію схізмогенетичних тенденцій на фоні економічної та соціально-політичної кризи в Україні.

Якщо оперувати категоріями системного підходу, необхідно подавати країну як цілісну систему, що в ході свого розвитку зазнає поперемінно злети і падіння – періоди стабільності та кризи. Можна дискутувати про темпи зростання або падіння, про критерії, згідно з якими ці темпи оцінюються, в даному контексті це не так важливо. Головне, що слід тут зафіксувати – це те, що на стан цієї системи в цілому впливають найрізноманітніші чинники, як внутрішні, так і зовнішні. До числа внутрішніх факторів належать процеси, що протікають в економічній, соціальній, політичній, культурній сферах.

Базисом тут традиційно виступає економіка. У 2013 році економіка України займала 11-е місце в світі. Розмір ВВП на душу населення складав 3 862 доларів США. Світова економічна криза 2008 року прийшла в Україну з незначним запізненням, і стійке зниження ВВП почалося лише з третього кварталу 2012 року.

Таблиця 3³.

Динаміка ВВП України			
Рік	ВВП, млрд. (у нац. валюті)	ВВП, млрд. (у \$)	Рівень ВВП (в % до 1990 року)
1992	0,050	21,459	82,3
1993	1,535	33,866	70,6
1994	12,038	36,755	54,4
1995	54,516	37,009	47,8
1996	81,519	44,559	42,9

¹ Bateson G. Culture Contact and Schismogenesis / G. Bateson // Man. – 1935. – Vol. 35. – Pp.178-183.

² Фадєєв В.Б. От различия к схизмогенезу: о социокультурных предпосылках украинского кризиса // В.Б. Фадєєв, Д.Р. Кобалія. Звіт з науково-дослідної роботи 3/2 «Витоки і динаміка східноукраїнського конфлікту». – К.: Український інститут стратегій глобального розвитку та адаптації, 2015. – С. 24-94.

³ Джерело: IMF: World Economic Outlook Database, GDP, Ukraine, April 2014.

1997	93,365	50,152	41,6
1998	102,593	41,883	40,9
1999	130,442	31,581	40,8
2000	170,070	31,262	43,2
2001	204,190	38,009	47,2
2002	225,810	42,393	49,7
2003	267,344	50,133	54,4
2004	345,113	64,888	61,1
2005	441,452	86,183	62,7
2006	544,153	107,753	67,3
2007	720,731	142,719	73,1
2008	948,056	180,116	74,2
2009	913,345	117,227	63,3
2010	1082,569	136,417	65,8
2011	1302,079	163,423	69,2
2012	1408,889	176,235	69,3
2013	1451,876	177,834	69,4
2014	1566,728	130,908	51,1

У першому півріччі 2013 року ВВП знизився на 1,3 %. За 10 місяців цього року промисловість України скоротила випуск своєї продукції на 5,2 %. У 2013 році Україна випустила, зокрема, автомобілів на 40 % менше, сталевих труб – на 22 %, ніж у попередньому році. Експорт впав на 6,5 %, чому немало сприяли торгові війни з Росією. За останні дев'ять місяців 2013 року, що безпосередньо передували другому Майдану, імпорту стало більше експорту на 15,5 %.

Несприятлива кон'юнктура світового ринку проявилася в тому, що суттєве зниження цін на продукцію чорної металургії – один з найважливіших пунктів українського експорту – супроводжувалося надвисокими цінами на імпортований з Росії газ. Якщо з 1990 по 2008 рік частка машинобудування в структурі промислового виробництва України змінилася з 31 % до 14 %, чорної металургії – з 11 % до 27 %, то лише протягом 2012 року промислове виробництво в Україні знизилося ще на 1,8 %.

Все це не могло не вплинути на динаміку показників внутрішнього валового продукту на душу населення. У наведеній нижче таблиці видно, що приблизно однакові стартові позиції п'яти радянських республік (Росії, Казахстану, Білорусі, Азербайджану та України) після отримання незалежності протягом 14 років змінюються не на користь України. Якщо у 1991 році цей показник у Росії складав 7 844 долари, в Україні 6 403 долари, то в 2014 році,

відповідно, 25 636 та 8 666 доларів, тобто в Україні майже в 3 рази менше, ніж у Росії! Певною мірою це може бути пояснено сировинним характером економік Росії, Казахстану, Азербайджану, чого не скажеш про Білорусь. Вочевидь, справа тут не лише у «бідності» українських надр, але й у специфіці тієї економічної моделі, за якою трансформувалася вітчизняна економіка після розпаду СРСР. Як зазначав М. Павловський, українському суспільству була нав'язана інволюційна (деградаційна) модель суспільних змін, що перевела Україну з числа країн другого світу до країн «третього світу»¹.

Характерно, що найбільше зростання в РФ, Азербайджані та Казахстані прийшлося на 2005-2008 роки. Україна не демонструє аналогічної динаміки, можливо, через наслідки першого Майдану 2004 року.

Таблиця 4.

Динаміка зростання ВВП (у \$) на душу населення в Україні та інших пострадянських країнах

Значними проблемами, які гальмували поступальний розвиток і з якими зіткнулися всі склади київських урядів, були зовнішні борги і пенсійні виплати.

Починаючи з 2008 року, коли Україна опинилася у боргах у Міжнародного валютного фонду, спостерігається перманентне скорочення золотовалютних резервів і зростання зовнішньої залежності. Для пролонгування кредитних програм МВФ висував все нові і нові умови, виконання яких настільки істотно погіршувало рівень життя в країні, що Президент і уряд не без підстав

¹ Павловський М.А. Стратегія розвитку суспільства: Україна і світ (економіка, політологія, соціологія) / М.А. Павловський. – К.: Техніка, 2001. – 312 с.

побоювалися за міцність свого політичного становища і певний час відмовлялися від додаткових кредитів.

Таблиця 5.

Ефективність урядів України (2002-2013)

Уряд (прем'єр - міністр)	Термін	Обсяг державного боргу (млрд \$)	Динаміка державного боргу (млрд \$)	Резерви НБУ (млрд \$)	Динаміка резерву	Динаміка резерву – боргу
В. Ф. Янукович	11.02 - 12.04	16,096248	+1,894556	9,715	+5,246	+3,351443
М. Я. Азаров	12.04 - 01.05	16,134366	+0,038118	10,04238	+0,32760	+0,289482
Ю. В. Тимошенко	01.05 - 09.05	16,088525	-0,045842	14,41065	+4,36827	+4,414112
Ю. І. Єхануров	09.05 - 08.06	14,691878	-1,396646	18,13001	+3,71936	+5,116006
В. Ф. Янукович	08.06 - 12.07	17,744696	+3,052817	32,87849	+14,74848	+11,695663
Ю. В. Тимошенко	12.07 - 03.10	37,944144	+20,199448	24,14828	-8,73021	-28,929658
М. Я. Азаров	03.10 - 01.14	73,226384	+35,282240	17,80559	-6,34269	-41,624930

На думку економічного експерта Forbes Бориса Грозовського, уряду Н.Я. Азарова слід було ще в 2013 році відмовитися від стабільності гривні, знизити її курс до реального становища в економіці, але «це не сподобалося б населенню. Воно б відразу відчуло, що економіка країни тріщить по швах. Тому стабільність гривні команда Януковича зробила своїм головним козирем. А тим часом міжнародні резерви України неухильно повзуть вниз – з 34,6 млрд. доларів до 18 млрд. А зовнішній борг з кінця 2010 року підскочив вчетверо: з 39,6 млрд до 135 млрд! Навіть більше»¹. В результаті Україна потрапила в фінансово-боргову залежності від США, Євросоюзу, МВФ, а також від постачання енергоносіїв з Росії. Зовнішня залежність України від протилежних центрів геополітичного впливу суттєво обмежує здатність вищого керівництва України діяти в національних інтересах свого народу.

¹ Борис Грозовский. Майдан закономірен, ере Януковича конец, — Forbes // <http://thekievtimes.ua/economics/289281-majdan-zakonomeren-ere-yanukovicha-konec-forbes.html>

Іншим важливим фактором, що впливав на динаміку зростання ВВП, стали демографічні показники: скорочення і значне старіння населення, отже – й зобов'язання уряду перед українськими пенсіонерами. Коли за даний напрямок відповідав віце-прем'єр С. Тігіпко, з його подачі в Закон про пенсійне забезпечення були внесені зміни щодо збільшення віку виходу на пенсію для багатьох категорій громадян, а також щодо збільшення робочого стажу для нарахування пенсії. Ці зміни в 2011 році лише частково знизили навантаження на бюджет. Однак необхідною умовою для того, що б мати можливість збільшувати прибуткову частину Пенсійного фонду, є розвиток економіки і підприємництва, створення нових робочих місць, що не відбувалось в реальності. Дана тенденція триває і в даний час: у 2015 році виплати пенсій досягли 253,4 млрд. грн, включаючи дотацію Пенсійному фонду в сумі 80 млрд. грн, що склало шосту частину всього бюджету країни.

«Населення України, – стверджували у 2009 році співавтори доповіді «Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави», – не сприймає взятий українськими політико-економічними елітами курс на побудову неоліберального («дикого») капіталізму, який означає розгортання соціальної катастрофи... Тому наполегливість «політикуму» в просуванні неолібералізму на теренах України породжує значну соціально-політичну напругу та може поставити під загрозу існування України навіть як формально суверенної держави, оскільки поляризація і зростання нерівності, які породжуються неолібералізмом, руйнує соціальну згуртованість, що є особливо небезпечним на тлі невирішених етнополітичних та мовних проблем»¹.

Зазначені диспропорції в економічній і соціальній сфері поглиблювалися їх залежністю від політичних аспектів. Політична сфера в силу сформованої в Україні партисипативної демократії дозволяє владним елітам докорінно впливати на народне господарство, перерозподіляючи власність і бюджетні кошти. Завдяки цьому утворилася стійка зв'язка між великим бізнесом і політичною верхівкою. На сьогодні без винятку депутати Верховної Ради безпосередньо або через політичні партії є ставлениками олігархів. Президентські вибори перетворилися на справжнісінькі бізнес-проекти з високим рівнем ризику для інвестицій і астрономічною рентабельністю в разі успіху.

¹ Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / [за заг. ред. В. М. Гейця та ін.]. – К. : НВЦ НБУВ, 2009. – С.661-662.

Масштаби цих проектів зростали за експонентою. Якщо перший президент України Л.М. Кравчук потрапив на цю посаду прямо з крісла секретаря ЦК КПУ, то Л.Д. Кучма вже мав славу ставленика корпусу «червоних директорів» і був пов'язаний з промисловою елітою. Кампанія з його зміщення з боку вітчизняних олігархів, що вирости за роки його правління, призвела до першої серйозної кризи державної системи. В.А. Ющенко отримав президентський пост в результаті «помаранчевої революції» і в значно більшій мірі залежав від фінансових кіл, ніж його попередники. Зростання корупції та призначення на високі посади «своїх» людей, не дивлячись на їхню професійну компетентність, демагогічність самого Віктора Андрійовича, обумовили розчарування народу в тому, як втілювалися в життя «ідеали Майдану». В.Ф. Янукович, який переміг на виборах 2008 року, вже відверто розцінював свій другий «похід у владу» як шанс змінити на краще стан – але не державної системи, а свій власний і свого оточення. Зміна Президента стала також сигналом до зміни кланів, нового перерозподілу власності, зростанню рівня корупції і непотизму.

Як бачимо, кожний новий виток в реалізації президентських проектів все більшим і більшим тягарем тиснув на економіку і соціальну сферу. Значно заглиблювався розрив між найбагатшими і найбіднішими верствами українського суспільства. Дефіцит українського бюджету в 6 % ВВП, або 11 мільярдів доларів, утворився внаслідок вимивання величезних сум з державного бюджету тими, кого зазвичай називають «Сім'я». Відмова Міжнародного валютного фонду і Європейського Союзу в допомозі українському уряду була обґрунтована тим, що вони знали про масштаби корупції. Мільярди державних доларів, які зникали щороку, були цілком порівнянні з розмірами дефіциту в 30 мільярдів доларів на початок президентства В.Ф. Януковича. Покрити цей дефіцит уряд М.Я. Азарова спробував фіскальними методами. При цьому абсолютно не враховувалося, що надмірне навантаження на малий і середній бізнес не призводило до позитивних результатів: державні чиновники розкрадали все, викликаючи подив навіть олігархів.

«При всіх недоліках і гризні між Ющенком з Тимошенко, – писав у 2013 році Б. Грозовський, – прості люди, які торгують на базарах, відзначають, що при них малий і середній бізнес розвивався набагато вільніше. Тепер фактично навіть кілька нещасних ларьків можуть собі дозволити тільки працівники правоохоронних органів або близькі до них люди, що знаходяться під прокурорським, міліційним, суддівським або СБУшним дахом. Якщо немає, твою справу просто заберуть рейдери, а виконають відбирання власності

«тітушки». Державні закупівлі – тільки у рідні і близьких. Суди стають на бік виключно рейдерів від влади»¹.

Таким чином, до листопада 2013 року державна система була «перевантажена» кризовими складовими економічної, соціальної, політичної природи. В якості базових причин, що зумовили розмах послідували протестів соціологи називають соціальну несправедливість, величезну поляризацію доходів і рівня життя населення України та розгул корупції, який пронизує виконавчу і судову владу, правоохоронні органи.

До сказаного як істотну причину конфліктогенності українського суспільства слід додати «ігри з ідентичністю», в які намагалися грати майже всі українські опозиціонери. Йдеться про претензії на владу на основі існуючих ідентичностей (національної, регіональної, релігійної тощо), багато з яких глибоко вкорінені в історичній пам'яті. Втім, подібна вкоріненість часто-густо є досить умовною, опиняючись на ділі лише результатом небеззаперечних історичних реконструкцій, здійснених політично заангажованими інтелектуалами. Сумнівними видаються в даному випадку як той зв'язок, який встановлюють між ідентичністю і відповідними політичними програмами, так і сама вкоріненість ідентичності в соціокультурному середовищі.

Донбас є чудовою ілюстрацією цього, оскільки твердження про вкоріненість «новоросійської» ідентичності і домагання її носіїв політичної самостійності за допомогою створення окремого політичного утворення не отримали достатньої політичної підтримки у переважній більшості населення регіону. Навпаки, вони відображають типовий спосіб політизації історичного минулого, окремим епізодам якого надається особливе тлумачення. Спекулятивно інтерпретована історія стала підставою для політичної мобілізації, незважаючи на те, що самі ці інтерпретації є досить сумнівними.

Втім, «ігри з ідентичністю» слід розглядати не лише як результат активізації регіональних політичних і культурних еліт, що прагнули відокремитися від центру та отримати більше владних повноважень. Їх поширення в останні десятиліття свідчить про універсальні, об'єктивно існуючі соціокультурні причини, що детермінують пожвавлення партикуляристських політичних стратегій. Серед цих причин слід назвати, насамперед, ослаблення впливу держави на суспільне життя, що виражається в поступовому згортанні соціальних програм і дерегуляції соціально-економічних процесів. Відступ

¹ Борис Грозовский. Майдан закономерен, эре Януковича конец, – Forbes // <http://thekievtimes.ua/economics/289281-majdan-zakonomen-ere-yanukovicha-konec-forbes.html>

держави загального добробуту обумовлює виникнення нового соціокультурного середовища, в якому все менш дієвими є державні регулятиви. Громадянське суспільство автоматично компенсує їх укладенням нових горизонтальних соціальних зв'язків. У той же час послаблення загальнонаціональних зв'язків провокує послаблення і загальнонаціональних уподобань, відчуття спільності долі й ідентичності. «Зміна пріоритету в діяльності державної влади з загальносуспільного на приватний кардинально змінила характер державної влади, яка втратила здатність об'єднувати громадян, соціальні групи та спільноти в цілісний організм країни. Державна влада, яка перетворилася на знаряддя безмежного збагачення певних груп та безбожного пригнічення основної маси населення, сама постала як джерело нескінчених соціальних конфліктів. Така державна влада в очах громадян почала швидко знецінюватися. Розкол між правлячими колами й народними масами почав набувати загрозливого характеру»¹. Те, що було властиво державі епохи Модерну – підтримання загальнонаціональних життєвих стандартів, політики, ідентичності – поступово втрачає необхідні механізми відтворення.

З іншого боку, ослаблення національної держави супроводжує пожвавлення транснаціональних зв'язків, які вже традиційно пов'язують з процесом глобалізації та формуванням наднаціональних регіональних структур. Якщо врахувати, що національні культури генерувалися класом інтелектуалів (письменників, журналістів, вчителів), який з'явився разом з розповсюдженням друкарень, засобів масової інформації та початкової освіти, то в результаті виникнення транснаціональних комунікаційних мереж, культурних взаємообмінів і міграційних потоків також відбувається ослаблення загальнонаціональних зв'язків.

Однак, як зазначає В.Б. Фадєєв, цей процес не є лінійним. Глобалізація включає в себе одночасно інтеграцію і фрагментацію, гомогенізацію і диференціацію. Вона не призводить до залучення в транснаціональні відносини цілком всього національного співтовариства, але, навпаки, сприяє виділенню в ньому категорій найбільш і найменш залучених в цей процес. Глобалізація стає джерелом нового соціального поділу, в результаті якого індивіди, соціальні групи і регіони отримують різні можливості і переваги від участі в транслокальних комунікаціях. Виникають нові можливості і для посилення ролі локальної та регіональної політики, спрямованої на встановлення і розвиток

¹ Скворець В.О. Внутрішні передумови формування цивілізаційного конфлікту в Україні / В.О. Скворець // Схід. – № 2 (134), спецвипуск, лютий 2015. – С. 104.

транснаціональних зв'язків. Подібна активізація транслокальних відносин відбивається і на зовнішній політиці самої національної держави, яка прагне до зміцнення зв'язків з іншими державами. Загальною тенденцією стає формування економічних і політичних інституцій, що об'єднують кілька національних держав, що делегують владні повноваження наднаціональним органам. Але в разі різнозкерованості шляхів наднаціональної інтеграції в окремих регіонах країни виникають серйозні політичні проблеми, що призводять до політичної напруги в рамках національної держави. Так тяжіння різних регіонів держави до різних наднаціональних утворень загострює внутрішньополітичне протистояння, зумовлюючи строкатість соціокультурного ландшафту та сприяючи міжрегіональному відокремленню.

Загальному малюнку українського ландшафту властива особлива концентрична зональність, хоча зони розходяться не з центру країни, а йдуть ззовні. Це свого роду екзогенна зональність: «Центри діючих сил лежать поза країною і на її краю: зони їхньої дії зовні входять всередину території, слабшаючи і згасаючи всередині. Така дія зовнішніх культурно-політичних ядер і азональні крайових осередків. Австрія, Боспор, Угорщина, Візантія, Греція, Крим, Литва, Польща, Рим, Росія Москви, Петербурга та СРСР, Туреччина, Хазарія, Швеція... – джерела хвиль, які залишили глибокі сліди в цьому ландшафті»¹. В результаті подібних історичних впливів в країні утворилися окремі регіони, з власними топонімами, етнічними та більш менш розвинутою самосвідомістю. В державі має місце поліцентризм, існують конкуруючі зі столицею регіональні центри, розташовані на географічній периферії (Харків, Донецьк, Одеса, Львів, Ужгород), в той час як географічний центр сам є політичною периферією.

Самобутність соціокультурного ландшафту не в останню чергу зумовлена різним часом включення його до складу української держави, різним терміном перебування у складі Російської, Австро-Угорської, Османської імперій, Польщі або Радянського Союзу. До речі, перебуваючи в складі СРСР, регіони України грали різні ролі в загальногосподарському житті держави. Індустрія Сходу і Півдня України початково створювалась і розвивалась як частка загальносоюзного економічного простору, а не України.

Слід також враховувати, що через відсутність тривалий час власної держави в Україні не реалізувався типовий для більшості європейських країн

¹ Каганский В. Украина: география и судьба страны // Каганский В. Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – С. 345.

проект націотворення. Для цього проекту необхідне утворення порівняно однорідного етнічного і соціокультурного середовища. Ця процедура в цілому відбувалась в країнах Західної Європи протягом XVII-XVIII ст., в країнах Центральної і Східної Європи – у I половині XX ст. Формування політичної нації в Україні запізнилося, і молода незалежна держава, що виникла внаслідок розпаду соціалістичного табору, виявила нездатність проведення активної культурної політики. Це створило розрив між очікуваннями значної частини української політичної і культурної еліти та фактичними змінами в Україні після отримання незалежності, спричинивши за собою звинувачення влади в небажанні реалізувати «нормальний» національний проект.

Особливості розвитку окремих регіонів України, обумовлених вказаним вище «силовим тяжінням» до сусідніх цивілізаційних центрів, спровокували суперечки навколо проблем національної ідентичності та подолання радянської спадщини. Відмінності у ціннісних орієнтаціях населення регіонів поступово набували політичного забарвлення, що знайшло свій вираз у програмах політичних партій та рухів.

Однією з варіацій «ігор з ідентичностями» стало протиставлення з одного боку Західної, а з іншого – Наддніпрянської та Східної України як спадкоємиць, відповідно, Австро-Угорської і Російської імперій. Електоральний розкол по умовній вісі «Захід-Схід» позначив протистояння між регіонами, мешканці яких дотримуються різних позицій з питань про державну мову, зовнішньополітичний курс, ставлення до історичного минулого. Якщо жителі Заходу виступали переважно за євроатлантичний зовнішньополітичний курс (вступ України в НАТО і ЄС), збереження за українською мовою статусу єдиної державної мови, за визнання голодомору 1932-33 рр. геноцидом української нації, а воїнів УПА – воюючою стороною у Другій світовій війні, то мешканці Сходу, навпаки, дотримувалися курсу на зближення з Росією, виступали за визнання російської мови другою державною чи офіційною, а воїнів УПА звинувачували у співпраці з німецькими окупантами. Надалі протиставлення північно-західного і південно-східного регіонів символічно виражалось як протиставлення двох регіональних центрів – Львіва і Донецька.

Показовим у цьому плані став дослідницький проект «Львів – Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні», автори якого й самі визнавали потенційну небезпеку використання даного протиставлення в політичній

боротьбі¹. За висновками цього дослідження, політичні партії вибудовували свої передвиборні програми, слідуючи стратегії своїх базових регіонів і конкуруючи між собою за поки ще індіферентний електорат центральних регіонів. При цьому, незважаючи на істотні відмінності в поглядах на політичні процеси, сама політична ідентичність для жителів Заходу і Сходу України не була значущою².

Важливою обставиною, що вплинула на розгортання політики ідентичності та наростання небезпечних для цілісності країни тенденцій, стало те, що прихід до влади однієї з конкуруючих партій призводив до різкої зміни у внутрішній і зовнішній політиці. Отримавши підтримку виборців базового регіону, нова урядова команда проводила політику відповідно до своїх передвиборчих обіцянок, протиставляючи жителів різних регіонів і запускаючи таким чином симетричний схізмогенез. Вперше дане протиставлення проявилось в 1994 році під час другого туру президентських виборів. Вже тоді між жителями регіонів не виявлялося більш істотних ідеологічних відмінностей, ніж ставлення до членства в СНД, Росії і статусу російської мови³. Після нетривалої перерви такий розподіл електоральних уподобань відтворився у 2002 році під час парламентських виборів⁴, але в повну силу був задіяний в ході помаранчевої революції 2004 року.

Чи не найбільший вплив на розгортання політики ідентичності мало так зване «мовне питання». Для регіональних еліт переважно російськомовних Сходу і Півдня України, населення яких становить значна частина етнічних росіян, мовне питання стало способом посилення свого впливу в боротьбі за владу. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року найбільшу кількість російського населення було в Криму (58,3 %), Донецькій (38,2 %), Луганській (39 %), Харківській (25,6 %) і Запорізькій (24,7 %) областях, а

¹ Черниш Н., Маланчук О. Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька: компаративний аналіз // Україна модерна. Спеціальний випуск. Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. – Київ-Львів: Критика, 2007. – С. 90.

² Там само. – С. 87.

³ Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну // Дзеркало тижня. Україна. – 2006. – 23 червня. - № 24.

⁴ Фадєєв В. Регіональний вимір суспільно-політичних процесів в Україні // Український соціум. – Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2005. – С.531.

найменше – в Тернопільській (1,2 %), Івано-Франківській (1,8 %), Волинській (2,4 %) і ряді інших західних областей¹.

Після помаранчевої революції у 2004 році електоральною стратегією регіональних еліт Півдня і Сходу стала боротьба за визнання російської мови другою державною, що знайшло відображення в програмах Партії регіонів на всіх наступних виборах. За даними дослідження «Мовна політика та мовна ситуація в Україні (2006-2008 рр.)», 51 % росіян і 53 % жителів Заходу віддавали перевагу мовній політиці Партії регіонів, в той час як 54 % україномовних і 68 % жителів Заходу були її противниками². Дана обставина сприяло подальшій регіональній поляризації в Україні.

Іншою детермінантою схізмогенезу слід вважати політику історичної пам'яті, яка, хоч і означила себе в перші роки існування незалежної української держави, але на повну проявилася при президентстві В.А. Ющенка. Створений ним у 2006 році Український інститут національної пам'яті (УІНП) став центральним органом виконавчої влади у сфері інтерпретації подій українського минулого.

За визнанням академіка І. Юхновського, першого директора УІНП, основним завданням останнього є «розгортання заходів, спрямованих на консолідацію і зростання державотворчого патріотизму народу України». Уже сама спрямованість діяльності УІНП була небездоганною з нормативної точки зору, оскільки передбачала ідеологічну індоктринацію українських громадян органом державної влади. До того ж реалізація подібної діяльності не могла не сприяти подальшій ескалації відмінностей, оскільки версії української історії, оприлюднені УІНП, поділялися далеко не всіма в Україні. Даний, за висловом Г. Касьянова, «націоналізований» історичний канон ґрунтувався на есенціалістських і телеологічних уявленнях про історичний процес, породжував етноцентричні версії³. Теми голодомору 1932-33 років, сталінських репресій, переосмислення ролі ОУН-УПА тощо сприяли національній віктимізації і політизації соціокультурних відмінностей. Прийняття у 2006 році Закону

¹ Держкомстат України. Всеукраїнський перепис населення. – 2001 // <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

² Кулик В. Мовна політика та суспільні настанови щодо неї після Помаранчевої революції. // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації. – Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. – С.11-54.

³ Касьянов Г. «Национализация» истории в Украине. Краткий экскурс. // Касьянов Г., Миллер А. Россия — Украина: как пишется история. - Москва: РГГУ, 2011. – С.39-74.

України «Про Голодомор 1932-33 рр. в Україні» супроводжувалося жорстким політичним протистоянням в парламенті, черговий раз поділивши політичні сили за регіональною ознакою. Тлумачення голодомору як геноциду українського народу відстоювалося політичними силами, що мали своїми «базовими» регіонами переважно Захід України («Наша Україна», Блок Ю. Тимошенко, Соціалістична партія), а противники даної версії (Комуністична партія, Партія регіонів) орієнтувалися на Схід.

Не менш показовим було протистояння навколо визнання воїнів ОУН-УПА борцями за незалежність України. За даними соціологічної групи «Рейтинг» у 2012 р. за визнання висловилося 24 % опитаних, а проти – 57 %. Серед тих, хто підтримав цю ідею, 90 % склали симпатичні партії «Свобода» і близько половини adeptів «Нашої України», «Блоку Ю. Тимошенко», «Фронту змін», «Удару». Навпаки, 83 % прихильників Партії регіонів, 63 % - «Сильної України» та 67 % Народної партії не поділяли цю ідею.

Закон України «Про правовий статус і вшанування пам'яті борців за незалежність України в ХХ ст.», що визнає воїнів ОУН-УПА був прийнятий лише у квітні 2015 року, що стало можливим також через суттєве зменшення кількості представників Сходу в складі депутатів Верховної ради, оскільки вибори до неї восени 2014 р. не проводилися ані в Криму, ані в непідконтрольних районах Донбасу. Прийняття ж цього закону є свідченням того, що схізмогенетичні тенденції принципово ще не подолані, і в українському політикумі панують ті ж самі електоральні стратегії, що призвели до Майдану і збройного конфлікту.

«Лакмусовим папірцем», який вказував на ціннісні орієнтації та переконання українських громадян, було ставлення до членства України в НАТО. За опитуваннями Центру ім. Разумкова в червні 2002 року 29,8 % жителів Сходу і 27,9 % жителів Півдня висловлювалися за вступ України в НАТО. Але після подій помаранчевої революції і поразки Януковича на президентських виборах у грудні 2004 року підтримка впала, відповідно, до 8,1 % і 11,3 %. В цілому ж, до грудня 2008 р., підтримка була 6,6 %. У той же час підтримка вступу в НАТО в Центрі і на Заході змінювалася несуттєво (28,6-21,3 % і 45,4-39,7 % відповідно)¹. Причиною подібних відмінностей ймовірно

¹ Центр ім. Разумкова. Опитування: Якби наступної неділі відбувався референдум щодо вступу України до НАТО, як би Ви проголосували? (динаміка, регіональний розподіл, 2002-2008) // http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=116

стало подальше використання питання про членство в НАТО в передвиборній боротьбі українських партій.

Динаміка ставлення до членства України в ЄС або до зближення з Росією була дещо іншою. Напередодні конфлікту тема євроінтеграції виявилася, напевно, єдиною, розбіжності щодо якої в думках жителів різних регіонів виявлялися не настільки радикально, хоч істотні регіональні відмінності мали місце й тут: у 2011 році підтримка євроінтеграції на Заході і в Центрі складала, відповідно, 75,7 і 48,1 % (проти 17,8 і 25,2 %), а на Півдні, Сході та Донбасі – 34,7; 35,6 і 25 % (проти 40,4; 44 і 49,3 %)¹. Партія регіонів, яка мала більшість своїх прихильників у південно-східних регіонах, включила до своєї передвиборчої програми на парламентських виборах 2012 року пункт про набуття асоційованого членства в Євросоюзі², що, як виявилось, лише підживлювало невинновдані очікування значної частини громадян.

Події на Євромайдані, в Криму і на Донбасі призвели до зростання розбіжностей усередині самого Сходу України (виключаючи Донбас), що відбулося на ставленні до низки питань, про які раніше не спостерігалось принципових розбіжностей. Зокрема це стосується питання про зовнішньополітичний курс України. З травня 2013 по травень 2014 року серед жителів Сходу зменшилася кількість тих, хто виступав за зближення з Росією – з 40,9 % до 29,5 %, в той час як на Донбасі їх кількість зросла з 61,8 до 67,8 %. Проте зберігаються, якщо не поглиблюються відмінності між Півднем і Сходом з одного боку, Центром та Заходом – з іншого. На Півдні і Сході зросла кількість тих, хто виступає проти приєднання як до ЄС, так і до Митного союзу – з 13,8 до 28,4 % на Півдні і з 12,6 до 32,2 % на Сході. У Центрі і на Заході, навпаки, помітно зросла кількість прихильників євроінтеграції – з 48,8 до 64 % і з 72,2 до 87,7 % відповідно.

Вище ми торкнулися економічних, соціальних, політичних факторів, що сприяли зародженню схізмогенетичного процесу і визрівання на Сході країни

¹ Фонд «Демократичні ініціативи». Ставлення громадян до зовнішньополітичного вектору України: регіональний розріз <http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/stavlennja-gromadjan-do-zovnishnopolitichnogo-vektoru-ukraini-regionalnii-rozriz.htm>

² Партія регіонів. Предвыборная программа. – 2012. // http://partyofregions.ua/program_ru/index.html

особливої регіональної ідентичності. М. Фішер, втім, пропонує доповнити їх ще й психологічною площиною¹.

Зрозуміло, що без урахування ментальних особливостей населення Сходу України і, зокрема, Донбасу, навряд чи вдасться скласти повну картину наростання схізмогенетичних тенденцій. На цю тему багато написано. Розглядаючи особливості формування регіональної ідентичності населення Донбасу, проф. Пасько І.Т. нагадує, що упродовж двох останніх століть цей регіон був «плавильним казаном», у якому змішалися мовні, релігійні та культурні явища. «Окремі міста регіону, якот Маріюполь, Старобешеве, Волноваха, Амросіївка, Донецьк, Макіївка, попри культурні відмінності, зберігають ознаки цього процесу. Донбас історично перебував під впливом різних культур: приймав поселенців з усієї колишньої Російської імперії – людей, яких доля примушувала бігти зі своїх місць заради заробітку важкою фізичною працею. Часто-густо ці терени заселяли люди з місць позбавлення волі – із кримінальною та напівкримінальною психологією. Російська мова й авторитарно-кримінальний тип міської ментальності були засобами швидшої адаптації в цьому регіоні. Етнічні процеси на Донбасі ХІХ-ХХ століть можна порівняти з «американським казаном», де відірваний від національного коріння, значною мірою злюмпенізований елемент знівелювався в плані етнічної само ідентифікації.

На відміну від європейських міських утворень, Донбас не пережив «міського ренесансу». Місто в Донбасі є типовим продуктом запізнілої модернізації за умов гіпертрофованої індустріалізації. Навіть назовні донбаські міста мало чим відрізняються від сіл і селищ. Ба більше, сам спосіб життя є проміжним між міським і сільським. Усе вказує на незавершеність процесів модернізації. Суспільство не могло пристосуватись до дуже швидких змін під час індустріалізації, не встигло сформувати й зміцнити інститути, моделі поведінки та системи соціальних норм, які відповідали би зрілій стадії модернізації. Тобто, за внутрішнім змістом, модернізація в Донбасі залишилася незавершеною, неповноцінною, вихолощеною та однобічною. Донбас ніби

¹ Фішер М. После вооруженного конфликта: восстановление разрушенного и реинтеграция общества как элементы построения мира / Мартина Фишер // Этнополитический конфликт: пути трансформации: Настольная книга Бергхофского центра Transforming Ethnopolitical Conflict: The Berghof Handbook. – М.: Наука, 2007. - С. 474-501.

застряг у ХІХ столітті, якщо зважити на його соціально-нормативні та ціннісні орієнтації, життєві орієнтири й спосіб життя»¹.

Незавершений характер модернізації на Донбасі обумовив пріоритет патерналістських і клієнтистських орієнтацій над громадянськими. Як пояснює Ю.Т. Теміров, «на зорі незалежності Донбас, населений людьми переважно об'єднаними у великі колективи, готовими слухняно слідувати дороговказу, міг стати як локомотивом успіху, так і гальмівним башмаком. Усе залежало від тих, хто визначав шлях. Розбудова олігархічно-кланового капіталізму перетворила Донбас на небезпечне вогнище запалення, яке підживлює метастази по всій країні. Швидку трансформацію совка в олігархічний капіталізм забезпечили радянсько-партійна номенклатура та «господарський актив» (так звані «червоні директори»), саме вони в решті решт створили «розум, честь та совість» нового режиму – Партію регіонів. Комуністично-господарська номенклатура радянських часів достатньо природньо інтегрувалася в номенклатуру кримінально-олігархічну – правила гри принципово не змінилися, лише називалися тепер інакше – «поняття». Успіх цього процесу забезпечили заражені колективістсько-патерналістським вірусом великі колективи людей, готові жити розумом нових господарів»².

Після краху режиму Януковича олігархат і орієнтована на нього клієнтистська частина населення Донбасу відчули загрозу руйнування своїх ціннісних орієнтирів. Представники олігархічно-номенклатурних кланів (національного та місцевого рівня) несуть пряму відповідальність за організацію та розпалювання сепаратистського руху, який призвів до збройного конфлікту.

В результаті накладення один на один всіх зазначених вище факторів, у мешканців Донбасу сформувався специфічний тип світосприйняття, який можна назвати «тунельним синдромом». Людина начебто прагне свободи, але, на відміну від лабіринту можливостей західної моделі, змушена рухатися в одному напрямку, який сама й підтримує. Тоталітарна система влаштована

¹ Пасько І.Т., С. Плавильний басейн донецької ідентичності / І.Пасько, Я.Пасько, Г.Коржов // І.Т. Пасько. Історія. Нація. Особистість: Збірник науково-публіцистичних праць. – Донецьк: Асоціація філософів і релігієзнавців, 2013. – С. 69-70.

² Теміров Ю.Т. Зрозуміти Донбас – зберегти Україну. Або пастки позаісторичного мислення / Юрій Теміров // «Виклики і Ризики». Безпековий огляд ЦДАКР. – 2014. – № 10. http://www.slideshare.net/cacds_ukraine/buletin-10-cacds

таким чином, що збільшення ступеня свободи можливо тільки за умов руху в заданому напрямку. Щоб рухатися вперед по тунелю, стінки якого сформовані з цеглинок новинних сюжетів Life-News, Russia Today, понятійного права, тотальної корупції і багато чого іншого, необхідно слідувати законам системи. Елементом його стін є конформізм. Цей тунель до «абсолютної свободи» має географічні координати і цілком природний вихід, а біля виходу зараз знаходиться людина, що втілює в собі архетип вільного росіянина, той ідеал, до якого сходяться всі шляхи¹.

Ще однією характерною особливістю «східного» світосприйняття є те, що критерієм успіху і мірилом свободи тут виступають не стільки гроші і авторитет, скільки влада і місце у соціальній ієрархії. У цьому воно відрізняється від ворожих йому прозахідних цінностей.

Але і такий розклад не пояснює всього, що відбувається зараз на Донбасі. Для початку конфлікту і відкритої війни різниці в поглядах недостатньо, більш того, наявність розбіжностей природна і навіть необхідна. На Заході всі так само рухаються своїми індивідуальними «тунелями», і нерідко в протилежних напрямках, з тією лише відмінністю, що персональних виходів у них багато. Приводів для конкуренції в західному світі не менше, а більше, але військових конфліктів це зазвичай не викликає.

Таким чином, чи не головним чинником схізмогенезу слід вважати штучну абсолютизацію політичними партіями наявних регіональних відмінностей для побудови власних електоральних стратегій. Подібні відмінності відбилися як у самосвідомості жителів регіонів, так і у способах освоєння і обживання простору. Тому ключовою для України так і залишається проблема взаємоузгодження регіонів і облаштування спільного соціокультурного ландшафту, що передбачає узгодження зовнішньої, регіональної та культурної політик у всіх питаннях, які зачіпають інтереси жителів усіх регіонів.

Зазначене взаємоузгодження передбачає наявність міжкультурної дифузії, на що значно впливають фактори релігійного, міграційного, освітнього характеру. Звертаючи увагу на ці складові, І. Тишкевич зазначає, що міжкультурний діалог представників регіонів ускладнюється фактом, що 36 % українців взагалі ніколи не покидали межі своєї області, тобто не мають досвіду контактів навіть з співгромадянами інших регіонів країни. У дослідженні,

¹ Кобалія Д.Р. Диалог и война на Донбасі / Д.Р. Кобалія // Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій. Збірник статей. Випуск 2. – Київ: Український інститут стратегій глобального розвитку і адаптації, 2016. – С. 65-80.

проведеному Інститутом прав людини і запобігання екстремізму та ксенофобії (www.ihrpex.org) спільно з Київським міжнародним інститутом соціології (www.kiis.com.ua) на тему «Регіони України в образах і стереотипах масової свідомості» наводяться регіональний зріз цієї цифри.

Таблиця 6.

Кількість громадян України, які ніколи в житті не залишали свого регіону

Захід	Центр	Південь і Схід	Крим	Київ
47,3 %	31,5 %	35,4 %	45,7 %	3,8 %

Як бачимо, крайні позиції належать Заходу і Криму, хоч, на наш погляд, дефіцит міжкультурного спілкування тут компенсується за рахунок приїжджих – обидва регіони є найрозвинутішими в туристичному плані. Куди більшу стурбованість викликають 35,4 % на Півдні та Сході, що побічно вказує на пріоритет отримання інформації цими громадянами не з особистого досвіду спілкування, а опосередковано, тобто через засоби масової інформації.

Поєднуючи результати кількох соціологічних досліджень і статистичні дані, І. Тишкевич інтегрує фактори схізмогенезу (він називає його «ватогенезом») у окрему таблицю:

Таблиця 7.

Вплив факторів на регіональний рівень міжкультурної комунікації

Фактори	Захід	Північ	Центр	Південь	Схід
Релігійний фактор	10	0	0	-2	8
Міграційна активність внутрі країни	11,7	-1	-1	0	0
Туризм (виїзд за кордон)	2,4 (68,6 – 77,2 +10)	11,5(78,7 – 77,2 +10)		13,2(80,4 – 77,2 +10)	
Туризм (приїзд іноземців)	-1	0	-1	-1	0
Трудова міграція	-9	-3		3	7
Всього	14,1	7,5	8,5	13,2	28,2

Висновок, який робить автор, зводиться до тези, що «другою зоною ризику після східної частини країни є західні області. Причини нетолерантності та

зниженою здатності сприймати нові ідеї і цінності відрізняються від причин, які створили «донецьке сприйняття». Результати, на жаль, однакові»¹. Але головною причиною виникнення соціальних кордонів і запуску схізмогенетичних процесів в Україні є не стільки наявність об'єктивних соціокультурних відмінностей і реальний досвід міжкультурних комунікацій, скільки ставлення до них та їх публічна вербалізація.

Отже, східноукраїнський конфлікт є продовженням тривалого схізмогенетичного процесу, спровокованого використанням соціокультурних відмінностей у політичній боротьбі. З огляду на те, що соціально-економічні програми політичних партій несуттєво відрізнялися одна від одної, часом досить жорстке протистояння забезпечувалося за рахунок протиставлення позицій, які навряд чи можна вважати першочерговими й реально актуальними (мовне питання, ставлення до подій минулого, НАТО та ЄС).

Схізмогенез по-українськи підготував плідний ґрунт для сепаратистських рухів, якими вміло скористувалися росіяни. Тому, розглядаючи причини східноукраїнського конфлікту, не слід відкидати ні внутрішніх, ні зовнішніх чинників. «Без сумніву, – пише проф. Ф.Г. Турченко, – є історичні підстави конфлікту, пов'язані з етнонаціональними відмінностями південно-східних областей України, які склалися на українсько-російському порубіжжі в процесі історичного розвитку. Але, без сумніву, існують потужні зовнішні впливи, пов'язані з прагненням Росії відновити імперію, включивши до її складу Україну. Нарешті, діяла потужна п'ята колона, яку підтримувала РФ»².

На його думку, в ієрархії причин конфлікту, перше місце посідають саме зовнішні чинники, пов'язані з прагненням російського керівництва відновити імперію, друге місце – комплекс причин, обумовлених внутрішнім становищем України після проголошення незалежності. «Війну, без сумніву, було нав'язано ззовні, а в середині України були сили, готові підтримати агресора. Поглянемо на це питання очима іноземних дослідників – групи американських і європейських аналітиків, які оприлюднили свої висновки з цього приводу на

¹ Тышкевич И. Ватогенез или как проекту Украина предупредит опасность [Электронный ресурс] / Игорь Тышкевич // Адрес доступа: <http://hvylyya.net/analytics/society/kak-proektu-ukraina-predupredit-opasnost.html>

² Турченко Ф.Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна / Ф.Г. Турченко, Г.Ф. Турченко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – С.159.

сторінках газети «Вашингтон пост»¹. Іноземці шукали аналоги українським подіям в новітніх конфліктах на Балканах і на Близькому Сході, які добре вивчили. Але прийшли до висновку, що існуючі етнічні чи культурні відмінності між окремими регіонами України підстав для конфліктів такого масштабу не містили. Значно більше важили добре продумані чи незважені дії російських політиків, штучно підігріті почуття, сфабриковані диверсії, цілеспрямовані пропагандистські акції. І, звичайно, неадекватна політика українських керівників, які вчасно не усвідомили зовнішньої загрози і з різних причин (інколи цілком свідомо) належним чином не реагували на неї»².

Інакше кажучи, поряд з об'єктивними причинами конфлікту мали місце ще й дискурсивні за природою та штучні за походженням моменти, які значно підсилювали ідеологічний вплив від сприйняття реальних фактів, інколи навіть спотворюючи їх. До розгляду таких суб'єктивних детермінант конфлікту ми й переходимо.

3.2. Дискурсивна обумовленість східноукраїнського конфлікту.

Описані у попередньому підрозділі причини є, скоріше, достатніми, але не необхідними. Для того, що б події, що відбуваються часом за сотні кілометрів від спостерігача, примусили його до активних дій, вони повинні бути в особливий спосіб до нього донесені, емоційно забарвлені та оціночно подані. Інакше кажучи, перетворилися на подразники, критична маса яких здатна виконати соціально-мобілізуючу функцію. Ось чому керований публічний дискурс і сам може бути розглянутий в якості причин, цього разу достатніх для переведення конфлікту у «гарячу стадію».

Аналіз вітчизняного публічного дискурсу, який безпосередньо передуює конфлікту на Сході України, демонструє одну цікаву деталь. Про що б не сперечалися опоненти, їхня аргументація завжди може бути пролонгована в історичне минуле, звідки, власне кажучи, і черпається більшість аргументів. Можна констатувати прагнення дискурсантів шукати етичне виправдання своїм вчинкам в образах, злочинах і несправедливостях, які були раніше скоєні вже не стосовно самих співрозмовників, а до їх предків.

¹ Див.: Верменич Я. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. – К., 2015. – С. 57.

² Турченко Ф.Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна / Ф.Г. Турченко, Г.Ф. Турченко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 160.

Черпаючи з індивідуальної або колективної пам'яті найбільш яскраві, болісні та емоційно забарвлені епізоди, учасники діалогу поступово відчужуються один від одного, укріплюються у власних переконаннях, переймаються ненавистю та злобою до іншого. Якщо, наприклад, хтось апелює до подій минулого року (анексія Криму), то його опонент тут же згадає, що ті події були наслідком інших подій (Євромайдану), що відбувались раніше. Тоді перший співрозмовник переносить дискурс ще далі у минуле, наприклад, в масштабах десятиріччя, на що опонент відшукає ще більш старі факти – і так до нескінченості. Виникає ілюзія, що достатньо знайти останній, найвагоміший та найпереконливіший аргумент – і перемога у диспуті залишиться за одним з диспутантів. Розмова йде по колу, цикли причинно-наслідкових ланок в аргументації повторюються.

На цю циклічність звернули увагу соціальні психологи, висунувши концепцію «циклічного насилля» або «насилля, що повторюється». Суть її полягає в тому, що людина, яка хоч раз у життя випробувала на собі або застосовувала до іншого насилля, здатна у майбутньому за сприятливих умов сама вдаватися до насильницьких дій. Насилля породжує насилля. Нанесена особистості психічна травма обумовлює перебудову структури психіки таким чином, що вона визнає насилля найдієвішим способом вирішення всіх проблем.

Сам термін «циклічне насилля» був запропонований Ленор Уокер у 1979 році та знайшов популярність серед практичних психологів, що вивчали шлюбні стосунки. Вони описували цикли побутового насилля у сім'ї, випадки побиття чоловіками своїх жінок, періоди замирення і каяття, які змінювалися рецидивами застосування сили¹. Окремі аспекти концепції циклічного насилля розвивалися А. Гарвардтом², А. Кривенко³, В. Межуєвим⁴, В. Остроуховим¹.

¹ Rohrbaugh J.B. Domestic Violence in Same-Gender Relationships / Joanna Bunker Rohrbaugh // Family Court Review. – Vol. 44. – April 2006. – № 2. – P. 287-299; Straus M.A. Thirty Years of Denying Evidence on Gender Symmetry in Partner Violence: Implications for Prevention and Treatment / Murray A. Straus // Partner Abuse. – Vol. 1. – 2010. – № 3. – P. 332; Wormer K. van. Restorative Justice as Social Justice for Victims of Gendered Violence: A Standpoint Feminist Perspective / K. van Wormer // Social Work. – 2009. – April. – Vol. 54, № 2. – P. 107-115.

² Гарвардт А.Э. Политическое насилие. Российский контекст: Дис. ... канд. филос. наук / А.Э. Гарвардт. – Архангельск, 2001.

³ Кривенко А.М. Вооруженное насилие в современном политическом процессе: Дис. ... канд. филос. наук / А.М. Кривенко – М.: ВУ, 1997.

⁴ Межуев В.М. Насилие и свобода в политическом контексте / В.М. Межуев // Политические исследования. – 2004. – № 3.

Згодом концепція «насилля, що повторюється» перекочувала до конфліктології в якості пояснювальної схеми, за допомогою якої тлумачилися мотиви дій деяких учасників збройних конфліктів в Югославії, Придністров'ї, Чечні. Як зазначає В.А. Тишков, «ресурс насилля насамперед як психологічна травма (відчуття приниження, пам'ять про жертви, жадоба реваншу тощо) передається в формі суспільного дискурсу наступним генераціям, які знов застосовують насилля для вирішення протиріч або за іншими мотивами»².

Західні психологи і психіатри звертають увагу на те, що індивіди, які пройшли через війни, вимушені докорінно переглянути стратегію власного виживання. Це не лише перегляд базових цінностей, це – екзистенційний зсув, результатом якого можуть стати тривалі розлади здоров'я, проблеми з адаптацією до повсякденного життя, труднощі в комунікації, психічні аномалії і таке ін.

Малверн Ламсден доводить, що індивіди обирають для себе різні стратегії виживання, і дорослій людині досить важко позбавитися проявів пережитої у дитинстві травми. Уявна сторона війни може стати несвідомим організуючим принципом, що визначає сприйняття і характер дій людей навіть через покоління після війни. Як емпіричну базу своїх досліджень Ламсден використовував боснійський конфлікт, де зв'язок з подіями Другої світової війни був наочним, адже Югославія втратила тоді 1,6 млн. своїх громадян, з яких 1,3 млн. належали до мирного населення. Збройний конфлікт у Боснії мав найбільш жорсткі форми саме в тих районах, де були здійснені масові вбивства часів Другої світової війни. Два генерала з боку боснійських сербів були з числа дітей, які врятувалися, коли їхні сім'ї та селища були цілком знищені нацистами. Хорватські психіатри, що працювали з сербськими військовополоненими, встановили тісний зв'язок сучасної поведінки з травмами, обумовленими насиллям під час війни, що давно скінчилася. Ламсден не виявив ніякої закономірності стосовно часового періоду циклу насилля, що відтворюється. Він констатував лише, що цей цикл зазвичай зберігається в межах життя одного-двох поколінь, коли існують актуальні спогади про попереднє насилля³.

¹ Остроухов В.В. Насилие сквозь призму веков: Историко-философский анализ / В.В. Остроухов. – М.: ОЛМА ПРЕСС, 2003. – 192 с.

² Тишков В.А. Общество в вооруженном конфликте (этнография чеченской войны) / В.А. Тишков. – М.: Наука, 2001. – С. 316.

³ Lumsden M. Breaking the Cycle of Violence / M. Lumsden. – L., 1998.

Усвідомлення передачі травми через покоління має різні форми: хтось стає психологом, який вивчає насилля, а хтось насильником і пацієнтом психолога. Інакше кажучи, у другого після війни покоління вже є вибір і ресурси для власного зцілення. Але у суспільстві завжди існує певна кількість людей, які свідомо чи підсвідомо обирають насильницьку лінію поведінки, агресивну стратегію реваншу. Ця конфліктогенна категорія громадян частіше за все репрезентована особистостями, схильними до асоціальної, деструктивної поведінки. Вони є першими кандидатами на участь у різноманітних акціях протесту, і за умов погіршення соціально-економічного або політичного стану саме вони підірвуть стабільність і порядок. М. Ламсден дійшов висновку, що від такої перспективи не застраховане жодне суспільство, що пережило в минулому травму насилля.

В.А. Тишков у своїй монографії «Суспільство у збройному конфлікті: Етнографія чеченської війни» присвятив концепції циклічного насилля окремий підрозділ, вказуючи, що в Чечні «травма депортації була одним з найпотужніших засобів психологічної мобілізації як відповідь на насилля, що було здійснено стосовно попередньої генерації»¹. Він зазначає, що головним висновком теорії «насилля, що повторюється», є теза про те, що війна призводить до особистих травм і до соціальної деструкції, які, в свою чергу, викликають руйнацію багатьох соціальних смислів «нормального життя» і призводять до найсерйозніших психоментальних проблем, а згодом – до нового насилля. У цій ситуації слід казати не про циклічність, а про спіраль насилля, коли сам акт смерті та відповідної помсти виводить учасника збройних дій з-під контролю як вищих командирів, так і власних попередніх настанов і цілей тих, хто воює»².

Спробуємо екстраполювати базові положення концепції «циклічного насилля» на східноукраїнський конфлікт. І одразу виникає питання: наскільки чисельний на Донбасі прошарок тих, у кого пережите в минулому насилля залишила патологічні психотравми? Судячи за тією ненавистю до всього українського, за готовністю руйнувати, вбивати і катувати, такий прошарок повинен бути досить значним. Але, якщо так, то яке саме історичне насилля призвело до його формування? Які події минулого вимагають реваншу?

Для відповіді на першу частину цих питань звернемося до результатів соціологічного опитування, проведеного Київським Міжнародним Інститутом

¹ Тишков В.А. Общество в вооруженном конфликте (этнография чеченской войны) / В.А. Тишков. – М.: Наука, 2001. – С. 377.

² Там само.

соціології у квітні 2014 року. Вони свідчать, що радикально сепаратистські настрої на Донбасі напередодні проголошення Л/ДНР були не такі сильні, як це подавалося в російських ЗМІ. «Захоплення адміністративних будівель, вуличні зіткнення і відверта партизанщина в Донбасі створили українському Південному Сходу образ бунтівного краю. В українському патріотичному середовищі жителів Південного Сходу тепер нерідко сприймають як проросійських радикалів-сепаратистів, готових на все, лише б спекатися ненависної України. Така точка зору подобається багатьом і в Росії: приємно думати, що «братушки» з Новоросії готові боротися за свою любов до Росії зі зброєю в руках. Але в реальності сепаратистські настрої на Південному Сході не настільки сильні, як може здатися. В цілому абсолютна більшість населення Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської, Миколаївській, Одеській, Харківській та Херсонській областей ідею приєднання до РФ не підтримує. З більшою чи меншою впевненістю, підтримують відділення своїх областей від України з подальшим їх входженням в РФ лише близько 15 % жителів південного сходу. Проти – без малого 70 % опитаних. Але по Луганській і Донецькій областях цифри сильно відрізняються від середніх: там до складу Росії хочуть вже 30 % і 27 % відповідно»¹.

Апогей «руської весни» з її голослівними мітингами і демонстраціями супроводжувався на Донбасі наявністю значної частки індиферентних настроїв. За даними того ж дослідження, 14 % опитаних мешканців Південного Сходу висловили наміри для реалізації своїх бажань активно діяти мирними засобами. Братися за зброю готові 53 % респондентів, але лише у разі загрози особисто їм та їхнім близьким, а ще близько 30 % не стануть воювати ні за яких обставин. Загрози ані з боку Києва, ані з боку Росії не змусили б Південний Схід масово мобілізуватися. І справа зовсім не в малодушності місцевих мешканців – вони взагалі не хочуть ніякої війни, навіть якщо це будуть російські «визволителі»: 73 % жителів Південного Сходу виступили проти введення російських військ і лише неповних 12 % – «за». Навіть на Донбасі зустрічати російських солдатів квітами висловили намір приблизно стільки ж людей, скільки готові чинити опір їм зі зброєю в руках – і тих, і інших близько 10 %. В цілому ж, вітати російські війська на Південному Сході збиралися 7 % опитаних, близько 21 % були готові воювати з агресором, а приблизно половина населення (47 %) – просто перечекати.

¹ Максим Вихров. Три міфа об українском юго-востоке http://slon.ru/world/tri_mifa_ob_ukrainskom_yugo_vostoke-1091432.xhtml

Результати даного дослідження показують, що мешканці Південного Сходу не занадто схвалювали дії місцевих та немісцевих, спеціально для цього привезених протестуючих, які захоплювали адміністративні будівлі. Навіть в найрадикальніших Донецькій і Луганській областях їх підтримували тільки 18 % і 24 % відповідно. А в цілому на Південному Сході більше 60 % респондентів заявили, що подібні дії є неприпустимими за жодних обставин – вирішувати проблеми потрібно дипломатичним шляхом. Тобто виходить, що повстанці мали підтримку серед місцевого населення лише в Донецькій і Луганській областях, але навіть там абсолютна більшість жителів не хоче ніяких збройних зіткнень заради сумнівних політичних цілей.

Немає однастайності на Південному Сході і з «російського» питання. Так, організатором сепаратистських заворушень не вважають Росію лише більшість донеччан, луганчан і харків'ян. А ось в інших областях впевнену більшість населення дотримується протилежної думки. Щодо Криму картина теж досить передбачувана. Більшість населення Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської, Одеської та Херсонської областей вважали, що Крим став жертвою незаконної анексії з боку Росії. У цих же областях переважає думка, що Росія робить все, щоб приєднати до себе всю Україну. У добровільності виходу Криму впевнені лише більшість донеччан і луганчан. У зовнішньополітичній сфері Схід, звичайно, вибрав би Митний союз. На Донбасі, за словами М. Віхрова, «Росію люблять, але зовсім не як брата, а скоріше як могутнього сусіда, від якого нікуди не дітися, а отже, й псувати відносини з ним не варто. Тим більше, що дружба з ним набагато вигідніше в чисто економічному сенсі, ніж ворожнеча. А вже чого – чого, а ворожості ані на Донбасі, ані в інших регіонах Південного Сходу не хочуть». Гострота збройного конфлікту, як бачимо, багато в чому була обумовлена не стільки глибинними соціальними протиріччями, що вимагали негайного рішення, скільки спалахами ненависті, що виникли вже під час протистояння. Переважна більшість претензій, які висловлюють представники невизнаних Л/ДНР до України, звинувачень, які лунають на мітингах та з телевізійних екранів, стосується військових злочинів, що ніби-то скоїли добровольчі батальйони та підрозділи ЗСУ під час антитерористичної операції. Йдеться про обстріли міст і селищ Донбасу, про нанесення авіаударів, про руйнацію будівель, інфраструктури, пограбування, а головне – загибель мирних жителів, у тому числі літніх людей та дітей. В Донецьку облаштували «алею ангелів», де поховані вбиті під час АТО діти. А.М. Єрмоєнко наводить жахливі приклади, коли мешканці Луганська вимушені були ховати мертвих родичів у дворах, у

городах. «Які душевні травми нанесені цим людям! Як кровоточить їх пам'ять! Можливо, вони розлюбили Путіна, але вони вже ніколи не полюблять Україну. Вони зненавидять її до гробової дошки. Вони зненавидять навіть Небесну Сотню. І як це виправити? Ані палкі промови, ані пишні жалобні процесії, ані сльози вдів і матерів, що блистять з телеекранів, не змінять їх почуттів. Їхні сльози є не менш гіркими, ніж сльози за героями України»¹.

Проте будемо логічно послідовними – цей спалах насильства не міг бути *причиною* конфлікту, включаючи штурми адміністрацій у Слов'янську, Маріуполі, Донецьку, Луганську, референдуму та інших подій «руської весни» 2014 року. Не міг хоча б тому, що він хронологічно не передував ним. Вочевидь, він може стати величезною проблемою у майбутньому, через декілька років, оскільки породжує нові психотравми і засновує новий цикл насилля. Але причини слід шукати все ж таки не тут.

Не знайдемо ми відповіді на це питання, аналізуючи історію Донбасу, як мінімум, останніх 60 років. Це переважно історія промислового будівництва і самовідданої праці, історія трудових досягнень, яка не знала військових нападів, запеклої збройної боротьби, репресій масштабу 30-х років та інших трагедій. На Сході України не йшли бойові дії; якщо сини Донбасу і воювали в Афганістані та інших «гарячих точках», то їх кількість не значно відрізнялася від кількості представників інших регіонів Радянського Союзу. Не знав «народ Донбасу» і депортацій, як це було з кримськими татарами або чеченцями. У незалежній Україні до останнього часу пишалися, що тут вдалося уникнути збройних зіткнень на етнічному, конфесійному ґрунті.

«Конфлікт у Донбасі новий і сконструйований, – наполягає конфліктолог Наталія Міріманова, – У нього немає історії. Навіть за наявності розбіжностей між регіоном та Києвом, які ніхто не заперечує, цей конфлікт можна порівняти ані з абхазо-грузинським, ані осетинським або карабаським, де люди століттями з'ясовували стосунки, де історія протистояння вбудована в етнічну ідентичність. На Донбасі не було такого розколу, коли вступають у протиріччя етнічний чи релігійний чинники»².

¹ Еременко А.М. Размышления о Луганской Ванде / А.М. Еременко. – Just a Life, 2015. – С. 96.

² Ведерникова И. Международный эксперт по разрешению конфликтов Наталья Мириманова: «Украина ни в одной из международных институций не доказала, что Россия агрессор. Это должно быть исправлено» // «Дзеркало тижня. Україна». – 2015. – № 44-45.

Найбільш руйнівним соціальним катаклізмом для більшості мешканців Донбасу є події 70-річної давнини, пов'язані з Великою Вітчизняною війною. Вона дійсно могла залишити і залишила в душах людей свій чорний слід, який до того ж не отримав у післявоєнний період відповідної оцінки. Згадки про деякі події, особливо початкового періоду війни, були нещадно заборонені цензурою, яка перетворила історію Другої світової на суцільні «чорні діри» та «білі плями». Не можна було згадувати про довоєнну дружбу і співробітництво з гітлерівською Німеччиною; про «невідому», як її влучно охарактеризував О.Т. Твардовський, зимову війну з Фінляндією; про таємний пакт Рібентропа-Молотова і розподіл Польщі; про злочини у Катинському лісі; про фатальні прорахунки Сталіна влітку 1941 року, коли замість оборони радянські війська гнали у наступ без будь-якої надії на успіх; про справжню кількість загиблих, поранених, військовополонених; про масштаби трагедій Києва, Харкова, Севастополя... Радянській соціум не знав етичних дискусій інтелектуалів, як це відбувалось у країнах Західної Європи. У сім'ях мовчали про справжні обставини загибелі рідних, а ті, хто опинився на окупованих територіях чи у полоні, підозрювалися у колабораціонізмі та зраді.

Замість цього створювався лакований міф про Велику Перемогу і народ-переможець. Як визнають самі росіяни, «героїзація війни, монументалізація її колективного образу – це не свідчення пам'яті, а вказівка на місце забуття, амнезійний слід або «шрам»... Перед нами, можна сказати, свого роду кенотаф, надгробок над відсутньою у цьому «місці» свідомістю – над фактом осмислення, який не відбувся: пам'ятник, але не пам'ять. А це означає, що травматична подія Другої світової війни в Росії – на відміну, наприклад, від Німеччини – реально не пережита»¹.

Отже, можна припустити, що головна історична подія, що призвела до рецидивів насильства у 2014 році, пов'язана з невідрефлексованими психотравмами Великої Вітчизняної війни.

У такому випадку ключовими постатями циклічного насилля повинні стати носії пам'яті про війну – безпосередні її учасники, ветерани. З огляду на вік, це не може бути так: навіть тих, кому у 1941 році було сімнадцять, сьогодні залишилися одиниці. Їх місце поступово займають різного роду імітатори та реконструктори. Не випадково конфлікт в Україні інколи називають «війною реконструкторів».

¹ Курилла И. История и память в 2004, 2008 и 2014 годах / И. Курилла // Отечественные записки. Журнал для медленного чтения. – 2014. – № 3.

Цілком можливо, реконструктори щиро ототожнюють себе з дідами-переможцями, перетворюючись прямо на наших очах у нових ветеранів. Рух реконструкторів насправді є цікавим і малодослідженим соціально-психологічним феноменом, який уособлює глибинну потребу особистості знов і знов переживати знакові події далекого минулого. На особливу увагу психіатрів заслуговують любителі одягнутися в нацистську форму – є й такі, і їх чимало, але це окрема тема.

Масовість руху реконструкторів вказує на те, що щось в історії пішло не так, як хотілося б, у зв'язку з чим виникає бажання переграти, пережити ті події в альтернативному варіанті. Саме ця потреба обумовлює популярність телесеріалів і комп'ютерних ігор на тему Другої світової. «...Такі ж все ці георгіївські стрічки як вузлики на пам'ять про колишню велич, всі подяки «діда за Перемогу» і автівки з наклейками «на Берлін!», «трофейний»... Чому трофейний? Тому що це «БМВ» або «Мерседес» – споживачі продукції німецького автопрому намагаються напівжартом згладити ментальний конфлікт, який виник через протиріччя: чому переможці віддають перевагу авто переможених, а не своїм власним? І разом з цим низка суміжних питань, головне з яких: хто ж врешті решт переміг у тій війні? Аерографічне зображення танка «Т-34» на капоті «Порше» – це не відповідь на питання, яке ставить історія, це витіснення відповіді в область шизофренії з її «розщепленням розуму» на реальність, яка вимірюється у кінських силах, і на ідентичність, яка взагалі не вимірюється. Істеричний культ перемоги не має відношення ані до патріотизму, ані до пам'яті про війну. Це симптом психологічної травми народу-переможця, який несвідомо переживає своє приниження і ображення. Чим? Ким? Самою історією. Музою Клію, якщо завгодно, що дозволяє ображеному історією знайти порятунок у міфології»¹.

Всі ці комплекси у рівній мірі притаманні масовій свідомості не лише Росії, а й Україні. Адже Росія і Україна раніше були частинами єдиного цілого, і в статусі радянських республік разом перемогли у війні. І в Україні, зокрема на Донбасі, психологічні травми не були пережиті та переусвідомлені належним чином. Відмінність полягає лише в тому, що Україна з її євроінтеграційними прагненнями все ще має надії на покращення у майбутньому і не акцентує уваги виключно на минулому.

¹ Банников К. Об экстремальных состояниях ума // К. Банников // Отечественные записки. Журнал для медленного чтения. – 2014. – № 6.

Така сконцентрованість на історичних подіях далекого минулого є ознакою невротичного синдрому, описаного ще З. Фройдом. Він дійшов висновку, що істеричні хворі страждають на спогади про відомі травматичні переживання. Наприклад, у Лондоні є пам'ятники, присвячені трагічним подіям минулого: готична колона Charing Cross, яку встановив у XIII ст. один з королів на місці зупинки жалобної процесії своєї любимої королеви Елеонори, або Монумент на згадку про велику пожежу 1666 року, яка знищила більшу частину міста. Ці пам'ятники є символами спогадів, начебто істеричні симптоми. «Та що ви скажете, – запитує Фройд, – про такого лондонського мешканця, який і тепер стояв би зі стражданнями перед пам'ятником поховання королеви Елеонори замість того, щоб бігти по своїх справах, поспішаючи як того вимагають сучасні умови роботи, або замість того, щоб насолоджуватися власною юною і прекрасною королевою серця? Чи про іншого, який перед Монументом буде оплакувати пожежу свого любимого рідного міста, яке з тієї пори давно вже відбудоване у ще більш блискучому вигляді. Подібно цим двом непрактичним лондонцям поводяться всі істеричні й невротики не лише тому, що вони згадують болісні переживання, які давно минули, але й тому, що вони ще прив'язані до них з повним афектом; вони не можуть дистанціюватися від минулого і заради нього залишають поза увагою дійсність і теперішність. Така фіксація душевного життя на патогенних травмах є однією з найважливіших рис неврозу, яка має велике практичне значення»¹.

Вочевидь, кількості справжніх невротиків на Донбасі, якщо вони взагалі є, все ж таки недостатньо для формування чисельної соціальної бази конфлікту. Це скоріше індивідуальні патології, ніж масове явище.

Але справа в тому, що почуття реваншизму, ненависті, агресії передаються не лише внаслідок власного життєвого досвіду, а й дискурсивним шляхом. Цю тезу на прикладі балканського конфлікту проілюструвала Мері Калдор: «Віктимна ментальність, найчастіше характерна для переважаючих груп населення, що відчують себе меншинами, була вирощена на електронній дієті з казок про «геноцид» в Косові (спочатку турками в 1389 році, потім ближче до нашого часу албанцями) і про голокост у Хорватії та Боснії і Герцеговині, з нарізками з подій Другої світової війни упереміш з поточними подіями. Фактично сербська громадськість пережила віртуальну війну задовго до початку реальної – віртуальну війну, що заважала відрізнити реальність від

¹ Фрейд З. О психоанализе. Пять лекций / Зигмунд Фрейд // Психоаналитические этюды. – Мн.: Попурри, 1997. – С. 5-47.

вигадки, так що війна стала певним континуумом, де в один і той же феномен склалися битва на Косовому полі 1389 року, Друга світова війна і війна в Боснії. Девід Ріфф описує звичайну практику, коли солдати з боснійських сербів, цілий день обстрілювали Сараєво з довколишніх пагорбів, дзвонили потім в місто своїм друзям-мусульманам. Через психологічний дисонанс, сформований цією віртуальною реальністю, така суперечлива поведінка, що виходила за звичні межі, мала для солдатів абсолютний смисл. Вони стріляли не по своїм особистим друзям, а по туркам. «Ще до кінця літа, – говорив Ріффу один з солдатів, – ми виженемо турецьку армію з міста. Так само, як вони вигнали нас з Косова поля в 1389 році. Там був початок панування турків на наших землях. Тут буде його кінець, після всіх цих жорстоких століть... Ми, серби, рятуємо Європу, нехай навіть Європа і не цінує наших зусиль»¹. Хіба не так у Донбасі, де ополченці з запізненням на 70 років стріляють по «фашистам» і «бандеровцям»?

На цьому прикладі ми бачимо, що бажаного для пропагандистів результату психокореції можна досягнути, якщо всебічно актуалізувати сюжети, пов'язані з війною і насиллям, постійно їх обговорювати, що, власно кажучи, ми й спостерігаємо вже в українському контексті. Тема Великої Вітчизняної війни не зникає зі сторінок журналів і газет. Телебачення Донецька і Луганська постійно транслює радянські кінострічки про війну. Популярною темою для обговорення є проблеми пам'ятників, військових поховань, діяльності пошукових груп тощо. За всім цим стоїть якась уявна, міфологічна, фантастична мета – повернутися в минуле і знов пережити тріумф Перемоги.

Велика Перемога перетворилося на сакральну цінність «руського миру», і Донбас, як його потенційна складова, з готовністю демонструє прихильність до неї. Мешканцям Донбасу здається, що Київ все робить не так: День Перемоги не святкує або святкує не так, як треба, і замість ветеранів Червоної Армії славить виключно вояків УПА, і взагалі відмовилась від своїх дідів і всього, за що вони боролись. Європа, виявляється, так і не змінилась з часів Третього Рейху, вона як була, так і залишається ворожою цивілізацією, що мріє захопити слов'янські землі та перетворити в рабів їх населення.

Обравши ставлення до Великої Перемоги в якості лакмусова папірця, що дозволяє відрізнити друзів від ворогів, російський президент В.В. Путін

¹ Калдор М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху / М. Калдор, пер. с англ. А. Апполонова, М. Дондуковского; ред. перевода А. Смирнов, В. Софронов. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. – С. 99-100.

намагається сьогодні виправити історію, подаючи її так, начебто Україна ніколи й не була переможцем. 9 травня 2015 року, виступаючи в Москві на військовому параді, присвяченому 70-річчю Перемоги, він згадав внесок у розгром нацизму багатьох держав, навіть Індії (що, до речі є помилкою, оскільки вона здобула свою незалежність вже після Другої світової), демонстративно не назвавши Україну. Раніше, у грудні 2010 року в своєму інтерв'ю він проголосив, що Росія перемогла б нацизм і без України, «тому що ми – країна-переможець». Таким чином, це не були випадковості, це – свідомі образи, викликані прагненням монополізувати Перемогу і мобілізувати її пропагандистський та мобілізаційний потенціал. Чи не тому слід було дочекатися остаточної заміни ветеранів агресивно-слухняними реконструкторами, що б нікому було відповісти на подібні образи?

Таким чином, не буде особливою помилкою твердження про відверто штучний характер масового почуття психотравми на ґрунті «давно минулої війни». Стосовно східноукраїнського конфлікту концепція циклічного насилля може бути застосована з величезними обмеженнями, оскільки попередній досвід насилля не відрізняє Донбас від інших регіонів України і навіть Росії. Образа на Україну, яка начебто зрадила пам'ять дідів, що віддали своє життя за свободу і незалежність нашої Батьківщини, багато в чому сконструйована путінською пропагандою і насправді не віддзеркалює життєво значущих і актуальних потреб громадян ХХІ століття. Проте вона грає важливу мобілізаційну функцію і здатна швидко включити у «розігрітому» соціумі священний гнів.

3.3. Ймовірні сценарії розв'язання конфлікту на Донбасі.

В арсеналі соціально-філософських категорій особливе місце належить парі «можливість-дійсність». Особливість ця пояснюється тим, що міркування про те, що могло би статися, але не сталося за певних причин, не знають кінця-краю. Ще Гегель писав, що не має більш захопливого і пустого заняття, ніж роздумувати про нереалізовані можливості в історії. Сьогодні найбільш «розумні» блогери та журналісти оприлюднюють свої думки, як слід було б поводитися два роки тому назад українській владі щоб уникнути конфлікту. Розповідають про втрачені можливості перехоплення групи Стрелкова-Гірка при перетині російсько-українського кордону, про відкладений за вимогами Р.Л. Ахметова штурм захопленої Донецької обладміністрації, про безперешкодний вихід військової колони сепаратистів з Слов'янська у Донецьк

тощо. Але ж ці можливості залишилися нереалізованими, і дійсністю стало зовсім інше. Як казав Л.Д. Кучма, «маємо те, що маємо».

Ми не будемо уподібнюватися пустим мрійникам і жалкувати про нездійснене. Проте звернемося до майбутнього і спробуємо проаналізувати шанси на реалізацію тих можливостей, які ще існують для вирішення східноукраїнського конфлікту. На мові соціальної філософії це означає оцінити перспективи.

Зрозуміло, що давати прогнози на стадії, коли жодна з протиборчих сторін ще не вичерпала всіх ресурсів, не досягла своїх цілей і не реалізувала своїх інтересів – справа невдячна. Терези конфлікту завмерли у крихкій рівновазі, але на сьогодні невідомо, який саме з можливих сценаріїв буде реалізований. Ми можемо казати лише про їх гіпотетичну ймовірність.

Отже, перед нами відкриваються три альтернативних можливості завершення східноукраїнського конфлікту:

1) відторгнення Росією окремих районів Донецької і Луганської областей і включення їх до складу РФ, як це відбулося з Кримом;

2) легітимізація ЛНР і ДНР в якості самостійних державних утворень на кшталт Придністров'я;

3) повернення бунтівних районів в українське лоно, реінтеграція Донбасу.

Розглянемо детальніше кожен з цих можливостей, враховуючи наявні цілі, засоби і наявні результати дії учасників конфлікту.

Перший з зазначених сценаріїв передбачає входження Донецької і Луганської областей України (або їх частки) до складу Росії. Такі плани відверто або замасковано викохували ініціатори «руської весни» на Донбасі. Після проведеного у травні 2014 року «референдуму» міністр закордонних справ РФ Сергій Лавров визнав, що «приєднання Сходу України до Росії теоретично можливо»¹. 20 травня прем'єр-міністр РФ Дмитро Медведєв заявив Bloombergu, що РФ «не гарантує цілісність України».

Російські експерти, опитані кореспондентом видання «Біржевий лідер», підраховували переваги, що містить проект приєднання Донбасу до Росії. До їх числа належить, по-перше, збільшення кількості росіян на 7 млн. осіб, переважно слов'ян, що легко інтегруються в російське суспільство і будуть лояльні державному курсу В.В. Путіна. По-друге, територія РФ зросте на 53 201 км² (Донецька область – 26 517 км² і Луганська область – 26 684 км²);

¹ Россия впервые заявила о присоединении Донбасса // <http://patriotikus.ru/politikus/110-rossiya-vpervye-zayavila-o-prisoedinenii.html>

Росія розширить свою присутність в Азовському басейні і отримає дуже важливий порт в Маріуполі з вантажообігом 14,65 мільйона тонн (за 2013 рік). По-третє, РФ отримає значні запаси вугілля, якого на Донбасі в два рази більше, ніж в Кузбасі. Якщо Росія додасть до власного добутку (350 млн. тонн на рік) ще і вугілля Донбасу (приблизно 70 млн. тонн на рік), то вона увійде до п'ятірки світових лідерів з видобутку вугілля. Не бачать особливої перешкоди російські експерти у складності видобутку або низької якості донбаського вугілля, адже у світового лідера – Китаю – якість сировини і умови видобутку не кращі. Однак, на відміну від інших вугільних гігантів – Австралії та Індонезії – у Росії значно кращі позиції щодо транспортування сировини, як в Європі, так і в Азії. По-четверте, станом на 2012 рік експорт товарів і послуг Донецької області склав \$ 14,127 млрд., Луганської – \$ 4,192 млрд. Імпорт склав, відповідно, \$ 4,168 млрд. та \$ 1,989 млрд. Це означає, що після приєднання Україна втратить, а Росія придбає додаткові \$ 12,203 млрд. Зрозуміло, що за умов модернізації виробництва прибутки обіцяють бути набагато значніше. По-п'яте, разом з Донбасом Росія отримає величезний металургійний і машинобудівний комплекс, а також хімічну галузь – з розвиненою інфраструктурою, логістикою і кваліфікованими кадрами. Крім того, більшість підприємств Донбасу давно і міцно пов'язані у виробничому циклі з підприємствами РФ. По-шосте, Росія може отримати в своє розпорядження і найбільше родовище сланцевого газу під Слов'янськом (за прогнозами, його запаси складають 2-4 трильйона кубометрів). По-сьоме, «Москві вдасться «втерти носа» Заходу, і Вашингтон з Брюсселем будуть дуже серйозно думати перед тим, як влаштовувати черговий Майдан». По-восьме, після втрати Криму і Донбасу Україна істотно збідніє, і міжнародним спонсорам доведеться «тягнути її на себе». Або вони підуть на це, і тим самим переазавантажать власні економіки, або накажуть Києву йти на уклін до Москви. Обидва варіанти Кремль абсолютно влаштовують. По-дев'яте, РФ неминуче розмістить на Донбасі власні військові бази під виглядом миротворців. Нарешті, по-десяте, відкритою залишається загроза приєднання до Росії й інших, насамперед, південно-східних областей України¹.

Як бачимо, росіяни враховують суто гіпотетичні моменти, що за певних умов могли би надати Росії переваги від анексії частини української території. Насправді ж багато з зазначених переваг не є такими. Не можна, наприклад,

¹ Нужен ли России Донбасс: политологи назвали 20 аргументов за и против // Биржевой лидер // <http://www.profi-forex.org/novosti-mira/novosti-sng/ukraine/entry1008212135.html>

оперувати показниками 2012-2013 року, адже їх вже не має і навряд чи буде у найближчому майбутньому. Військові дії нанесли промисловості та інфраструктурі Донбасу величезного удару. Не можна «складати» світові запаси вугілля в Донбасі і Кузбасі та виводити РФ на 5 місце в світі, адже вугілля не є товаром, на який на міжнародному ринку зберігається шалений попит. Його немає, тому безробітними, крім працівників машинобудівної та хімічної галузі, стануть ще сотні тисяч шахтарів та їх сімей, на дотації яким Київ виділяє щорічно \$ 1,2 млрд. Росія свого часу відмовилася від подібного плану шахтарської підтримки, в результаті чого шахти Ростовської області закриті, а міста і шахтарські селища нагадують період окупації або післявоєнної розрухи. Це прекрасно розуміють працівники шахт України, з-за чого шахтарі Донбасу виступили проти сепаратизму.

До наслідків приєднання Донбасу до Росії слід віднести також зіпсовані на десятиліття, якщо не на століття відносини між українцями і росіянами, міжнародну ізоляцію, включаючи торгівельні санкції і заборону співробітництва з фірмами та організаціями, зареєстрованими на окупованих територіях. У сучасному глобалізованому світі важко навіть передбачити весь перелік негативних моментів, що можуть з'явитися внаслідок відвертого нехтування нормами міжнародного права. Врешті-решт, агресивна політика Росії може обернутися черговою «великою війною».

Так чи інакше, але занадто оптимістичні прогнози лідерів проросійських рухів на Сході України не виправдовуються. Вони зробили майже все, що від них залежало, для досягнення омріяної цілі – об'єднання з «Матінкою-Росією». Проте остання, маючи у своєму розпорядженні всі засоби, для цього необхідні, вирішила, що ціна аншлюсу Донбасу буде занадто великою. Кремль обрав більш реалістичну стратегію, відмовившись від негайної анексії включення самопроголошених народних республік до складу федерації. Відповідаючи на питання, як бути зі зверненнями громадян Донбасу про приєднання ДНР і ЛНР до Росії, В.В. Путін дав неоднозначну відповідь: «Росія душею і серцем з Донбасом, але питання приєднання не вирішується на вулиці, воно торкається долі всієї Росії і людей на Донбасі».

Замість «кримського варіанту» Москва почала реалізовувати так званий проект «Новоросія» з її складовими у вигляді не лише Донецької і Луганської, але й Харківської, Дніпропетровської, Запорізької, Одеської, Миколаївської, Херсонської «народних республік». Коли ж і він не спрацював, російські політологи знов скорегували мету, інтерпретуючи ситуацію таким чином, що В.В. Путін «ставив перед собою завдання не приєднати Донбас до Росії, як це

сталося з Кримом, а нанести Києву смертельну рану: розорений, готовий у будь-яку хвилину вибухнути бунтівний регіон надійно блокує як євроінтеграційні прагнення України, так і її загравання з НАТО».

Таким чином, перша з можливостей, що розглядаються нами в якості перспектив вирішення східноукраїнського конфлікту, навряд чи знайде свою реалізацію.

Набагато більше шансів у сценарію сецесії, тобто відділення Донбасу від України та легітимізації Л/ДНР в якості самостійних державних утворень. На думку представників ПАСЕ Кристини Зеленкової з Чехії та Марілуїзи Бек з Німеччини, результатом гібридної війни Росії проти України стала «гібридна анексія» Донбасу. Непідконтрольні Києву території все більше ізолюються від України і підпадають під вплив Росії. А комісар Ради Європи з прав людини Ніл Муйжнієкс зазначив, що «якщо так буде продовжуватися й далі, то в центрі Європи виникне велика сіра зона, де не функціонують механізми захисту прав людини»¹.

Насправді, така зона вже існує реально, і самопроголошені республіки з кожним днем міцнішають, перехоплюючи від української держави все нові функції. Технологічно довівши здатність до існування, Л/ДНР за умов підтримки з боку Росії можуть скільки завгодно протистояти Києву, Європі та всьому світу, не особливо переймаючись фактом їх «невизнання». Якщо це вдалося Абхазії, Південній Осетії та Придністров'ю, то у більш крупному індустріальному регіоні «самостійне життя» організувати набагато простіше.

Хто ставить перед собою мету сецесії окремих районів Донецької і Луганської областей, тимчасово не підпорядкованих Києву (далі – ОРДіЛО)?

Зрозуміло, що у цьому зацікавлена Москва – подібні сценарії, як ми могли переконатися з попередніх розділів, нею реалізуються у більшості конфліктів на пострадянському просторі. Вочевидь, такої мети буде дотримуватися й влада самопроголошених республік, адже повернення до України для неї подібно суїциду. Але, як це не дивно, такий сценарій влаштовує і Київ.

В Україні достатньо популярною є думка, що боротися за Донецьк і Луганськ не варто. Аргументами на користь такої тези є, по-перше, економічна нерентабельність регіону. Перевантажений застарілими об'єктами індустріальної епохи Донбас з його напіввичерпаними вугільними шахтами, відсталими у технологічному відношенні металургійними і хімічними

¹ В ПАСЕ констатировали, что фактическая аннексия части Донбасса уже состоялась // http://joinfo.ua/politic/1165629_V-PASE-konstatirovali-fakticheskaya-anneksiya.html

підприємствами, що б там не казали російські «експерти», вимагає промислової переорієнтації. Інвестицій в обсягах, для цього необхідних, у Києва немає, а тому Донбас приречений на повільне вмирання. Велика частина Донецької та Луганської областей являли собою депресивні райони задовго до початку конфлікту. Їх порівнювали з валізою, яку «і нести важко, і кинути шкода».

Більше того, соціальну базу сепаратистського руху становили саме люмпенізовані верстви цих районів, люди, що розчарувалися отримати гідну роботу і були приречені на боротьбу за виживання. Збройний конфлікт, який відірвав частину Донбасу від України, лише прискорив деградаційні і демодернізаційні процеси в регіоні, але звільнив національний бюджет від багатьох витратних і нерентабельних позицій. Логіка таких міркувань нагадує знамениту тезу Ф. Ніцше – «Падаючого – штовхни». Бойові дії сприяли закриттю/знищенню застарілих підприємств і, отже, відмові від підтримки нежиттєздатної економіки регіону.

По-друге, індустріалізація першої половини ХХ ст. привернула на Донбас маси неукраїнського населення, які досі не адаптувалися в українському соціокультурному ландшафті. Як зазначає І.Т. Пасько, «Російська вакцина зовсім не розчинялася в українському субстраті і майже не розчиняла цей субстрат у собі. Натомість взаємодія субстрату й вакцини породжувала всередині української спільноти специфічний новотвір чи канцерну пухлину, таку собі квазіспільноту, що в термінології Л. Гумільова носить назву химери. Квазіспільнота вже не зберігала системних рис культурної парадигми ані української, ані російської спільнот з їхніми неповторними традиціями та ментальністю. В її соціальному портреті домінує безсистемне сполучення несумісних між собою моральних, звичаєвих та світоглядних орієнтирів. Замість властивої нормальним спільнотам моністичної ментальності тут царює повний хаос та еkleктика культурних смаків, духовних переконань та повсякденних уявлень. У химерних спільнотах постійно вирують ірраціональні психологічно-ідеологічні пандемії, котрі іноді приймають форми загального соціального божевілля. Примітивні взірці новітніх псевдорелігій, консервативні утопії, що ґрунтуються на невігластві, несумісні з формальною логікою та елементарною наукою – ось те неоковирне корито, з якого сьорбають духовну сивуху інтелектуально немічні адепти химерних універсалій та химерного способу буття»¹. Позбутися від цієї химери, що спілкується між собою на lingua

¹ Пасько І.Т. Політика і політичне: Gemeinschaft та Gesellschaft / І.Т. Пасько // Схід. Спецвипуск. № 2 (134) лютий 2015. – С.18.

Russian vulgata, очистити ряди українських громадян від неповноцінної, але багатомільйонної за чисельністю маси, на думку вельмишановного професора, – добра нагода для України.

По-третє, в якості аргументу на користь сецесії висловлюється думка зовнішньополітичного характеру. Подібно до того, як країни Західної Європи відгороджувалися у 1920-ті роки від мріючого про світову революцію Радянського Союзу так званим «санітарним кордоном», створюючи держави-лімітрофи, так само й Україна може використати Л/ДНР в якості буфера між собою та агресивною РФ. У Києва є величезна спокуса погодитися з наявністю самопроголошених республік, зробивши вигляд, що вони виникли не з її території.

Отже, витягаючи багатомільярдні кошти на військові потреби, Донбас стає каменем спотикання, яким не хоче володіти ані Росія, ані Україна. Журналісти порівнюють ситуацію зі сваркою двох друзів, які побилися через некрасиву дівчину – ніхто не хотів з нею танцювати.

Таким чином, перспективу сецесії поділяють два полярно протилежних ідеологічних табори – російські імперіалісти і українські націоналісти. Перші розігрують карту «одного народу», підживлюючи міфи про Донбас як «локомотив української економіки», «годувальник усієї України», про особливих, ледь не на генетичному рівні, донбаських людей. Останні, навпаки, малюють картини «неповноцінності» українців Донбасу, «вічно п'яної, обколотої, кримінальної, неосвіченої, антиукраїнської (знову ж-таки все це майже на генетичному рівні) резервації». У будь-якому випадку кінцевий результат один: Донбасу не місце в Україні. «В обох варіантах одномірного сприйняття, – пише Ю.Т. Теміров, – Донбас – це такий суспільний моноліт, в якому не має місця розмаїттю соціальних груп і підрегіонам. Показово, що цей моноліт розглядається в якості чужеродного тіла щодо України, а тому й політичні наслідки такого сприйняття схожі – відторгнення. Одні хочуть відокремитися від «хворої на фашизм» України, а інші – видалити не менш фашистський «донбаський гнійник». Подібно середньовічним ескулапам обидва «Айболіти» пропонують лікувати невизначену хворобу «перевіреном» методом кровопускання та ампутації»¹.

¹ Теміров Ю.Т. Зрозуміти Донбас – зберегти Україну. Або пастки позаісторичного мислення / Юрій Теміров // «Виклики і Ризики». Безпековий огляд ЦДАКР. – 2014. – № 10. http://www.slideshare.net/cacds_ukraine/buletin-10-cacds

На жаль, тенденція до відокремлення бунтівного регіону сьогодні стає реальністю, і населення України поволі готують до сценарію вирішення східноукраїнського конфлікту в такій формі, вишукуючи «позитивні» моменти в «самоочищенні», «звільненні від баласту», «дистанціюванні» та «ізоляції»... Не слід відкидати й міркування суто економічного характеру, адже контрабанда і тіньовий бізнес з непідконтрольними територіями примножує статки нуворішам по обидві сторони кордону. Наприклад, М. Погребінський моделює ситуацію, що згодом Україна перейде на відносини з Л/ДНР за зразком відносин Китай – Тайвань. Їх суперечливість проявляється в політиці і бізнесі: вони брязкають зброєю, адже Китай ніколи не відмовиться від права на Тайвань, але в той же час між ними здійснюється товарообіг в \$ 250 млрд. Політолог вважає, що, швидше за все, внаслідок східноукраїнського конфлікту щось подібне станеться й у нас, адже економічно Україна зацікавлена у співпраці з Донбасом.

На наш погляд, найуразливішою ланкою в ланцюжку наведених аргументів є відсутність гарантій в тому, що ДНР і ЛНР будуть останніми сегментами, які відкололися від української держави. Нагадаємо, що першими вони теж не були, і анексія Криму багато в чому визначила хід подій на Донбасі. Якщо держава самотійно відмовляється від боротьби за свою територію та своїх громадян, виправдовуючись перед собою специфічністю і несхожістю останніх, то рано чи пізно вона сама зникне з політичної мапи.

Альтернативою сецесії Донбасу є його реінтеграція в Україну. Саме реінтеграція в умовах, сформованих в українському суспільстві в цілому і на території Донецької та Луганської областей – зокрема, неухильно орієнтує не тільки на відновлення цілісності соціального організму України, але і на протидію тим чинникам, що вже зробили розкол українського суспільства реальністю.

Нагадаю, що саме цей сценарій став засадничим в діяльності Контактної групи з мирного врегулювання ситуації на Сході України, першим відчутним результатом якої стало підписання 5 вересня 2014 року «першої Мінської угоди». Укладена вона була на основі «Плану мирного врегулювання ситуації на сході України» П.О.Порошенко з урахуванням ініціатив Президента Російської Федерації В.В.Путіна. Згідно з угодою, українська влада зобов'язувалася здійснити децентралізацію, прийняти закон «Про тимчасовий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» і провести дострокові місцеві вибори на цій території. Йшлося не про всю територію двох областей, а про їх окремі райони. Головними пунктами

домовленостей були двостороннє припинення вогню, виведення незаконних збройних формувань і військової техніки з території України, прийняття програми економічного відновлення Донбасу¹.

Продовження збройного протистояння, зокрема, запеклі бої в районі Донецького аеропорту і залізничного вузла Дебальцеве вимагали нових політичних рішень. Тому 12 лютого 2015 року на зустрічі лідерів України, Росії, Німеччини і Франції в Мінську в так званому «норманському форматі» (П. Порошенко, В. Путін, А. Меркель, Ф. Оланд) і паралельному засіданні Контактної групи були узгоджені комплекс додаткових заходів з виконання Мінських угод від 5 вересня 2014 року. «Другі Мінські домовленості» також відштовхувалися від необхідності реінтеграції Донбасу у складі України і взагалі не містили згадок про «народні республіки». Не відтворюючи повного тексту угоди (він є у відкритому доступі), вкажемо на її окремі пункти:

«...4. У перший день після відводу почати діалог про модальності проведення місцевих виборів у відповідності з українським законодавством і Законом України «Про тимчасовий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей», а також про майбутній режим цих районів на підставі зазначеного закону.

Негайно, не пізніше 30 днів з дати підписання даного документа, прийняти постанову Верховної Ради України із зазначенням території, на яку поширюється особливий режим у відповідності з Законом України «Про тимчасовий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей» на основі лінії, встановленої в Мінському меморандумі від 19 вересня 2014 р...

8. Визначення модальностей повного відновлення соціально-економічних зв'язків, включаючи соціальні перекази, такі як виплата пенсій та інші виплати (надходження і доходи, своєчасна оплата всіх комунальних рахунків, відновлення оподаткування в рамках правового поля України).

У цих цілях Україна відновить управління сегментом своєї банківської системи в районах, охоплених конфліктом, і, можливо, буде створений міжнародний механізм для полегшення таких переказів.

¹ Ковальчук Я. Перемир'я 2.0 – коротке затишшя чи мирний механізм урегулювання конфлікту на Донбасі? / Я. Ковальчук // Апостроф, 12 вересня 2014 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://apostrophe.com.ua/article/politics/2014-09-12/peremirya-20--korotke-zatishshya-chi-mirniy-mehanizm-uregulyuvannya-konfliktu-na-donbas/370>

9. Відновлення повного контролю над державним кордоном з боку уряду України у всій зоні конфлікту, яке повинно початися в перший день після місцевих виборів і завершитися після всеосяжного політичного врегулювання (місцеві вибори в окремих районах Донецької та Луганської областей на підставі Закону України і конституційна реформа) до кінця 2015 року за умови виконання пункту 11 – в консультаціях і за погодженням з представниками окремих районів Донецької та Луганської областей у рамках Тристоронньої Контактної групи.

10. Виведення усіх іноземних збройних формувань, військової техніки, а також найманців з території України під наглядом ОБСЄ. Роззброєння всіх незаконних груп.

11. Проведення конституційної реформи в Україні з набуттям чинності до кінця 2015 року нової конституції, яка передбачає в якості ключового елемента децентралізацію (з урахуванням особливостей окремих районів Донецької та Луганської областей, узгоджених з представниками цих районів), а також прийняття постійного законодавства про особливий статус окремих районів Донецької та Луганської областей згідно з заходами, зазначеними в примітці, до кінця 2015 року. (Примітка містить наступні заходи відповідно до Закону «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей»: звільнення від покарання, переслідування і дискримінації осіб, пов'язаних з подіями, що мали місце в окремих районах Донецької і Луганської областей; право на мовне самовизначення; участь органів місцевого самоврядування у призначенні голів органів прокуратури та судів в окремих районах Донецької і Луганської областей; можливість для центральних органів виконавчої влади укладати з відповідними органами місцевого самоврядування угоди щодо економічного, соціального та культурного розвитку окремих районів Донецької та Луганської областей; держава надає підтримку соціально-економічного розвитку окремих районів Донецької та Луганської областей; сприяння з боку центральних органів влади транскордонного співробітництва в окремих районах Донецької і Луганської областей з регіонами Російської Федерації; створення загонів народної міліції за рішенням місцевих рад з метою підтримання громадського порядку в окремих районах Донецької і Луганської областей; повноваження депутатів місцевих рад та посадових осіб, обраних на дострокових виборах, призначених

Верховною Радою України цим законом, не можуть бути достроково припинені)...¹.

Як бачимо, і перші, і другі Мінські угоди не передбачали ані приєднання Донбасу до України, ані легітимізацію самопроголошених республік. Після виконання всіх процедур, що передбачалися вище наведеними статтями, Донбас, нехай і з розширеними повноваженнями, повинен все ж таки залишитися у правовому полі України. Міжнародне співтовариство зацікавлене саме у такому розвитку подій і, не зважаючи на те, що Москва і Київ по-своєму тлумачать текст угоди, тисне на сторони для виконання Мінських домовленостей.

План реінтеграції цілком можливо реалізувати, але за умов безумовного домінуванні «партії миру». Ця умова поки не виконана, але для цього вже формуються, як свідчать соціологічні опитування, певні соціально-психологічні передумови та динаміка суспільних настроїв.

Конкретизуючи шляхи реалізації наведених вище альтернатив, директор Національного інституту стратегічних досліджень, радник Президента України В. Горбулін окреслив п'ять сценаріїв подальшого розвитку україно-російських відносин:

1) Сценарій «тотальної війни», який цілком можливий за умов прийняття керівництвом Росії рішення про початок відкритої військової агресії з метою отримання сухопутного коридору в Крим або безперешкодного доступу до свого військового контингенту в Придністров'ї. У цьому випадку Україна буде позбавлена вибору можливостей врегулювати конфлікт в Донбасі миром, а буде змушена захищати свою незалежність, використовуючи всі наявні ресурси.

2) Сценарій «відсікання» або «стіни» передбачає остаточну відмову України від окупованих територій і повний розрив з ними. Подальша історична доля цих територій буде цікавити Україну тільки з точки зору забезпечення її власної безпеки. Можливість реалізації цього сценарію базується на наявності значного ментального розриву між певною частиною жителів тимчасово окупованих районів Донбасу та більшістю українського суспільства.

3) Сценарій «сателітності» передбачає пошук шляхів сепаратного миру з Росією на вигідних для неї умовах, нехтування інтересами західних партнерів, визнання автономії Донбасу, відмова від повернення Криму. Подібне

¹ Мінська угода-2. Повний текст // Преса України // <http://uapress.info/uk/news/show/61526>

примирення позбавить зовнішню політику української держави значної частини незалежності і прив'яже її історичну долю до історичної долі Росії.

4) Сценарій «заморожування» конфлікту. Він полягає в консервації конфлікту за зразком Придністров'я, Абхазії, Південній Осетії. У такому рішенні зацікавлена Росія, а також частина країн Євросоюзу і найбільш конформістські і проросійські шари європейського суспільства. Сутність такого врегулювання полягає в тому, що постраждали в результаті конфлікту райони залишаються у складі України, можливо, на умовах надання їм особливих владних повноважень. За оцінкою В. Горбуліна, реалізація цього сценарію буде відповідати інтересам як Росії, так і ЄС, але не України, особливо в довгостроковій перспективі.

5) Сценарій «ні війни, ні миру» або «обмеженою війни і перманентних переговорів» передбачає стримуючу війну проти Росії і колабораціоністів на Сході з метою завдати їм якнайбільше демотивуючих втрат, постійний переговорний процес, проте, без остаточного фіксування результатів. Такий сценарій, на думку Горбуліна, уможливорює досягнення максимального результату з найменшими жертвами і втратами, хоча і вимагає багато часу, зусиль і терпіння для свого втілення¹.

З п'яти наведених сценаріїв перший і останній розглядають вирішення конфлікту військовим шляхом і по суті своїй відводять домінуючу роль «партії війни», хоча в першому сценарії ведення війни залежить від Росії, а в п'ятому – від України. Три інших сценарію розвитку україно-російських відносин («стіни», «сталітності» і «заморожування») є сценаріями мирного врегулювання східноукраїнського конфлікту, реалізація яких залежить від вибору чинної української влади.

Підводячи підсумки, зазначимо, що серед розглянутих альтернатив вирішення східноукраїнського конфлікту варіант приєднання Донбасу до РФ виглядає вкрай малоймовірним, варіант утворення самостійних державних республік де факто втілюється у життя за активною підтримкою Росії та мовчазної згоди патріотично налаштованих кіл у самій Україні. Варіант з реінтеграцією Донбасу виглядає найбільш раціонально обґрунтованим, з цим погоджується міжнародна спільнота, але для його реалізації не вистачає політичної волі київського керівництва.

¹ Советник президента Владимир Горбулин: 5 сценариев для Украины / Daily News.kz, 21 июня, 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dailynews.kz/outlook/sovetsnik_prezidenta_vladimir_gorbulin_5_stsenari_ev_dlja_ukrainy

Розділ 4.

ДОНБАС ТА ОРДІЛО: ВІД ПРОТИСТОЯННЯ ДО МИРУ.

4.1. Військові та невійськові шляхи вирішення східноукраїнського конфлікту.

Ми свідомо уникали у нашому дискурсі аналізу бойових дій, оскільки не відносимо себе до знавців військової справи. Але це не означає, що військовий вимір не є важливим або другорядним для аналізу конфлікту, його напруженості й темпів розгортання. Використання сили як головного засобу вирішення протиріч з самого початку перекреслює всі інші, у тому числі дискурсивні методи соціального впливу. Останні, принаймні у короткостроковій перспективі, демонструють свою недостатню ефективність у порівнянні з прямим насиллям.

Апогеєм конфлікту є збройне протистояння, війна. У військовому конфлікті спостерігається різка ескалація насильства аж до переміщення, ізоляції та вбивств незгодних. У війні державна машина використовує всі наявні в її розпорядженні ресурси для примушення супротивника до бажаного для неї способу поведінки. Запущена в ході конфлікту «машина війни» працює далі вже за своєю власною логікою, яка суперечить принципам гуманізму, а часто – і здоровому глузду. Поступово вибудовується нескінченний ланцюг насильницьких актів, в яких вже складно визначити міру справедливості, відрізнити дії учасників конфлікту, мотивами яких були честь, патріотизм, помста, воля до влади або просто садистські схильності.

Висока технічна оснащеність сучасних збройних сил, практично миттєве втягування у збройне протистояння провідних геополітичних гравців, мобільність і логістика, засоби масової комунікації та інформації – ці та багато інших чинників значною мірою нівелюють можливості міттжвого виграша за рахунок раптовості нападу і не гарантують стратегічного пріоритету.

Як було продемонстровано у першому розділі, військові конфлікти постійно еволюціонують. Вже після Другої світової війни численні локальні війни, як правило, не закінчувалися переконливою перемогою однієї зі сторін. Сполучені Штати не можуть стверджувати, що вони перемогли у В'єтнамі, а Радянський Союз – в Афганістані. Військова сила – при всій її безпосередності та ефективності – втратила свою монополію в якості «останнього аргументу» світової політики.

Більш того, у XX столітті зміщуються акценти у визначенні критеріїв виявлення переможців і переможених. Для того, щоб вважатися переможцем,

вже недостатньо окупувати та контролювати територію, що раніше належала супротивнику. Окупація, на думку проф. О.О.Базалука, є не більше, ніж формальна зміна кордонів локусів цивілізації на поверхні Землі.

Насправді втрата території – це лише початок війни. Із втратою території світ історичних смислів ще більше актуалізується та фактично унеможливорює асиміляцію ментального простору (у О.С. Базалука – «псипростору-жертви») в світі історичних ідей «псипростору-агресора». «Псипростір-жертва відторгає чужий для неї світ думок агресора і продовжує існувати в світі власної, зокрема, національної ідеї, зберігаючи і збагачуючи її для себе й майбутніх генерацій. У разі втрати території псипростір-жертва переносить свої прояви у матеріально-віртуальний світ, і цей світ стає для нього таким саме реальним, як для псипростора-агресора окупована територія. У світі смислів псипростір-жертва не лише мобілізує свій потенціал, але й спрямовує його на звільнення захопленої території»¹.

При цьому жертва переймає у агресора його мотиви, цінності, настанови і життєві позиції. З кожним роком окупації, з кожним новим поколінням псипростір-жертва вдосконалюється і перетворюється на псипростір-агресор, загострюючи боротьбу за відновлення справедливості, виводячи війну з формату матеріально-віртуальних проявів у реальний світ – світ терору, насилля, війни.

О.О.Базалук робить висновок: якщо у сприйнятті псипростору локус з географічної території перейшов у світ історичних ідей, він стає сакраментальним і непереможним. Псипростір-агресор може окупувати географічну територію, оволодіти матеріальними ресурсами, розповсюджувати свою ідеологію. Але доки світ історичних ідей псипростору-жертви залишатиметься сакраментальним, доти цей псипростір буде непереможеним. Інакше кажучи, не захоплення території, а успішне нав'язування власної картини соціального світу, власної системи цінностей – ось де криється перемога у сучасних конфліктах.

На жаль, ця аксіоматична для ХХІ століття теза часто-густо оскаржується саме тими, від кого залежить прийняття політичних рішень. Ілюзії щодо можливості вирішення конфлікту на Донбасі військовим шляхом неодноразово виникали з обох сторін. Забувши, що «історія не знає умовного способу», сучасні «аналітики» полюблять міркувати в соціальних мережах, як

¹ Базалук О.А. Теория войны и мира. Геофилософия Европы / О.А. Базалук. – К.: МФКО, 2016. – С.122-123.

розвивалася б ситуація, якщо б політики з обох сторін не втручалися б у військові справи і не стримували б війська. «Що стосується військового шляху, – заявив, наприклад, у серпні 2015 року колишній глава українського МЗС Борис Тарасюк, – то якби не Мінські домовленості, українські збройні сили могли б давно вирішити цю проблему і відновити контроль держави над сепаратистськими територіями»¹.

В якості аргументу прихильники військового варіанту вирішення східноукраїнського конфлікту наводять приклад Хорватії, в якій мир встановився після рішучого військового наступу і зачистки території від сепаратистів. Досвід Хорватії, яка внаслідок розпаду Югославії стала ареною кривавого міжетнічного протистояння, дійсно є повчальним для України та заслуговує на увагу.

Нагадаємо, що сепаратистські налаштовані серби Хорватії проголосили про створення власної держави – Республіки Сербська Країна (далі – РСК) зі столицею у м. Кнін. Після декількох локальних військових операцій, введення міжнародних миротворців та відмови від них, після років напруженої роботи з посилення власних збройних сил та дипломатичної й інформаційної ізоляції сепаратистів, хорватський уряд здійснив рішучий крок. У серпні 1995 року Хорватія провела масштабну наступальну операцію, яка отримала назву «Буря».

За повідомленням Хорватського Генерального штабу, 4 серпня о 5 годині ранку територія РСК була атакована з 17 оперативних напрямків по всьому 700-кілометровому фронту. В операції брали участь понад 150 тис. військовослужбовців МО РХ, їм допомагали близько 50 тис. зі складу військових формувань боснійських хорватів. Орієнтовна кількість військ РСК оцінювалася в 40-45 тис. осіб. Оборона одразу була прорвана у 30 пунктах, і хорватські війська в першій день операції заглибилися на територію противника до 5-15 км. Загони хорватських підрозділів спеціального призначення МО та МВС висадилися в тилу противника з метою знищення командних пунктів, систем управління військами та найбільших радіоретрансляторів.

Столицю сепаратистів м. Кнін штурмували з чотирьох напрямків. «Протягом вже першої доби операції виявилось, що війська РСК втратили чітке централізоване управління, а особовий склад був деморалізований. Військові

¹ Борис Тарасюк: Если бы не Минские соглашения, Украина давно бы вернула Донбасс / Интервью сайту charter97.org

формування Сербської Країни відповіли на хорватський наступ епізодичними обстрілами мм. Карловаца, Шибеника, Осієка. Хорватські війська оточили столицю РСК м. Кнін і в ніч на 6 серпня зайняли його. В ході операції «Буря» хорватські урядові війська зайняли всю територію РСК, вийшовши на адміністративні кордони Хорватії, які вона мала в межах СФРЮ. Виняток становила частина Східної Славонії уздовж Дунаю з м. Вуковар, яка межує безпосередньо з Сербією, і на яку хорватські війська не нападали з огляду на реальну можливість військового втручання Сербії»¹.

Здавалося б – ось приклад для наслідування! Якби на Донбасі київська влада діяла б так рішуче, як хорватська, гніздо сепаратизму на Сході України було б давно ліквідоване. Мовляв, нам необхідно не гратися в дипломатію, а негайно танковими колонами охопити з півночі та півдня Донецько-Макіївську агломерацію, оточити мегаполіс і провести в ньому зачистку.

Аналізуючи події на Балканах влітку 1995 року, Максим Каменецький задається питанням – наскільки коректно порівнювати умови розгортання конфліктів в Хорватії та Україна?

Спільними моментами, на його думку, є наступні:

- пропаганда і маніпуляції історичними та політичними тезами;
- мовне питання. У Хорватії серби протиставлялися запровадженню хорватської мови державною. Хоча мовні відмінності у них значно менші, ніж у нас;
- збройний характер протистояння між центральною владою та місцевими елітами;
- формування квазідержавних утворень на територіях під контролем сепаратистів;
- відсутність надійних зовнішніх союзників, які підтримують беззастережно. Міжнародні зусилля спрямовані не на вирішення проблеми, а на її консервацію через усунення військових небезпек.

Водночас, в обох конфліктах спостерігається й власна специфіка:

- у Хорватії протистояння базоване на національно-конфесійному ґрунті; в Україні – на тому, хто яке телебачення більше дивиться;
- у Хорватії серед причин сепаратизму не було олігархічної складової;
- ситуація з сепаратизмом виникла в Хорватії період розпаду Югославії та формування незалежності, на тлі загальних для всієї Югославії невирішених

¹ Буняк Р. Війна у Хорватії: ліквідація сепаратистів за 84 години і здача героїв. [Електронний ресурс] / Р. Буняк // Режим доступу: <http://fakty.ictv.ua/ua/index/read-news/id/1581913>

проблем, коли у жодної з сторін не було досвіду державотворення. В Україні сепаратизм став наслідком системних помилок державної влади в регіональній політиці, які накопичувалися протягом понад 20 років у мовній, інформаційній та освітній сферах;

- більшість районів, в яких виник сепаратизм в Хорватії, межує не з Сербією (інспіратором проблем), а з Боснією;

- міжнародна миротворчість в Хорватії не блокувалася потужним тиском з боку причасного до конфлікту постійного члена Ради Безпеки ООН. А міжнародна підтримка не гальмувалася через корупцію і небезпеку активного втручання збройних сил наддержави на боці сторони конфлікту.

«...Як у нас, так і у них, – робить висновок М. Каменецький, – сусідня держава нав'язала місцевим жителям, що ситуація в їхній країні – помилкова, з нею треба боротися. Плюс момент інтернаціоналізації конфлікту. Міжнародні безпекові організації втрутилися з метою подолання конфлікту, як їм здавалося потрібно це зробити. Правда, Хорватія сама розібралася»¹.

Але прибічники повторення «хорватського сценарію» в Україні не враховують двох важливих аспектів. Першій з них стосується людських жертв. Зрозуміло, що сама по собі війна, включаючи вбивства та руйнування, що її неодмінно супроводжують, лише створюють проблеми, проте аж ніяк їх не вирішують. Ті, хто вказує на Хорватію як на еталон, прагнуть не згадувати про втрати серед мирного населення та військових. Всього за 84 години, яки тривала операція «Буря», хорватська армія, за офіційними даними, втратила загиблими 118 і пораненими 620 осіб. Багато це чи мало? Чи готова Україна заплатити таку ціну? Якщо ні, то тоді яку?

Другий аргумент, який дещо інакше розставляє акценти в історії сербсько-хорватського конфлікту, є Гаазький трибунал, який засудив вищих офіцерів хорватської армії за організацію етнічних чисток. Вчорашні герої перетворилися на підсудних в той самий час, коли Хорватія вирішила вступати до Євросоюзу. Міжнародний суд по колишній Югославії в Гаазі притягнув до відповідальності близько сотні командирів, які віддавали накази обстрілювати житлові райони. Так, зокрема, генерала А. Готовіну було засуджено до 24 роки ув'язнення (у 2012 році разом з двома іншими хорватськими генералами він був виправданий).

¹ Буняк Р. Війна у Хорватії: ліквідація сепаратистів за 84 години і здача героїв. [Електронний ресурс] / Р. Буняк // Режим доступу: <http://fakty.ictv.ua/ua/index/read-news/id/1581913>.

Наведені аргументи, на наш погляд, значно знижують привабливість хорватського сценарію для його «розигрування» на Донбасі. До цього слід додати, що бойові дії в малонаселеній гірській місцевості дещо відрізняються від бойових дій в міській агломерації з щільною забудовою. Тут, скоріше, виникають паралелі з іншим конфліктом останніх років, а саме – з зачисткою сирійського міста-мільонника Хомса. У випадку, якщо Київ піде шляхом військового звільнення ОРДЛО, образ зруйнованого Хомса може стати наочним попередженням для «горячих голів» та, водночас, апокаліптичною альтернативою майбутнього Донецька.

Конфлікт між урядовими військами та збройними загонами опозиції в Сирії розгортався майже синхронно (точніше на 2 роки раніше) з подіями на Донбасі. Роль бунтівного Донецька зіграв Хомс – один з промислових центрів, який перетворився на «столицю сирійської революції» або ж, в іншому дискурсі, на «вогнище сепаратизму».

Процитуюмо далі українського блогера Антона Швеця, свідомо зберігаючи дещо емоційний стиль його риторики. «Сирійська армія, – пише він, – почала зачистку Хомса... 3 лютого 2012 року і закінчила 29 лютого 2012 року. Дійсно швидко. Бойовики... були розігнані, жертви були для такої операції мінімальними – кілька сотень загиблих. Це було здійснено не в останню чергу тому, що Башар Асад мав на той момент більшу легітимність, ніж Турчинов з Яценюком. Армія була в значній мірі лояльна Асадові, бойовики і опозиція були вельми розрізнені. Операція була проведена успішно також тому, що боєздатність армії Сирії була просто космічною в порівнянні з ЗСУ весни 2014...»¹.

Проте, якою б вдалою не вважали першу зачистку Хомса, ця операція не досягла жодної жодної політичної цілі. Не вдалося зупинити хвилю сепаратизму, виявити й ізолювати всіх бойовиків. Більшість з них продовжили свою діяльність, родичі і друзі потерпілих, що раніше нейтрально ставилися до ситуації, поповнили ряди протестуючих. До них приєдналися ісламісти, що приїхали з-за кордону. Спротив наростає, і кількість жертв постійно збільшувалася. Хоча сирійська армія й відзвітувала про завершення зачистки міста 29 лютого, вже 10 березня на вулицях Хомса знову спалахнули бої, в яких військові вимушені були задіяти танки. На початок квітня – щоб уникнути

¹ Швець Антон. Дорогие земляки. [Електронний ресурс] / Антон Швець // Режим доступу: <http://petrimazepa.com/homs.html>

занадто великих втрат – Асад наказав вивести війська з міста. Однак, напади на блок-пости не припинялися.

Тоді було укладено договір про припинення вогню, але і після цього мир не прийшов у Хомс. «Весь рік тривала приблизно така ж свистопляска, як у нас під час перемир'я, тільки з поправкою: повстанцям в Сирії ніхто не поставляв танки і гаубиці, як Стрелкову, і «Гради» зі «Стрілами-10», як Мозговому. Тільки стрілецька зброя, міномети і ПТРК. Асад все одно психанув. Вже 30 грудня 2012 року закінчилася друга швидка зачистка Хомса. Її провели менш ніж за тиждень. Перемога? Як би не так. І ця зачистка ні до чого не призвела. Крім того, що бойовики стали захоплювати в місті у армії важке озброєння, включаючи танки. Періодично вони відбивали у війська цілі райони Хомса. Потім армія забирала їх назад, знищуючи вщент. Армія знову була змушена перманентно відступати. По суті, це були постійні міські бої із застосуванням авіації, ракет, вертольотів, танків і т.д.

А потім в червні 2014 року почався третій масштабний наступ на Хомс, якому знову ж передував договірняк. Зараз Асад контролює Хомс. І то це зроблено було тому, що він просто домовився з бойовиками, які давно вже воюють і один з одним, і з Туреччиною, і перетворилися частково в ІДІЛ, а частина воює з цим ІДІЛ. Асад дав їм вийти зі зброєю, і вони як і раніше контролюють передмістя і ряд населених пунктів біля Хомсу»¹. У своїй публікації автор наводить безліч фотографій Хомса: до війни – чистий, квітучий, з глазур'ю мечетей, зі склом і бетоном багатоповерхівок, з усміхненими обличчями мешканців щасливого міста; і після зачисток – зруйнований, без дахів, без вікон, суцільний до горизонту простір руїн. Навіть Бейрут і Грозний в найгірші моменти своєї історії, здається, виглядали пристойніше. Таким чином, «швидка зачистка» столиці сепаратистів закінчилася кривавим побоїщем в місті-мільйоннику. «За два роки облоги Хомса Асад втратив до 1 500 солдатів (офіційно менше, але Хізбалу не рахували). Це при тому, що сирійські революціонери у порівнянні з «ДНР/ЛНР» реально воювали з ... паличками. Без танків, без нормальної ППО, без «Градів» і без транскордонних ударів кадрової армії сусідньої держави».

Зрозуміло, що проведення аналогій між Донбасом – з одного боку, та Хорватією і Сирією – з іншого, не позбавлення умовностей, адже у кожному випадку присутня своя специфіка. Слід визнати, що умови, наприклад, для зачистки Хомса в Сирії були сприятливіші, ніж для гіпотетичного штурму

¹ Там само.

Донецька. У Асада була армія, здатна до здійснення операцій такого рівня; провінційна еліта Хомса була лояльна до центрального уряду, а революціонери не були такі монолітні, як донецький клан, не мали такої кількості підприємств, такого соціального впливу, як металургійні та вугільні «барони» Донбасу. Але навіть за таких умов Б. Асаду не вдалося досягнути своєї головної мети – знищити опозицію. Чи не є це достатньою підставою для того, щоб пропустити фазу «зруйнування міст» та одразу переходити до перемовин?

Крім того, демократичні суспільства, до яких ми зараховуємо й українське, важко переживають випадки масового порушення прав людини. Доки десятки тисяч противників самої ідеї української державності дистанційовані від загальнонаціонального політичного процесу кордоном блок-постів, свідомо ізолювали та добровільно утримують себе в ОРДІЛО начебто у «таборі для полонених», доти суспільна свідомість українського соціуму здатна примиритися з внутрішніми протиріччями. У разі ж військової зачистки, окрім неодмінних з обох боків жертв, додатковим випробуванням для демократії стане потреба в утриманні величезної кількості арештованих, обмеження в правах сотень тисяч громадян. Адже необхідно буде якось зачистити регіоналівську вертикаль влади, всі їхні охоронні структури, всі лояльні їм спецслужби, служби і правоохоронні структури, нейтралізувати працівників підприємств регіоналів, активних учасників «руської весни».

На думку А. Швеця, необхідно буде, «як мінімум, з боєм захопити і заарештувати Ахметова, причому зробити це незаконно (а що ти йому пред'явиш?). Його самого охороняла і охороняє своя міні-армія... Навіщо треба було діяти так? А тому, що саме регіонали і качали карту сепаратизму, лякали Київ Росією, забезпечували політичне прикриття для бойовиків, забезпечували їх грошима, допомагали з агітаційними і поліграфічними потужностями, розміщували в готелях і гуртожитках, приставляли ДАІшні конвої до їх колон, годували, прикривали від криміналу, підганяли бетономішалки для заливки бетону в доти і т.д. і т.п. Як ви розумієте, регіонали – це представники великого бізнесу, і у багатьох з них були підприємства, а у деяких і великі. Працівники підприємств у разі активних дій проти власників підприємств, природно б, встали на сторону власників, захищаючи свої робочі місця. Регіонали просто сказали б робітникам, що Київ хоче зупинити виробництва, обнести Донбас колючим дротом, вдарити по Донбасу атомною бомбою, і люди самі б пішли блокувати техніку, захоплювати будівлі тощо. Власне, у більшості випадків описане, врешті решт, так і розгорталося. Це сталося потім і в Києві, наприклад, під час спецоперації ДТЕК «Бастіон» у 2015 році. Та й працівники

меткомбінатів в Маріуполі побули в бойовиках, а потім спокійно повернулися на роботу на завод»¹.

Процес схізмогенезу, що роками роздмухувався на Донбасі, підготував вибух сепаратизму та антиукраїнську істерію. «Не треба мені зараз розповідати, що проросійські маргінали були нечисленні і неорганізовані і не мали підтримки більшості. Маргінали, може, і не мали підтримки, і були нечисленні, але не про те йдеться. Адже місцева влада і представники великого капіталу мали підтримку і легітимність в очах більшості, і саме вони на перших порах маргіналами і керували. Тому саме проукраїнські сили були в меншості, і тому вони стали об'єктом терору, переслідування й інтернування з боку неорганізованих і нечисленних бойовиків за мовчазною згодою більшості за описаною вище схемою з незаконними арештами. Просто називалося це – не інтернувати, а кинути на підвал»².

На відміну від авторитарної Росії, яка прагне до відродження імперської величі, демократична Україна не може собі дозволити утримання концтаборів з десятками тисяч в'язнів без відповідної трансформації власної політичної системи. При цьому приводом для арештів мають стати такі проблемні з точки зору юридичного доведення речі як неповага до конституції, заклики до зміни державного ладу, антиурядові висловлювання, участі у мітингах і ходах, блокування роботи органів влади, саботаж, перешкода руху військової техніки, приховування і пособництво бойовикам.

Навіть не беручи до уваги цілком реальну загрозу повномасштабного вторгнення з боку Росії, яка, звичайно, теж не залишилася б байдужою, Україна у 2014 році елементарно не мала сил для проведення поліцейської операції такого масштабу. Вочевидь, саме тому став здійснюватися план відсікання бойовиків від державного кордону з подальшою сегментацією на анклавів і переговорами з тими, хто на той час буде в них при владі. Коли ж можливість здійснення даного плану стала реальною, пряме втручання Росії (24 серпня 2014 року 8-ма і 9-та мотострілкові бригади, частини 98-ї і 106-ї повітряно-десантних дивізій, посилені підрозділами 31-ї десантно-штурмової бригади російської армії перетнули російсько-український державний кордон і вдарили по Іловайську), розставив все по своїх місцях: донецькі і луганські олігархи помилялися, вважаючи, що вони грають «свою гру» з Києвом – вони були лише пішаками в руках Москви.

¹ Там само.

² Там само.

Урок, який слід винести Україні з Хомський епопеї, полягає в тому, що армія може зруйнувати місто, але зробити його лояльним – ні. Конфлікт можна вичерпати переговорами, але не вбивством всіх незгодних. Необхідно робити ставку більше на прагматизм, раціональний розрахунок, вигоду, ніж на міфічні «скрепи» і обіцянки порятунку душі adeptам «руського миру». (Хоч, звичайно, в нашому конкретному випадку багато моментів взагалі не можуть знайти свого раціонального пояснення).

Водночас, військові методи залишаються найважливішими факторами, якими не можна нехтувати при аналізі конфлікту. «Сила як фактор політики, – зазначав М.В. Попович, – зовсім не абстракція. Це – можливість здійснювати акції цілком реального характеру, можливість, яка залежить від грошей, матеріальних ресурсів, армії і флоту, дисципліни і відданості людей і так далі. Більше сили у того, у кого більше можливостей. Саме тому історія розігрується двічі: в реальних діях людей й інститутів – і в світі таких їх можливостей, які цими діями відкриваються. Поява і зникнення «можливих світів внаслідок дії і визначає зміст цієї дії. У політиці все служить натяком, заохоченням або загрозою, символом чогось зовсім іншого, ніж те, про що безпосередньо говориться, – все має непрямий і символічний сенс. Політичний простір весь умовний, як формальна система він має свою власну семантику або кілька семантик, кілька можливих інтерпретацій»¹.

Таким чином, ставка на силу, на безпосередній вплив на поведінку людини шляхом примусу має свої природні обмеження. Специфіка управління суспільними відносинами полягає в тому, що вплив на соціальну поведінку може бути як безпосереднім, так і опосередкованим. Відповідно, в сучасній теорії управління виділяють дві моделі соціотехнологій: інструменталістську і дискурсивну.

Інструменталістська модель, яка орієнтована на безпосередній вплив, добре описана, зокрема, Г.А. Саймоном в книзі «Адміністративна поведінка»². Автор відштовхується від гіпотези, що оптимальне управлінське рішення є раціональним процесом вибору з існуючих альтернатив оптимального варіанту дій. При цьому необхідно враховувати: а) цілі, тобто знання того, що саме необхідно змінити; б) альтернативи – способи можливого досягнення цілей; в)

¹ Попович Мирослав. Червоне століття / М.В. Попович. – К.: АртЕк, 2007. – С.108.

² Саймон Г.А. Адміністративна поведінка: Дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції: [пер. з англ.]. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.

втрата і вигоди, пов'язані з кожною альтернативою; г) критерії, за якими альтернативи шикуються в порядку переваги; д) моделі, що сприяють передбаченню можливих наслідків реалізованих впливів.

Дискурсивна модель управління репрезентована, зокрема, роботою Дебори Стоун «Парадокс політики. Мистецтво прийняття політичних рішень»¹. Вона враховує той факт, що базові поняття, що використовуються при формалізації соціальних технологій (мета, проблема, методи), не є раз і назавжди визначеними. Їх перевизначення здійснюється кожний раз, коли необхідно прийняти конкретне рішення. Роблячи акцент на комунікації і переговорному процесі, Д. Стоун орієнтує політичні сили на досягнення компромісних рішень.

Обидві моделі мають свої переваги і недоліки. Інструменталістська модель, наприклад, націлена на отримання якомога повнішої інформації про стан об'єкту, про протиріччя і проблеми, про можливі шляхи їх вирішення. Емпіричне обґрунтування даного підходу дозволяє охарактеризувати його як більш раціональний і об'єктивістський. Вплив на соціальний об'єкт в такому підході ґрунтується, врешті-решт, на лінійній біхевіористській формулі «стимул-реакція». Зрозуміло, що потреби, інтереси, цінності учасників соціальної дії також враховуються, але ставка робиться на прямий вплив, аж до насильства.

Дискурсивне управління спирається на більш тонкі, опосередковані і гнучкі прийоми соціального впливу, створюючи ті самі «можливі світи», про які пише М.В. Попович. Цей вплив здійснюється через корекцію стану колективної свідомості, включаючи історичну пам'ять, втілену в ідеї, теорії, догми, норми, які, в свою чергу, опредметнюються в текстах, програмах, гаслах тощо.

Таким чином, можна констатувати наявність в нашому суспільстві двох, на перший погляд діаметрально протилежних підходів до розуміння засобів, необхідних для вирішення конфліктних ситуацій: інструменталістського, що включає методи насильства і примусу, в тому числі збройного (війна), і дискурсивного, що припускає обговорення найскладніших, найболючіших проблем і свідомі пошуки шляхів їх вирішення. Прихильники інструменталізму розглядають війну як прояв природного патріотизму, як священний обов'язок захисту Вітчизни, своєї культури і системи цінностей. Все це так, особливо

¹ Стоун Д. Парадокс політики. Мистецтво ухвалення політичних рішень / Д. Стоун. – К. : Альтернативи, 2000. – 304 с.

коли йдеться про пряме військове зіткнення з противником, з матеріальними втратами і смертю близьких нам людей.

Однак слід пам'ятати і про те, що формат протистояння, так само як і само протистояння, можуть бути штучними, привнесеними елементами інших, більш глобальних систем, що знаходяться в стані свого розвитку. Ми можемо сприймати їх як доведений факт, але в цьому випадку нам залишається слідувати правилам гри, нав'язаної ззовні. Приймаючи сам факт війни, ми визнаємо себе її учасниками з усіма наслідками, що випливають з такої позиції.

На наш погляд, аргументація прихильників діалогу більш продуктивна. З одного боку, дискурсивне управління позбавляє супротивну сторону зручного для неї інструментарію. Мабуть, саме з цим пов'язане визначення району повномасштабних військових дій на Донбасі як «зони АТО». У такий спосіб влада намагається трансформувати проблему, перевести її в зручну для неї концептуальну площину.

З іншого боку, чинний дискурс має певні атрактори, тобто смислові орієнтири, уявлення про кінцеву мету процесів, що розгортаються. Питання – «а що на виході? чим все це має закінчитися?» з необхідністю виникають в процесі комунікації. Практика свідчить, що постконфліктний стан ніколи не буває кращим за доконфліктний. Тому чим раніше військові зупинять свою руйнівну діяльність, тим скоріше можна буде перейти до конструктивних кроків врегулювання ситуації.

Звичайно, можна створити глибоко ешелоновану систему оборони, вибудувати бетонну стіну і обгородити себе мінними полями, сподіваючись, що це спрацює. Питання тільки в тому, від кого ми відгороджуємося і чиєю територією пройде ця стіна? Такі заходи можуть мати місце, і навіть необхідні для стримування, «купірування» проблеми, але геть не гідні для її остаточного вирішення.

Досвід мінімізації конфліктів у інших країнах свідчить, що найбільш ефективним є «середній шлях» між тотальним військовим знищенням та безпорадним пасивним спостереженням. Мері Калдор переконалася, що перехід до війн нової генерації – це не лише технологічний «стрибок», вдосконалення зброї і тактики¹, але, насамперед, соціальні зміни: перебудова колективної чуттєвості до насилля, викривлення справедливості, поява нових форми

¹ Тоффлер Э. Война и антивоина: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века / Э. Тоффлер, Х. Тоффлер. – М.: АСТ; Транзиткнига, 2005. – 412 с.

суб'єктності, конструювання у суспільній свідомості нових «смыслів», «необхідності», «закономірності».

Захід змінив ставлення до війни на прямо протилежне. Після Вердена, Голокосту, Карибської кризи, В'єтнаму, 11 вересня він бачить світ зовсім іншими очима, ніж на початку минулого століття. Війна, на думку У. Еко, є явищем того ж порядку, що кровна помста або «око за око»: не те що б вони вже не існували, але суспільство в наші дні сприймає ці явища негативно, в той час, як раніше сприймали добре¹.

За сучасних умов, коли нищівні можливості зброї багатократно зросли, виникла необхідність свідомого обмеження використання військових методів для досягнення політичних цілей. Йдеться не лише про зброю масового знищення, у локальних конфліктах вона, на щастя, поки не фігурує. М. Калдор вважає, що при вирішенні конфліктних ситуацій найрезультативнішим є «мінімальне застосування сили», вона вимальовує образ нового військового – «солдата-поліцейського, що ризикує власним життям заради людяності».

Водночас, у спробах стабілізувати ситуацію та припинити конфлікт не можна покладатися лише на озброєних людей. Локальні перемоги військових, як демонструє досвід Іраку, Афганістану, Сирії не призводить до миру. Політичний вплив повстанців ґрунтується на ненависті, страхі, теньовій економіці. Влада польових командирів є дисперсною, вона напряду залежить від невизначеності і насилля. Більшість з них добре розуміють тимчасовість і ризикованість свого положення. Договори, які укладаються з такою «владою» не є ані надійними, ані тривалими.

Тому мирне врегулювання передбачає культивування альтернативних джерел влади, реконструкцію інституцій громадянського суспільства, цивільного самоврядування, формальної економіки. Всюди – у Сьєра-Леоне, Югославії, Нагорному Карабасі, Афганістані – навіть обмежена взаємодія з сегментами громадянського суспільства (включаючи духовенство, жіночі та молодіжні об'єднання, групи інтелектуалів і т.п.) сприяла помітному зниженню рівня насильства, створенню «зон безпеки».

Можливо, як зазначає Є. Соловйов, така позиція «не переконає тих adeptів *realpolitik*, які вважають, що якщо є пістолет, то добре слово зайве. Для нескаламутненої-мілітаристської, «реконструкторської» свідомості міркування про «гібриді війни» й «асиметричні відповіді» звучать музикою, яка заглушає

¹ Еко У. Осмысляя войну // Эко У. Пять эссе на темы этики. – СПб.: Симпозиум, 2007. – С. 31–32.

питання «якою ціною?» або навіть «заради чого?» Вони здатні причиняти страждання, але у певному важливому сенсі вже програли»¹.

Ми глибоко переконані, що східноукраїнський конфлікт, як і будь-який інший збройний конфлікт нашого часу, не має суто військових рішень. Після якогось моменту, який на Донбасі вже пройдено, стає очевидним, що використовувати як засіб подолання конфлікту виключно військову силу – безглуздо. У нашому суспільстві поступово визріває усвідомлення того, що повинен бути і «третьій шлях» – шлях не військової перемоги або поразки, але раціонального і аргументованого спілкування.

Слід визнати, що необхідні умови для цього формуються дуже повільно. На жаль, практична відсутність в Україні та Росії дискурсу про можливість мирного врегулювання конфлікту робить військові методи майже безальтернативними.

4.2. Світовий досвід замирення та можливість його застосування на Донбасі.

Фактична відсутність чіткої державної стратегії щодо тимчасово неконтрольованих територій на Сході України призвела до консервації наявної ситуації. Обидві сторони конфлікту, ким би вони не були репрезентовані, на сьогодні демонструють свою неготовність вести конструктивний діалог. Не готове до миру і все наше суспільство, судячи з тих хвиль ненависті і взаємних звинувачень під загальним гаслом «Не забудемо, не пробачимо», що періодично прокочуються по соціальним мережам в Інтернеті. Цілком ймовірно, що ми ще не раз станемо свідками бойових дій на Донбасі.

Проте, про мир, шляхи примирення і постконфліктне майбутнє України міркувати все ж таки потрібно. Адже, як ми побачили у попередньому розділі, суто військових рецептів вирішення конфлікту – без ефективного політичного, дипломатичного, гуманітарного супроводу – не існує. І скільки б не тривало збройне протистояння, воно не може тривати вічно. Тому думати про те, що відбудеться наступного дня після того, як реального замовкнуть гармати, необхідно вже зараз.

Примирення (на наш погляд, коректніше вживати термін «замирення», який вказує, по-перше, на свідомий і в чомусь примусовий, а, по-друге, на

¹ Соколов Е. Война как бриколаж / Егор Соколов // Калдор М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху / пер. с англ. А. Апполонова, М. Дондуковскогo; ред. перевода А. Смирнов, В. Софронов. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. – С.7-19.

умовно завершений характер процесу) є механізмом врегулювання протистоянь і нормалізації відносин між колишніми супротивниками. Це процес забезпечує відновлення відносин, порушених в ході конфліктної ситуації і в її результаті.

Історичний досвід вказує, що процес замирення не може бути швидким і безболісним. Наприклад, у Сполучених Штатах Америки, що вийшли з громадянської війни 60-х років XIX століття розколотими на «Південь» і «Північ», на це знадобилося майже 50 років. Лише на початку XX століття вдалося зарубцювати старі рани і втихомирити смертельні образи. Можливо, для цього необхідна повна зміна покоління.

Постконфліктне замирення – не тільки тривалий, але й витратний для бюджету країни процес, але проводити його життєво необхідно. Без цієї довготривалої стратегічної лінії цілком реальні рецидиви, які можуть звести нанівець всі успіхи і досягнення. Якщо в наведеному вище прикладі з США ми вбачаємо позитивний досвід замирення, то історія СРСР є ілюстрацією негативного досвіду, точніше його відсутності. Закінчення Громадянської війни в Росії не ознаменувалося духовною переорієнтацією суспільства на користь миру, переможені не знали прощення. «Червоні» перемогли, «білі» розбиті, інтервенти вигнані, але внутрішній мир не настав, напруга не спала. Зацікавлена в тотальній мобілізації народу на звершення планів з будівництва соціалізму партійно-радянська верхівка влаштувала полювання на численних «ворогів народу», «шкідників», тих, хто «не роззброївся» і «не покався». Хвиля за хвилею накочувалися нескінченні чистки управлінського апарату. Колективізація та індустріалізація, досягнення перших п'ятирічок відбувалися на тлі безперервної класової боротьби. Репресивна машина, що виникла в роки диктатури пролетаріату, розкручувала свій маховик, залучаючи в жорна ГУЛАГу все нові і нові верстви населення.

Ідеологічним закріпленням триваючого протистояння став «теоретичний» висновок Й.В. Сталіна про те, що в ході просування до соціалізму класова боротьба буде не слабшати, а тільки зростати. У липні 1928 року на пленумі ЦК партії він висунув формулу: «по мірі нашого руху вперед опір капіталістичних елементів буде зростати, класова боротьба буде загострюватися»¹. Товарищі по партії марно намагалися вказати на алогічність і навіть абсурдність такої тези. Наприклад, Серго Орджонікідзе «постійно казав, що чим більше наші успіхи, тим краще живуть люди, чим вони більше відчують прямий зв'язок між працею і добробутом, тим менше буде ворогів у країні, не має місця для

¹ Сталин И.В. Сочинения. Том 11. – С.171.

ворожості, тобто наступає громадянське замирення... А Сталін, навпаки, гнув свою лінію: «чим більше успіхів, тим сильніше опір ворогів»¹. Вичистивши СРСР від іншомислячих, більшовики перекинулися на сусідні країни: Фінляндію, Естонію, Латвію, Литву, Польщу, Румунію, чим створили соціальну базу націоналізму в Прибалтиці, Західній Білорусії та Західній Україні. І мешканці Львова, що з квітами зустрічали «визволителів» у 1939-му, швидко відчували на собі всі наслідки «класової боротьби, що зростає», масово йшли в ліси, поповнювали ряди мельниківців і бандерівців, мстилися за зруйноване життя. Рецидиви незакінченої громадянської війни в Росії далися взнаки в часи Великої вітчизняної у вигляді значної кількості колабораціоністів: власовців, красновців та ін.

І навіть після більш-менш спокійних десятиліть так званої «епохи застою» історична пам'ять незамиренного суспільства за сприятливих умов підживлювала образу, агресію, ненависть. С.Б. Станкевич, один з російських політиків правого спрямування, відповідаючи на питання про те, чи буде він святкувати річницю серпневого путчу 1991 року, заявив: «У Росії не закінчена Громадянська війна. Вона триває. Хоча немає видимих барикад і реальних танків, але люди досі готові вбивати один одного з ідейних міркувань. Дай їм волю, почнуть прямо зараз. Звідси і ставлення до серпня – воно формується крізь призму громадянської війни. «Червоні» не ходять на свята «білих» і навпаки»². По суті, йдеться про приховану і затяжну хворобу суспільства. Ось чому замирення після конфлікту, війни, агресії є необхідною для соціального здоров'я нації процедурою. Від того, яким ми бачимо наше постконфліктне майбутнє, яким його бачать наші опоненти, безпосередньо залежить час припинення протистояння.

Найбільш гострим, мабуть, тут є питання про етичну і юридичну відповідальність за скоєні злочини і порушення прав людини. С. Хантингтон назвав його «проблемою катів»³. Даній категорії осіб втрачати вже немає чого, вони будуть битися до кінця, перетворюючи своє оточення на заручників. Чи відбудеться правосуддя? Чи відновиться справедливість на Донбасі? Чи

¹ Семенов Ю. Ненаписанные романы / Юлиан Семенов. – М.: ДЭМ, 1989. – С. 24.

² Сайт Российского Союза правых сил // http://www.sps.ru/?id=206905&cur_id=10878&PHPSESSID

³ Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. Пер. с англ. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. – С.229.

понесуть винні покарання? – Однозначної відповіді ми поки не знаємо, в зв'язку з чим звертаємося до досвіду тих народів і держав, які пройшли через подібні випробування у минулому.

Особливо повчальним є досвід Іспанії, хоча б в силу того, що політика замирення в цій країні проводиться вже сім десятиліть, починаючи з 1940 року, коли почалося спорудження меморіалу в Долині полеглих. Як відомо, Громадянська війна в Іспанії 1936-1939 років при активному втручанні іноземних військових («добровольців», «радників», «інструкторів» тощо), що підтримували обидві сторони конфлікту, відрізнялася запеклістю і безкомпромісністю. Рани, нанесені суспільству в цей період, були настільки глибокі, що виключали подальший нормальний розвиток суспільства. Це добре усвідомлював переможець – диктатор Франсиско Франко, який і зробив перший крок до примирення. Саме він став ініціатором створення згаданого вище меморіального комплексу, на території якого поховано 34 тисячі республіканців і франкістів. Відкрився комплекс вже після Другої світової, у 1959 році. За задумом Франко, меморіал повинен був нести месидж: війна закінчилася, її жертви тепер лежать поруч, незалежно від того, яких поглядів вони дотримувалися за життя; необхідно рухатися вперед і працювати на благо єдиної батьківщини. Однак Долина полеглих стала лише зовнішнім уособленням глибинних процесів, часто-густо неінституційованих), що відбувалися в духовному житті іспанського суспільства. Ще довго після війни вчинені злочини активно обговорювалися в контексті взаємних звинувачень. Республіканці справедливо критикували Франко за його непослідовність в проведенні політики замирення і небажанні зробити наступний крок, тобто реабілітувати своїх супротивників. Лише після смерті диктатора прихильники республіки отримали можливість повноправної участі в політичному житті. Реальні демократичні перетворення 70-х років стали фундаментом замирення. Відчуваючи страх від можливості рецидивів громадянської війни (а така можливість реально існувала – в 1981 році радикально налаштовані заколотники захопили будівлю парламенту і протягом доби утримували депутатів) іспанці обрали за краще відмовитися від каральної моделі відновлення справедливості. При цьому ініціатором відмови стали саме республіканці, тобто сторона, яка свого часу програла і була репресована.

Поступово в Іспанії склався національний консенсус: в пресі не розпалювалася антифашистська істерія, репресовані та їхні родичі відмовлялися від помсти і зведення рахунків з насильниками і катами, не застосовувалися санкції до донощиків. Одностайно Франко погодилися на

почесну ідеологічну капітуляцію. Вони не були проголошені «ворогами нації» і навіть зберегли за собою легальну можливість для участі у виборах. Важливою складовою політики замирення в Іспанії стала «установка на забуття». Багаторазово пройдені «цикли» взаємних звинувачень, викриттів і розслідувань не призводили до конструктивного результату, в зв'язку з чим іспанці вважали за краще свідомо утриматися від обговорення небезпечних тем. Вони немов перевернули ганебну сторінку історії і «забули» про неї, зосередившись на майбутньому. Згода обох сторін не копатися в минулому створювала враження, що перехід до демократії відбувся без переможців і переможених, і обидві сторони пишуть її з чистого аркуша.

У 2007 році в Іспанії був прийнятий «Закон про національну пам'ять», згідно з яким всі вироки уряду Ф. Франко, продиктовані політичними, ідеологічними та світоглядними мотивами, оголошувалися нелегітимними. Це підводило законодавчу базу під процес реабілітації жертв диктатури. З огляду на вимоги Закону ліквідувати з громадських будівель все франкістські символи та інші об'єкти, які прославляють військовий заколот 1936 р., можна зауважити, що в XXI столітті намітилася певна відмова від початково «нульового» варіанту примирення, і прагнення відновити справедливість бере гору над страхами рецидивів громадянського протистояння.

Унікальний досвід замирення був також напрацьований у Південно-Африканській республіці після падіння режиму апартеїду. У контексті браку практичних прикладів успішного замирення і лише поодиноких його випадків, цей досвід потрібно взяти до уваги.

Політика расової сегрегації (апартеїд), яку з 1948 року офіційно проводили південноафриканські уряди, передбачала розрізнене існування білої та кольорових громад. Посилювалися репресії проти чорних та їх політичної організації – Африканського національного конгресу (АНК). Після розстрілу темношкірих демонстрантів у Шарпівелі 21 березня 1960 року, коли загинуло 69 осіб, АНК вирішив перейти до насильницьких методів боротьби. У червні 1976 року в районі Йоганнесбургу Соуто вибухнуло повстання, яке підхопили інші міста. «Гарячий» період конфлікту тривав майже рік, після чого насилля перейшло у латентну фазу. Уряд Пітера Боти намагався провадити реформи, спрямовані на деякі полегшення режиму апартеїду, але в березні 1985 року поліція знов розстріляла демонстрацію, що викликало новий цикл конфлікту, включаючи страйки, повстання, масові арешти. У 1989 році президентом ПАР стає Фредерік де Клерк, який під впливом тиску з боку світової спільноти дозволяє АНК легально брати участь у політичному житті країни. Незважаючи

на це, на початку 90-х країна балансувала на грані громадянської війни. «Один фермер – одна куля! – проголосив на мітингові у березні 1993 р. Кларенс Маквету. – Ми збираємося вбивати всіх білих – і старих, і дітей. Це буде рік терору!». У відповідь білі створювали загони самооборони, але терор набрав обертів. Зокрема, терористичний акт 25 червня 1993 р. в церкві св. Якова в Кейптауні зібрав життя двох українських рибалок з траулера «Апогей», троє були поранені. Напруга спадає лише після виборів 1994 року, коли до влади приходить АНК, і президентом ПАР стає темношкірий Нельсон Мандела.

Проте перейти до справжнього миру на півдні Африканського континенту виявилось не так просто. Уряд національної єдності, сформований Н. Манделою, вимушений був застосовувати заходи, спрямовані на зниження градусу протистояння в соціумі. Такі заходи включали: введення до складу нового уряду представників старої влади, законодавче і політичне викорінення наслідків апартеїду, широкі освітньо-виховні програми для молоді, культивування «філософії прощення» та суспільного консенсусу тощо.

Але найвідомішим кроком на шляху замирення стало заснування Комісії правди та примирення (Truth and Reconciliation Commission), яка протягом 1994-2003 років розглядала свідчення про злочини апартеїду. Комісія складалася з трьох комітетів. Перший з них розглядав тяжкі випадки порушення прав людини, другий відповідав за амністію визнаних винними, третій допомагав жертвам апартеїду відшкодувати втрати.

Робота Комісії під головуванням архієпископа Десмонда Туту була максимально прозорою і публічною. Засідання призначали у різних містах ПАР, там, де можна було зібрати велику кількість зацікавлених. Лише за два роки своєї роботи Комісія збрала 21 000 заяв. Навіть з урахуванням того, що далеко не всі жертви погодилися публічно виступити проти своїх кривдників, понад дві тисячі свідків вживу обвинувачували злочинців вже на першому етапі функціонування Комісії.

Загальною практикою в її роботі стали не лише юридичні, але й моральні мотиви покарання. Достатньо сказати, що комітет з амністії задовольнив 849 прохань з 7 112 поданих заяв про позбавлення від покарання. Якщо злочин не був занадто тяжким і кривавим, якщо особа, котра обвинувачувалася у його скоєнні, цілком визнала свою провину, відверто розповідала про власні дії та співробітничала з судовим слідством, то цілком можливо, їй вдавалося уникнути тюрми. Але при цьому широкому загалові були доступні всі відомості про дії звинуваченого, якому залишалося все останнє життя існувати з символічною печаткою провини. Як зауважив Ар'є Нейера, «виявити винних і

показати, що вони робили, – значить публічно затаврувати їх, що само по собі є покаранням, а виявити жертв і згадати, як їх катували і вбивали, є спосіб визнання їх честі і гідності». Моральний осуд виявився достатнім покаранням в очах своєрідної, малозрозумілої для європейців світоглядної культури африканців. Тут взагалі не обійтися без врахування релігійно-філософського тла, що панувало у ПАР та зробило, власно кажучи, можливим процес замирення. Не випадково досвід роботи Комісії став приводом для перегляду пануючих філософських уявлень про істину¹.

Справедливості заради слід зазначити, що непримиренно налаштованих радикалів було чимало тоді й залишається зараз. Після публікації мого блогу на цю тему з Південної Африки прийшов електронний лист, в якому авторка, чий чоловік працював у Комісії, пише, що «у нього, як і у багатьох <від результатів примирення були> змішані почуття. Мовляв, переможців тоді не було. Усі погодилися поступитися своїм особистим заради спільного блага і мирного майбутнього... Я думаю, що величезну роль тут зіграв Мандела. До речі, його дружина Вінні була однією з тих радикально налаштованих, що бажали крові, але він розірвав шлюб з нею і призвав всіх до розуму: від того, що буде погано колишнім, краще всім не стане! У фільмі Мадіба про Манделу непогано показаний епізод, коли Мандела одноосібно пішов на примирення. Він був винятковим політиком! Інших таких не знаю...».

Питання про те, наскільки південноафриканська Комісія правди та примирення може стати прототипом аналогічної інституції в сучасній Україні, є предметом дискусій. Одні щиро вважають, що православна культура каяття є достатньою підставою для ефективної роботи вітчизняної Комісії примирення з правом на широку амністію та прощення; інші віддають перевагу репресивному судочинству і Гаазькому трибуналу. На наш погляд, після встановлення миру на Донбасі має з'явитися щось компромісне, яке суттєво залежатиме від визначення моменту спільної відповідальності обох сторін конфлікту.

Ще один сюжет замирення пов'язаний з країнами Латинської Америки, що мали досвід диктаторських режимів та переходу до демократії (Аргентини, Болівії, Бразилії, Парагваю, Уругваю, Чилі). Його особливість полягає в тому, що правові системи цих держав навмисно обмежували свою діяльність з метою збереження у суспільствах стабільності. Риторичне запитання, яке свого часу поставив президент Уругваю Сангінетті – «Що важливіше – зміцнити мир в

¹ Зверев Б.Д. Различные понимания истины при работе Комиссии по поиску истины и примирению в ЮАР // Б.Д. Зверев, Университет управления «ТИСБИ». – Казань, 2013. <http://www.scienceforum.ru/2013/pdf/5616.pdf>

країні, де сьогодні гарантовані права людини, або домагатися справедливості заднім числом, що може поставити цей мир під загрозу?», отримало на практиці відповідь: важливіше мир. Ціною цього миру часто-густо було незавершене правосуддя, амністія та безкарність злочинців.

Комісії правди і примирення не були винаходом Південної Африки. На десятиріччя раніше цю практику активно використовували у Латинській Америці, проте результати їх діяльності тут були далекі від задуму.

В Аргентині, де у 1976 році відбувся військовий заколот проти президента І. Перона, до влади прийшла група офіцерів на чолі з Хорсе Віделою – кривавим диктатором, правління якого тривало до 1981 року. Під гаслами «національної реорганізації» хунта Відели впроваджувала внутрішню політику державного тероризму, що отримала назву «брудної війни». Інструментом ведення цієї війни були «ескадрони смерті», чисельність яких сягала від 15 до 25 тис. осіб. Метою цих каральних органів було знищення «небажаних елементів» – політичних противників хунти, опозиціонерів, насамперед, лівого спрямування. Переслідування комуністів і соціалістів відбувалось також на міжнародному рівні – в межах «Операції Кондор», яка підтримувалась диктаторськими режимами Чилі, Бразилії, Парагваю, Болівії. Спецслужби цих держав координували свою діяльність, активно використовуючи незаконні викрадення людей, арешти, тортури, страти. За деякими оцінками, жертвами хунти в Аргентині у різній формі стали майже 100 тис. осіб¹.

У 1983 році новим президентом Аргентини Раулем Альфонсином була створена Національна Комісія у справі про масове зникнення людей (CONADEP), яку очолив відомий письменник Ернесто Сабато. В ході слідства Комісія встановила 8 960 випадків зникнення людей, виявила 365 таємних місць ув'язнення, в яких до опозиціонерів застосовували тортури, на основі показань свідків відкрила 1 800 справ. Результати роботи Комісії були опубліковані у доповіді під назвою «Ніколи більше». Р. Альфонсин домігся прийняття законів, що забезпечували правову основу для переслідування порушників прав людини з числа військових та поліціантів. Було відкрито 2 000 справ. Перед судом постали 16 вищих офіцерів, включаючи членів хунти, 10 з яких за порушення прав людини засудили до різних термінів позбавлення волі, а генерала Віделу – довічно.

¹ Воронин Д. Аргентина времен хунты: коллапс права / Дмитрий Воронин, Российское агентство правовой и судебной информации // http://rapsinews.ru/international_publication/20130319/266760458.html

На думку А. Найєра, ніде боротьбу за дотримання прав людини не вели так системно й інтенсивно, як в Аргентині. Потенційні обвинувачувані поділялися на три категорії: а) тих, хто віддавав накази про порушення прав людини; б) тих, хто виконував накази; в) тих, хто скоював злочини проти прав людини понад те, що було наказано¹. Отже, політика каральної справедливості була спрямована проти всіх без винятку порушників прав людини, що, врешті решт, мало негативні наслідки для завершення розпочатого процесу. Коли судові переслідування стало загрожувати величезної кількості середньої та низової ланку репресивного апарату колишньої диктатури, в армійських колах почалися хвилювання. Військові неодноразово вимагали від Альфосина прийняти закон про амністію, тричі спробували усунути його від влади шляхом перевороту. І, врешті решт, уряд вимушений був відмовитися від політики встановлення правосуддя.

Спочатку був прийнятий закон, який встановлював граничний термін для порушення кримінальних справ проти порушників прав людини, потім – закон, який звільняв від кримінальної відповідальності офіцерів молодшої та середньої ланки. Після приходу до влади нового президента Карлоса Менема було оголошена амністія військовим і членам хунти, засудженим при попередньому уряді. Як зазначав С. Гантінгтон, «спроби здійснення правосуддя в Аргентині не стали гарним прикладом ані для правосуддя, ані для демократії, породивши натомість моральну і політичну плутанину в країні»². Провал політики карального правосуддя в Аргентині вплинув на інші латиноамериканські країни, в яких запанувала думка, що послідовне дотримання закону в таких масштабах може бути небезпечним. Ті, хто катував і вбивав за часи диктатури, залишилися без покарання, а відновлення справедливості обмежувалося лише виявленням фактів насильства та інших форм порушення прав людини. Важливо підкреслити, що відмова уряду від доведення судових процесів до виконання вироків супроводжувалася ігноруванням масового суспільного запиту на покарання злочинців.

Аргентинський випадок став прецедентом для всього континенту: національні Комісії з правди і примирення створювалися, але їхня діяльність полягала лише у з'ясуванні істини, карати за виявлені злочини вони не могли. З

¹ Найер А. Военные преступления: Геноцид. Террор. Борьба за правосудие / А. Найер. Пер. с англ. – М.: Юность, 2000. – С. 74.

² Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. Пер. с англ. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. – С.239.

самого початку було чітко встановлено, що винних в порушенні прав людини переслідувати не будуть. Зокрема, в Чилі, де після падіння режиму Аугусто Піночета в 1990 році було створено Комісію зі встановлення істини і примирення, необхідність залучення до відповідальності винних у злочинах, детально перерахованих в підготовленому звіті, навіть не згадувалася. Не вживалися спроби встановити вину конкретних осіб, виявлених порушників закону звільняли від судового переслідування, інколи навіть не розголошувалися імена обвинувачених. Призначення Комісії полягало у виявленні фактів злочинів, щоб жертви та їхні родини мали можливість викрити і затаврувати ганьбою кривдників, а також вгамувати суспільну совість і виховувати рішучість не допустити повторення подібного в майбутньому. Це був своєрідний крок до зцілення розколотого суспільства і виконання превентивних функцій з метою уникнення повторення жахів диктатури. «У кінцевому рахунку, – визнає С. Хантінгтон, – політика в країнах третьої хвилі зривала спроби переслідування і покарання авторитарних злочинців. У дуже багатьох з них лише кілька окремих осіб були піддані швидкому суду. Майже у всіх з них про ефективне судове переслідування і покарання взагалі не йшлося»¹.

Отже, побоювання державного перевороту і повернення до військових диктатур стало головною причиною відмови урядів латиноамериканських держав від дотримання політики карального правосуддя. З іншого боку, така відмова аж ніяк не вирішувала проблему відновлення справедливості. Більш того, ця проблема і сьогодні є актуальною для чилійців та аргентинців, поділяючи суспільства на два табори: прихильників і противників судового переслідування злочинців періоду військових диктатур.

«Латиноамериканський досвід, – пише проф. Нані Мачарашвілі, – вплинув на утвердження в суспільній думці погляду, згідно з яким здійснення правосуддя нерідко виявляється важкодоступною завданням, особливо в державах, що характеризуються внутрішнім розколом і дефіцитом демократичної політичної культури, де спроби чинити правосуддя створюють загрозу для майбутнього мирного розвитку країни. Постановка питання про злочини, які відбувалися протиборчими сторонами в ході громадянської війни, призвела б до негайного відновлення війни. Як свідчить досвід країн Латинської Америки, вихід із ситуації – з'ясування істини без покарання за

¹ Хантінгтон С. Третя волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантінгтон. Пер. с англ. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. – С.239.

вчинені злочинні діяння, але з різкою критикою самого факту злочину. Останнє розглядається основою для того, щоб уникнути помилок минулого в майбутньому. З'ясування правди служить відправною точкою для здійснення щодо жертв правопорушень минулого так званої «реститутивної справедливості» і виплати компенсацій»¹.

Оцінюючи світовий досвід політики замирення, необхідно констатувати, що для України повчальними є приклади встановлення національного консенсусу, коли втомлене від тривалого громадянського протистояння суспільство приходить до злагоди заради спільного блага. Досить рідкісним, якщо не унікальним у світовій історії, слід визнати відмову іспанців від каральної моделі відновлення справедливості та раціональну настанову на «забуття» подій, що роз'єднують націю. Куди як більш розповсюдженим є латиноамериканський варіант фактичної неспроможності судової влади довести справу до кінця і вимушеної відмови уряду від переслідувань злочинців екс-диктатур. З огляду на «дієздатність» вітчизняної правової системи знайти і покарати винних у вбивствах на Майдані, не слід покладати великих надій щодо судового переслідування тих, хто і зараз чинить злочини на Донбасі. Тим, хто побоюється наслідків прийняття Закону про амністію, слід задуматися над питанням про саму спроможність українського суду відновити справедливість і покарати винних – навіть за умов доведення їхньої вини. Не слід також перебільшувати значення світових досягнень політики замирення. Вона неодноразово давала збої і відкоти на позиції реваншу. Не варто очікувати незворотних результатів, і навіть після припинення вогню необхідно бути готовими до «зривів» та рецидивів насилля. З іншого боку, якщо не прикладати свідомих зусиль до замирення, конфлікт «сам собою» не вичерпається. «Суспільству в конфлікті» вкрай необхідно бачити перспективи його вирішення, мати хоч який варіант «дорожньої карти» на шляху до миру.

4.3. «Дорожня карта» вирішення східноукраїнського конфлікту.

Семантика словосполучення «дорожня карта» (roadmap) вказує на певний процес («дорога»), що має свій початок, обов'язкові пункти слідування і бажану мету-завершення. Стихийне розгортання цього процесу тягне за собою масу

¹ Мачарашвили Н. Отказ от «карательной» модели восстановления справедливости: идет ли Грузия по пути международного опыта национального примирения? / Нани Мачарашвили // http://www.ca-c.org/c-g/2007/journal_rus/c-g-3/02.shtml

труднощів, ризиків і втрат для суб'єктів, які беруть у ньому участь, у зв'язку з чим з'являється необхідність у раціоналізації та інструменталізації процесу, переведення його в площину соціальної технології.

У широкому сенсі слова «дорожня карта» – це наочне уявлення покрокового сценарію розвитку певного об'єкту (продукту, технології, компанії, галузі, індустрії) або досягнення політичних, соціальних тощо цілей, наприклад, врегулювання міжнародних конфліктів або боротьби з особливо небезпечними захворюваннями. Один з контекстів словосполучення Road map означає «план, як рухатися далі», тобто плани на майбутнє, на перспективу; наочне уявлення сценарію розвитку. Процес формування дорожніх карт називають дорожнім картуванням, а об'єкт, еволюція якого подається, – об'єктом дорожнього картування.

Дорожнє картування ув'язує між собою бачення, стратегію і план розвитку об'єкта і вибудовує в часі основні кроки цього процесу за принципом «минуле-сьогодення-майбутнє». «Дорожні карти» дозволяють переглядати не лише ймовірні сценарії, але й їх потенційну ефективність, ризики, а також обирати найбільш оптимальні шляхи розвитку. Дорожнє картування спирається на збір експертної інформації про систему, що дозволяє прогнозувати варіанти її майбутнього стану. Результатом цього процесу стає план-сценарій розвитку об'єкта з урахуванням альтернативних шляхів і можливої «розширки» потенційно «вузьких місць».

Розробка різного роду «дорожніх карт» активно почалася після Другої світової війни, коли глобалізаційні процеси стали проникати в традиційні суспільства. Соціально-політичне планування, наздоганяюча модернізація, вихід з кризи, післявоєнне відродження, вирішення міжцивілізаційних, міждержавних, міжетнічних, міжконфесійних конфліктів, ліквідація наслідків великих природних і техногенних катастроф – ось лише деякі напрямки, де функціонували різного роду «дорожні карти».

Слід визнати, що в Україні дорожнє картування поки ще не отримало належного розповсюдження, уніфіковані методичні підходи та алгоритми формування «дорожніх карт» ще не сформовані, структура і форма даного документу жорстко не задані, а весь процес картування відрізняється високим ступенем довільної творчості.

На наш погляд, будь-яка «дорожня карта» з необхідністю повинна включати в себе наступні структурні складові:

- оцінку чинного стану системи, у тому числі внутрішніх і зовнішніх факторів,

- місію, цілі і завдання соціотехнологічного втручання,
- засоби та прийоми, які для цього застосовуються,
- етапи соціальних трансформацій та їх бодай приблизну тривалість,
- рушійні сили змін і
- оцінку стану системи «на виході» шляхом порівняння його з очікуванням.

Особливе місце в історії складання «дорожніх карт» займають технології примирення після збройних конфліктів різного рівня і досягнення соціальної згоди. В червні 2003 року у виступі Джорджа Буша-молодшого прозвучав термін «дорожня карта» для позначення плану мирного врегулювання до 2005 року конфлікту між Ізраїлем і Палестиною на підставі оцінки виконання сторонами своїх зобов'язань. Однак рівень взаємної недовіри сторін конфлікту був настільки високим, що без серйозного втручання третьої сторони, висування ультимативних вимог і надання реальних гарантій дотримання їхніх інтересів, домогтися істотних зрушень не вдавалося.

Скептичне ставлення до прописаних в «дорожній карті» пунктів, вочевидь, пояснює обережну позицію одного з її творців, экс-міністра юстиції Ізраїля Йосі Бейліна щодо можливостей екстраполяції досвіду ізраїльсько-палестинського примирення до України. У своїй статті він називає універсальні рецепти і принципи успішного діалогу:

- кожна сторона повинна чітко усвідомити та окреслити свої основні цілі та запити;
- кожна сторона повинна представити претензії інших груп, як вона їх розуміє;
- сторони повинні прийняти дискурс, який фокусується на потребах, а не на правах;
- необхідно уникати тиску на сторони для отримання обіцянок, які вони навряд чи зможуть виконати;
- замість того, щоб ділити ресурси, які важливі для обох сторін, потрібно створити майданчик для спільного їх використання;
- необхідно включити маргінальні угруповання, для яких високі ставки на переговорах, щоб їхні голоси неодмінно були вислухані;
- включити до перемовин екстремістські групи, які в іншому випадку можуть виступати в якості порушників миру, наприклад, проросійські сепаратисти або Правий Сектор¹.

¹ Бейлин Й., Кравчук Л. Построение дорожной карты для разрешения конфликта и проведения преобразований в Украине / Й. Бейлин, Л. Кравчук // 148

На нашу думку, кінцевою метою «дорожньої карти» є таке врегулювання конфлікту, яке дозволило б реінтегрувати весь Донбас у політичний, економічний та соціокультурний простір України. Інакше кажучи, вона орієнтована на сценарій відновлення «статусу кво», тобто стану, що передусе початку конфлікту, як мінімум, в питаннях цілісності української держави – багатонаціональної, демократичної, поліконфесійної.

Будь-яка «дорожня карта» є алгоритмом послідовних дій, що наближають систему до мети. Спробуємо формалізувати таку алгоритм-схему з виокремленням основних етапів вирішення східноукраїнського конфлікту.

Етап 1. Локалізація конфлікту і припинення вогню.

Час реалізації: найближчі місяці.

Етап 2. Політична стабілізація регіону.

Час реалізації: 1-1,5 року.

Етап 3. Гуманітарна реабілітація.

Час реалізації: не обмежений.

Етап 1. Локалізація зони конфлікту і припинення вогню.

Першим кроком, який треба негайно зробити при вирішенні конфлікту, – це припинення кровопролиття. До сьогодні на Сході продовжують гинути люди: військовослужбовці, мирні мешканці та найманці. Не зважаючи на статті Мінських домовленостей про припинення вогню і відведення важкого озброєння, рідкісний день в зоні АТО обходиться без загиблих, тим паче – без поранених. Домовленості не виконуються з обох боків, але акт припинення вогню був і залишається необхідною умовою і запорукою дієвості всіх подальших заходів, передбачених «дорожньою картою».

Сторони конфлікту обвинувачують одна одну в порушенні режиму тиші, але це легко пояснити: напруженість і попередня історія збройного протистояння, рівень ненависті, жага помсти обумовлюють вразливість «людського фактору» для мирного процесу. Після всього, що відбулося, емоційно дуже важко зупинитися. Тому, розробляючи алгоритм виходу з конфлікту, необхідно не покладатися на «здоровий глузд» і раціональні

розрахунки виконавців наказів, а створювати такі умови, за яких сама можливість продовження бойових дій буде мінімізована.

Так, зокрема, потрібно локалізувати простір збройних зіткнень. Під локалізацією ми будемо розуміти, по-перше, обмеження геополітичного протистояння у вигляді конкретного україно-російського конфлікту місцем його найбільш інтенсивного протікання у тих районах Донецької та Луганської областей України, що потрапили до зони АТО. Таке обмеження дещо знижує перспективи трансформації локального конфлікту у повноцінну світову війну між Росією та Заходом.

По-друге, навіть на національному рівні, враховуючи анексію Криму та декларовані Росією наміри створити «Новоросію», локалізація збройного протистояння в межах окремих районів двох східних областей, недопустимість «розповзання» конфлікту, є вкрай необхідною умовою для подальшого мирного процесу¹.

Військовим добре відомі засоби встановлення контролю над територіями, включаючи систему гарнізонів, блок-постів, патрулювання, встановлення на них особливого режиму тощо. Особлива увага приділяється контролю за пересуванням населення і вантажного перевезення, включаючи транспортування зброї і боєприпасів.

Певною мірою можна вважати, що локалізація східноукраїнського конфлікту вже відбулася. З 2015 року в зоні АТО розпочав свою діяльність Спільний центр по контролю і координації або СЦКК, до складу якого увійшли кадрові військові ЗСУ, РФ і самопроголошених республік. Основним завданням центру є «координація дій з припинення силового протистояння і заходи щодо мирного врегулювання кризи».

Поки, незважаючи на всі старання, діяльність СЦКК не принесла відчутних результатів. Одна з головних причин цього в тому, що центр є замкнутою структурою, що складається з військових на службі і представляють інтереси держав. Таким чином, центр не є самостійною організацією, що діє заради миру; скоріше його представники виражають інтереси конфліктуючих політичних сил.

¹ Кобалия Д. Диалог и война / Д.Р. Кобалия // Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій. Збірник статей. Випуск 2. – Київ: Український інститут стратегій глобального розвитку і адаптації, 2016. – С. 65-80.

За два роки на Донбасі налагоджена система пропускних пунктів з повноцінним прикордонним і митним контролем. Фактично це означає, що державний кордон України перенесений більш ніж на сотню кілометрів всередину її території. Всі, хто хоч раз перетинав цей кордон, є свідками тривалих черг, м'яко кажучи, незручностей, а в окремих випадках – навіть приниження, образ, порушення прав громадян. У зв'язку з цим існує необхідність негайного перегляду концепції роботи блокпостів, контрольних пропускних пунктів та інших транзитних об'єктів з метою зробити їх місцем діалогу з населенням тимчасово непідконтрольних територій.

Для цього доцільно організувати систему подвійного контакту, де з біженцями, що могли б працювати не тільки військові, але і соціальні служби. Вкрай важливо, щоб блок-пости з української сторони викорінювали прецеденти приниження і неприйняття власних громадян. Навпаки, їх служба має бути наповнена конструктивом, професіоналізмом і тактовністю. Іншими словами, блок-пости і прикордонні зони повинні перебувати під контролем не стільки держави, скільки громадськості, так як саме громадськість в особі волонтерів та цільових організацій може ефективніше налагодити взаємодію з протилежною стороною.

На лінії зіткнення держава, репрезентована військовими формуваннями, виконує конкретні функції: забезпечує контроль за лінією розмежування, перешкоджає протиправним діям, актам агресії, диверсіям. Все інше повинні робити люди без зброї. Тому блок-пост з української сторони повинен мати подвійну соціально-політичну структуру, уособлюючи чуйність та розуміння проблем простих людей. Тільки в цьому випадку він стане повноцінною зброєю, яка ефективно діє і при цьому не вбиває. Реорганізація роботи пропускних пунктів реальна, їх кількість незначна, тому для обслуговування не потрібно великої кількості підготовлених працівників, у всякому разі, їх буде куди менше, ніж волонтерів, які працюють з біженцями на місцях¹.

У травні 2016 року під час чергової зустрічі глав МЗС країн «норманської четвірки» обговорювалися перспективи створення «зон безпеки»: на узбережжі Азовського моря, навколо Дебальцево, Донецького аеропорту та на Луганщині. Задумка створення таких зон передбачає зниження реального рівня протистояння та створення умови, що унеможливляють провокації на

¹ Кобалия Д. Диалог и война / Д.Р. Кобалия // Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій. Збірник статей. Випуск 2. – Київ: Український інститут стратегій глобального розвитку і адаптації, 2016. – С. 65-80.

ключових оперативних напрямках. На наш погляд, така ідея заслуговує на підтримку і її втілення, безумовно, сприятиме на локалізацію конфлікту¹.

Наступним після локалізації заходом у «дорожній карті» є вимога відведення важкого озброєння від лінії протистояння. Без виконання даного пункту подальші етапи втрачають сенс. Але що робити далі з військовою технікою – танками, гарматами, реактивними системами? З боку України все зрозуміло – відвести на місця постійної дислокації. А ось з протилежного боку виникає проблема, адже російським переговорникам «незрозуміло» – що це за зброя і звідки вона взялася. Українські дипломати наполягають на вивозі означеної зброї до Росії. Росіяни проти, адже це фактично буде означати офіційне визнання її приналежності РФ, що поки що ними заперечується. Як варіант, робочою групою обговорюється можливість створення чотирьох складів під охороною збройної місії ОСБЄ. Проте, українська сторона висловлює точку зору, що немає жодної гарантії, що до цих складів потрапить вся техніка².

Таким чином, просторова локалізація зони протистояння, припинення вогню, відведення важкої зброї, створення зон безпеки є запорукою подальшого добровільного та спільного забезпечення сторонами конфлікту деескалації протистояння і демілітаризації регіону.

Етап 2. Політична стабілізація регіону.

Нагадаємо, що метою нашої «дорожньої карти» є реінтеграція окремих районів Донецької і Луганської області з особливим статусом в політичний простір України. Це передбачає руйнування олігархічно-номенклатурного укладу, консолідацію та підтримку тих сегментів соціуму, які здатні стати соціальною базою демократичних реформ і основою реконструкції реінтегрованого Донбасу.

Демократичні механізми передбачають визначення волевиявлення громадян за будь-яким питанням, тому, мабуть має рацію Тарас Острицький, який пропонує провести законний референдум на території Донецької та Луганської областей з питанням про те, чи хоче або не хоче населення регіону

¹ Шуклинов П. Дипломатия войны: украинская концепция выборов в Донбассе / Петр Шуклинов. Информационное агентство ЛІГАБізнесІнформ // http://news.liga.net/articles/politics/10722642-diplomatiya_voyny_ukrainskaya_kontsepsiya_vyborov_v_donbasse.htm?utm_source=feedburner

² Там само.

залишатися в складі України. Після проведення цього референдуму, згідно з Конституцією України, необхідно винести це питання на всеукраїнський референдум і там остаточно його вирішити. Якщо більшість населення Донбасу не захоче перебувати в складі України, то тоді в ході всеукраїнського референдуму необхідно з'ясувати думку громадян іншої частини України: надати Донбасу право вийти з України або, навпаки, утримувати і не дати піти.

Підтримуючи ідею проведення референдуму, М. Погребінський прогнозує, що більшість населення Донбасу проголосує за те, щоб залишитися у складі України з певними повноваженнями (надання автономії і т.п.). Багато залежить від того, як буде поставлено питання на референдумі. «І тоді з'являється шанс на припинення конфлікту, але ніхто не хоче обговорювати проблему. Замість цього паралельно йде два процеси: нагнітання військової істерії й ігнорування реальної складності ситуації. Більшість людей розуміють, що Росію військовим шляхом нам не перемогти, і Сполучені Штати нам в цьому не допоможуть, а Москва не допустить повної поразки Донбасу. Питання в тому, як вийти з цієї ситуації, скориставшись тим, що Путін дає зрозуміти, що Росії не потрібен Донбас і пропонує Україні реінтегрувати його»¹.

Серед українських інтелектуалів розповсюджена думка, що політичне вирішення східноукраїнського конфлікту можливе лише за умов успішного реформування всього українського суспільства. Донбас є лише часткою загальнонаціонального соціального організму, і його «хвороба» є гострою реакцією на нездорові тенденції останнього. На думку Олексія Гараня, «ми повинні стабілізувати ситуацію на лінії розмежування і одночасно змінювати ситуацію на території, підконтрольній Україні – необхідний демонстраційний ефект. Тоді рано чи пізно возз'єднання здійсниться. Так само, як колись Східна Німеччина возз'єдналася із Західною – просто тому, що вона програла конкуренцію»².

Але, зрозуміло, автоматично цей процес не відбудеться. Для політичної реінтеграції Донбасу необхідна свідомо діяльність з урахуванням інтересів всіх основних «гравців». Політична стабілізація, вочевидь, передбачає відновлення конституційного порядку, повноцінну діяльність українських політичних

¹ Михаил Погребинский о путях преодоления кризиса на востоке Украины. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://yandex.ua/video/search?p=1&filmId=O7srN1QCUXI&text>

² Киев сомневается в Донбассе / Военная политика [Электронный ресурс]. – Режим доступа // <http://voenpolit.su/articles/965-kiev-somnevaetsya-v-donbasse.html>

партій на всій території держави, включаючи ОРДІЛО, вибори у місцеві органи влади, представництво регіонів у Верховній раді тощо. За словами Ю.Т. Темірова, сьогодні існує три варіанти політичної стабілізації на Сході України – найкращий, поганий та неприйнятний.

Перший, найгірший варіант – «це коли нам нав'яжуть оцього Троянського коня. Тобто за відновлення формального українського контролю там фактично зберігатимуться всі перефарбовані структури так званих «республік». Хіба приберуть найбільш одіозних ватажків»¹.

Другий варіант передбачатиме проведення на окупованих територіях виборів за українським законодавством та під українським контролем. Але слід враховувати, що політичні симпатії мешканців регіону призведуть до того, вони оберуть собі «трошки підфарбованих маріонеток або ляльководів, які керували Донбасом раніше й фактично призвели до сьогоднішньої катастрофи», тобто старе номенклатурно-кримінальне керівництво.

Третій, найкращий для України варіант передбачає «політичну зачистку» регіону та відтермінування виборів на кілька років. Мається на увазі не військова операція, а саме політичне зачищення, яке включає кримінальне покарання злочинців та обмеження в громадянських правах прихильників сепаратизму. Ю.Т. Теміров наполягає на позбавленні громадянських прав осіб, які виявили неприйняття української державності, тобто були не просто опозиціонерами до якихось партій, керівників України чи ідеології, а виявили саме неприйняття української державності. У Конституції чітко записано, що громадяни повинні поважати державність, суверенітет, територіальну цілісність і так далі. На його думку, лише після системної роботи у регіоні варто вертатися до питання про вибори. На жаль, експерт не вказує, як саме – без військової операції, без порушення демократичних процедур, на непідконтрольній території – здійснювати «політичну зачистку».

Можливо, відсутність реальних механізмів впливу Києва на Донецьк і Луганськ і робить найбільш ймовірним другий із зазначених – не найкращий, але й не найгірший – варіант політичної стабілізації, коли вдасться формально реалізувати вибори в ОРДІЛО за українським законодавством.

¹ Теміров Ю.Т. Зрозуміти Донбас – зберігти Україну. Або пастки позаісторичного мислення / Юрій Теміров // «Виклики і Ризики». Безпековий огляд ЦДАКР. – 2014. – № 10. http://www.slideshare.net/cacds_ukraine/buletin-10-cacds

Проблема виборів є найбільш обговорюваною темою. Є як прихильники, так і противники цієї ідеї. Підписуючи мирні угоди у Мінську, українська сторона погодилася на політичну стабілізацію, важливим кроком у цьому напрямку є переформатування місцевої влади. Зробити це в демократичному суспільстві поза процедурою виборів неможливо. Тому вибори проводити необхідно. Інше питання – за чийми законами, за яких умов відбудуться ці вибори?

На наш погляд, ще до початку передвиборчої агітації необхідно передбачити наступні кроки «дорожньої карти»:

- створення у вищих органах законодавчої та виконавчої влади України ефективно діючих інституцій з питань Донбасу, наділених широкими повноваженнями, залучення до їх діяльності представників обласних військово-цивільних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, провідних громадських діячів, експертного середовища;

- формування координаційної ради з питань Донбасу з метою забезпечення постійних соціальних комунікацій, до складу якої включити осіб «поза політикою» (так званих «лідерів думок»¹: представників церкви, бізнесу, інтелігенції, волонтерського руху, діячів науки і культури тощо);

- вирішення питання про адміністративний статус тих районів Луганської та Донецької областей, які не увійшли до складу особливих районів і знаходяться під контролем України;

- визначити на законодавчому рівні статус і повноваження територій з «особливим статусом»;

- мінімізувати активність олігархічних груп, забезпечити їх перетворення в «нормальні» фінансово-промислові групи. При цьому оздоровлення «правил гри» на ринку слід поєднувати з тиском, який базується на активному розслідуванні минулих незаконних бізнесових схем, притягненні до відповідальності за підтримку сепаратистсько-колабораціоністського руху;

- досягти домовленість з представниками органів місцевого самоврядування «особливих районів» щодо приведення їх внутрішніх нормативно-правових актів у відповідність до закону про статус особливих районів і роззброєння парамілітарних утворень, що діють за межами закону і непідконтрольні владі особливих районів;

¹ У комп'ютерному словнику для позначення цієї категорії громадян існує абревіатура «ЛОМ» (від рос. «лидер общественного мнения»).

- особливу увагу необхідно приділити роботі засобів масової інформації, мінімізувати вплив російської пропаганди та маніпуляції;

- консолідувати проукраїнське громадянське суспільство Донбасу, яке у взаємодії з оновленим місцевим самоврядуванням та осередками проукраїнських політичних сил повинно вести інформаційно-роз'яснювальну роботу з конкретними людьми, а не абстрактними структурами. Сильним кроком з боку влади могло б бути включення представників патріотичних сил Донбасу в переговорний процес щодо подальшої долі регіону. Це дозволить чути голос не тільки колабораціоністського і сепаратистського, але й українського Донбасу;

- забезпечити рівні можливості для участі у місцевих виборах представників місцевих громад, включаючи вимушених переселенців. Ліквідувати штучні перешкоди для участі у виборах загальноукраїнських політичних партій.

Проукраїнським політичним партіям слід налагодити на територіях з особливим статусом системну роботу, не підміняючи її символічною територіальною присутністю та медійно розкрученими піар-акціями.

Слід визнати, що Києву тривалий час вдавалося не помічати державності самопроголошених «республік». Позиція «ніяких переговорів з терористами» була виправдана доти, доки він не самоусунувся з регіонів. Вихід України з Донбасу лише частково був вимушеним і виправданим військовим вторгненням. Переважно ж це був добровільна й ініційована зверху відмова від двовладдя на місцях, відмова від підтримки українських активістів в їх боротьбі за регіон, від пошуків компромісу з місцевими елітами. Політичний вакуум, що утворився внаслідок цього, заповнили випадкові постаті, «скривджені й ображені» представники «народу Донбасу», які з ентузіазмом взяли за законотворчість. Чим далі, тим важче буде ігнорувати результати їх праці у вигляді законодавчих актів «народних республік».

Етап 3. Гуманітарна реабілітація.

Даний етап на відміну від першого, який частково вже став реальністю, і другого етапів, який розрахований на найближчий рік-півтора, практично не обмежений у часі. Гуманітарна складова вважається необхідною, оскільки дозволяє налагодити довірливі відносини з місцевим населенням і створити загальний ціннісно-смысловий обрій для подальшої спільної діяльності з відновлення мирного життя.

Пристаючи до реалізації даного етапу слід враховувати, що за час конфлікту населення Донбасу значно диференціювалося, розшарувалося, і його в жодному разі не можна сприймати як моноліт. І. Тишкевич в своїй статті «Росія йде з Донбасу. Що далі робити Україні?»¹ обґрунтовано виокремлює чотири категорії громадян Сходу України в залежності від їх поведінки під час конфлікту.

До першої категорії включені ті, хто підтримував і підтримує спроби реформування України і, взагалі, лояльно ставиться до української державності. Здебільшого вони покинули бунтівний регіон і переїхали в інші області України. Як правило, у них, незалежно від рівня освіти, розвинені навички міжкультурного спілкування. «Типовий приклад – футбольні фанати. Один з лідерів руху в недавньому інтерв'ю сказав ключову фразу «фанати поїздили по країні, бачили як живуть в інших місцях і, природно, підтримали Майдан». З цією групою особливо працювати і не треба. Хіба що шукати серед них майбутніх управлінців для регіону».

Другу категорію складають вимушені переселенці, які втекли від жахів війни. «Багато хто вперше вирвалися зі свого маленького світу і виявилися в новому для себе оточенні. Так, невелика частина з них замкнулася і живе в режимі «обложеної фортеці» – саме такі стають героями гнівних прикладів про «понаїхавших донецьких і луганських». Але є й інші (яких більшість). Вони потроху змінюються. І вписуються в нормальне життя в нових регіонах. Цій групі дуже потрібна допомога в облаштуванні на новому місці. Змінюються вони й самі (нехай і не так швидко як хотілося б)».

У третю категорію зараховані жителі Донбасу, які виїхали в Росію. Тут справа дещо складніша. З одного боку, вони побачили «руський мір» зсередини, на особистому досвіді переконавшись, що у себе на батьківщині вони жили анітрохи не гірше, і що уявлення про гарне життя Великої Росії – не більше, ніж вигадки Соловйова і Кисельова. З іншого боку, стереотипи, що склалися, що спонукали їх шукати щастя не в Україні, а саме в Росії, не зникнуть, а можуть навіть посилитися, адже російська пропаганда підтримує їх і у власних громадян. У разі повернення ці українці з задоволенням будуть відбудовувати звичний їм маленький світ «донецької ментальної резервації».

¹ Тышкевич И. Россия уходит с Донбасса. Что дальше делать Украине? [Электронный ресурс] // Игорь Тышкевич // Адрес доступа: <http://hvylya.net/analytics/politics/rossiya-uhodit-s-donbassa-chto-dalshe-delat-ukraine.html>

Нарешті, до четвертої категорії відносяться ті, хто живе «по обидва боки фронту». Вони постійно мешкають на території ОРДЛО, відрізняються специфічним світосприйняттям і знаходяться в опозиції до ідей реформування українського суспільства. Вичерпний портрет цієї категорії громадян надав Є. Васильєв у своєму нарисі «Реінтегрувати в Україну»¹. В перспективі, при цьому незалежно від результатів війни, саме ці люди є найбільш проблемними для постконфліктного майбутнього.

Надії на повернення з контрольованих України областей тих, хто виїхав сюди під час конфлікту, не слід перебільшувати, багато хто з них вже влаштувався на новому місці і не збирається залишати Київ, Львів чи Харків. Перша група вже точно не повернеться – вони успішні на новому місці. Друга, найчисленніша, повернеться не у повному обсязі. Приїдуть лише ті, хто не зміг змінитися і як наслідок не добився успіху на новому місці. Це лише посилить проблему – з'явиться нова хвиля розмов про те, «як українці ненавидять донецьких». Сюди ж додамо тих, хто тимчасово виїхав до Росії.

Однак при будь-яких розкладах з переселенцями необхідно думати про те, як змінити менталітет населення Л/ДНР в разі повернення цих територій в український політичний простір. Адже без цього, як неодноразово зазначалося вище, Донбас буде періодично відтворювати конфліктні ситуації, погрожуючи цілісності країни. У зв'язку з цим І. Тишкевич пише: «І тут знову доведеться виділяти цільові групи. На жаль, але працювати на перспективу з тими «кому за 40» неефективно. Люди звикли до свого укладу життя, до стилю мислення. На такі зміни потрібні величезні ресурси. Україна їх не має. Працювати на перспективу варто насамперед з дітьми та молоддю – тими, хто більш гнучкий і здатний змінитися. І, в тому числі, здатний сприймати нове. Це не означає «жорсткого поділу» методів впливу. Просто очікувати чудових результатів від більш старшої частини населення не варто».

Заходи, які пропонуються для зміни світосприйняття населення Донбасу і підвищення рівня толерантності, включають в себе, по-перше, стимулювання культурного діалогу шляхом інтенсифікації територіальної мобільності. Цю проблему обмеженості місцевого населення усвідомлювали донецькі олігархи, намагаючись по-своєму її вирішити. Р. Ахметов, наприклад, фінансував навчальні програми, С. Тарута пропонував відправити на екскурсію три тисячі

¹ Васильєв Е. Реинтегрировать в Украину. Часть первая. Советские люди. Часть вторая. Кто куда? [Электронный ресурс] / Евгений Васильев // Режим доступа: <http://petrimazepa.com/reintegration.html>

донецчан в Європу – «подивитися, як там люди живуть». Мобільність і міжкультурний діалог повинні стати основою впливу, але, з огляду на складну ситуацію в країні, необхідно знаходити прийнятні форми: стажування, навчання, залучення консультантів, розвиток туризму, молодіжні та шкільні обміни, програми оздоровлення, концерти, свята, будь-які заходи, пов'язані з обміном людей.

По-друге, необхідно докорінна зміна медіа-стратегії. Заборона трансляції деяких найбільш заангажованих російських каналів з кабельних мереж та в ефірі, як це пропонують найбільш радикальні діячі, ні до чого не призведе хоча б тому, що на Донбасі величезна кількість супутникових антен. Необхідно виграти конкуренцію в ефірі, нарощуючи присутність українського контенту і одночасно покращуючи його якість, адаптувати його під регіональні особливості. Як варіант, для просування українського медіа-продукту можна використовувати військові ретранслятори і навіть радіоточки на вулицях.

По-третє, російська пропаганда викликала до життя безліч міфів, витіснити які з суспільної свідомості можуть лише нові міфи. При цьому новий міф не повинен прямо суперечити усталеному сприйняттю. Необхідно лише доповнювати його, правильно розставляти акценти.

По-четверте, необхідно ламати стереотипи, що склалися. Цей пункт можна охарактеризувати як «розрив шаблонів»: пропаганда особистим прикладом культивованих зразків поведінки. Це працює, якщо людина здійснює вчинок, про який місцеві колись чули, читали, але ніколи на власні очі не бачили. Іноді такі ситуації виникають ситуативно, але можливо, вивчивши місцеві особливості, створювати позитивні прецеденти спеціально, що покладе початок цілій хвилі чуток. Чим далі, тим більше вони будуть обростати «деталлями і подробицями». І рано чи пізно перетворяться в красиву казку про «хорошу Україну», що, в принципі, і необхідно.

По-п'яте, ключем до нормального розвитку регіону є шкільна освіта. Зробивши ставку на формування молодого покоління, Україна виграє набагато більше, ніж вкладаючи кошти в озброєння і будівництво захисної стіни вздовж кордону з Росією. «Освіта в Донецькій і Луганській областях має бути зразковою. Зокрема, принаймні протягом 10 років необхідно направляти в школи регіону найбільш талановитих вчителів; підтримувати програми шкільних обмінів з іншими регіонами країни (і іншими країнами); відійти від «універсальної програми середньої освіти» – наситити навчальний процес в школах регіону спеціальними предметами, що розвивають аналітичне мислення; доповнити програму факультативами з конфліктології. Це – як

мінімум. Мета проста: вирвати дітей з звичного маленького світу і дати їм нову систему координат. Що з одного боку дозволить впливати на батьків. А з іншого створить передумови для нормального розвитку регіону в перспективі 15-25 років»¹.

По-шосте, при реінтеграції Донбасу в Україні слід розвивати на місцях не лише середню, а й вищу школу. При цьому необхідно не тільки відроджуючи доконфліктний її стан, а й враховувати поляризацію викладачів і студентів. Досвід переїзду донецьких і луганських університетів наочно виявив політичні позиції останніх, що спрощує завдання пошуку кадрів.

По-сьоме, сьогодні відкрилася унікальна можливість зламати систему, яка тривалий час культивувалася «господарями Донбасу». На керівні посади, швидше за все, необхідно буде висувати кадри з інших регіонів. Але якщо наситити управління виключно «чужаками», то виникне небезпека їхнього неприйняття на місцях. Але ж можна повертати в регіон і ставити на ключові пости адекватних вихідців з Донбасу, які раніше не займали керівних посад. Це створить прецеденти нових соціальних ліфтів і сприятиме оздоровленню управлінську ланку суспільства.

Перераховані підходи не є, за власним визнанням автора, всеосяжними. Але вони зможуть у короткостроковій перспективі (3-5 років) внести корективи в особливості сприйняття світу населенням Донбасу, створять передумови для виникнення нових регіональних еліт, запустять процес зміни менталітету населення цілого регіону.

Разом з тим підхід, що пропонується І. Тишкевичем, страждає на односторонність технологічного впливу суб'єкта-України на об'єкт-Донбас. На наш погляд, набагато доречніше буде поглянути на дану проблему в більш широкому – загальнонаціональному контексті, оскільки, як уже зазначалося вище, проблема взаєморозуміння між жителями різних регіонів характерна не тільки для Сходу України. У державі, що тривалий час знаходиться під впливом «стратегій ідентичностей», ініційованих різними політичними силами, зберігається напруга між очікуваннями громадян і реальним станом речей.

Причиною цього, як вже зазначалося, стали спроби політичної еліти розгорнути національне державне будівництво, виходячи з класичних моделей високого модерну, в умовах, коли ступінь проникнення державної влади в

¹ Тышкевич И. Россия уходит с Донбасса. Что дальше делать Украине? [Электронный ресурс] // Игорь Тышкевич // Адрес доступа: <http://hvylyya.net/analytics/politics/rossiya-uhodit-s-donbassa-chto-dalshe-delat-ukraine.html>

життя суспільства неухильно знижувалася. Подібне зниження було викликане як локальними, так і транслокальними факторами. З одного боку, падіння радянського режиму і нездатність державної влади слідувати авторитарними способам управління суспільними процесами вкупі з ресурсними обмеженнями призвело до зменшення державного впливу на життя громадян і до відмови від соціалістичної моделі перерозподілу – з іншого. Для постсоціалістичних країн ослаблення регуляторних функцій держави та подальше впровадження ринкових механізмів мали серйозні наслідки, оскільки на тлі класичних імперативів національного будівництва другої половини XIX – першої половини XX ст. неможливість їх практичної реалізації сприяла формуванню у громадян відчуття обманутості з боку політичних еліт, які, в свою чергу, регулярно і традиційно звинувачували своїх політичних конкурентів чи попередників в зраді і некомпетентності.

Більш того, класичні зразки національного будівництва і, перш за все, способи його реалізації суперечать ціннісно-нормативним підставам сучасного суспільно-політичного життя. Принцип ідеологічного плюралізму, закріплений в Конституції України, надійно оберігав від виникнення ідеологічної гегемонії націоналістичного спрямування.

Таким чином, у значної частини соціально активних громадян України сформувалося стійке переконання в необхідності реалізації політичного проекту, в основі якого лежить українська ідентичність. Зникнення через глибоку кризу монополії державної освіти і непідконтрольність ЗМІ державі обумовили запуск механізмів плюралізації української національної ідентичності, тобто становлення її різних, часто непорівнянних регіональних версій. Свідченням цього став перегляд націоналістичних вимог в руслі політичного, а не етнічного націоналізму. У цьому випадку питання культурно-мовного характеру відходять на другій план, поступаючись імперативам лояльності української державності та консолідації перед зовнішньою загрозою. Показовим у цьому плані є проукраїнська позиція кримських татар.

Проте, перегляд жорстких ідеологічних імперативів і перехід на позиції політичного націоналізму ще не нейтралізує небезпеку поглиблення міжрегіональних суперечностей та відмови від політики ідентичності, яка в міру ослаблення державної влади може «спуститися» на регіональний рівень і активізувати сепаратистські політичні програми. Відмінними рисами політики ідентичності в сучасних умовах зазвичай є фрагментарність, регресивність і ексклюзивність. Політичні групи, що апелюють до ексклюзивної ідентичності, часто спекулюють на ностальгії по радянському минулому. Їм властиво

героїзувати своє минуле, апелювати до історичної справедливості та конструювати постаті ворогів. В умовах ерозії структур модерної держави, зокрема пострадянських авторитарних структур, місцеві настрої сприяють виникненню на локальному рівні політичних рухів, конструюють з фрагментів історичного минулого особливі локальні сомоописи, що відокремлюють себе від зовнішнього оточення і, як правило, протиставляють себе їм.

Важливість «низової» підтримки подібних політичних проектів складно переоцінити. У зв'язку з цим невдача проекту «Новоросія» і частковий успіх проектів створення «народних республік» на Донбасі пояснюються тією обставиною, що їх підтримка з боку місцевого населення і місцевих органів влади була різною. До того ж, в ідентичності жителів Півдня і Сходу України пам'ять про Новоросію не грала якої-небудь істотної ролі. Про існування в XVII-XIX ст. у цьому регіоні адміністративно-територіальної одиниці з такою назвою знали хіба що історики¹. У той же час уявлення про Донбас як особливий «шахтарський край», мешканці якого мають особливу ідентичність, плекалися у радянські часи і активно підтримувалися місцевою елітою, яка використовувала її з метою політичної мобілізації. Внаслідок цього проект «народних республік» на Донбасі отримав, не без потужної зовнішньої підтримки, значно більший відгук місцевого населення. Місцеві політики ідентичності є найочевиднішими загрозами стабільності та безпеки в Україні, хоча можливості їх актуалізації в різних регіонах помітно різняться. З іншого боку, ця загроза свідчить про те, що врегулювання східноукраїнського конфлікту є більш складним завданням, ніж умиротворення на Донбасі.

Якщо вірно припущення про те, що локальні політики ідентичності є відповіддю на невдачі і недоліки загальнодержавної політики, то вихід із ситуації зажадає радикальної реорганізації форм взаємодії центральних і місцевих органів влади, що, напевно, лежить в основі проекту децентралізації.

Однак, сама по собі реалізація програм реформування органів влади може тривати досить довго і не зможе вплинути безпосередньо на перебіг конфлікту на місцях. Більшість громадян може взагалі не помічати будь-яких істотних змін тривалий час, а їх невдоволення власним матеріальним і моральним станами – не мати конструктивного виходу. З цієї причини реалізація програм реформ і подолання соціально-політичної кризи повинна супроводжуватися

¹ Див.: Турченко Ф.Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна / Ф.Г. Турченко, Г.Ф. Турченко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 166 с.

заходами гуманітарно-комунікативного характеру, в який будуть залучена найбільш активна частина громадян на місцях.

Для цього деякі експерти пропонують використовувати двоаспектний підхід, що включає підготовку і створення на основі багатосторонньої дипломатії органу відновлюваного правосуддя, за аналогією з південноафриканським Комітетом правди і примирення. Для того, щоб діалог був успішним, пропонується врахувати ряд принципів і дій, серед яких: визначення основних цілей і запитів кожної зі сторін конфлікту; прийняття дискурсу, який акцентує увагу на потребах, а не на правах; відхід від примусового тиску; створення майданчика для спільного використання ресурсів і т.д. Український аналог Комітету, як відзначають автори, «...в подальшому може послужити основою для нової, колективної національної самосвідомості, яка так і не була повністю сформовано через відносно юної незалежності країни та її складної історії. Об'єднання людей з різними соціальними ідентичностями, різними вірою і правдою, для того, щоб поділитися поглядами на ситуацію, підтверджуючи при цьому значимість індивідуального досвіду кожної людини, а не концентруючись на лиходійствах іншої групи, може сприяти формуванню колективної правди»¹.

На наш погляд, ці рекомендації спрацюють тільки в разі, якщо суб'єктами конфлікту виступлять не політики, а та частина українського соціуму, яка дійсно розуміє свої проблеми і необхідність їх вирішення. Інакше кажучи, коли різні сторони нарешті усвідомлюють себе реальними гравцями і сформулюють, чим є для них події на Донбасі.

Зазначені пункти «дорожньої карти» мають суто логічний характер і в ході просування до мети можуть змінюватися та набувати конкретних проявів. Власно кажучи, це й відбувається на наших очах. Багато з зазначених заходів вже реалізуються, відкриваючи нові можливості, які ще вчора здавалися фантастичними.

До того ж наведені етапи передбачають для їх реалізації різну тривалість в часі. Якщо вирішення питання про остаточне припинення вогню і відведення озброєння з лінії зіткнення сьогодні має мінливо-позитивну динаміку, то перехід до другого і третього етапів актуалізує проблему вибору засобів постконфліктного врегулювання.

¹ Бейлин Й., Кравчук Л. Построение дорожной карты для разрешения конфликта и проведения преобразований в Украине / Й. Бейлин, Л. Кравчук // Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій. Збірка наукових праць. – Донецьк, 2015. – С. 134-149.

Вважається, що реакція правлячих кіл України на події на Донбасі призвели до формування двох підходів до його вирішення (військового і мирного) і, відповідно, двох політичних сил, які умовно називають «партія війни» і «партія миру». Персоніфікованим уособлення першої сили вважають О. Турчинова та А. Яценюка, а позиція другої сили пов'язується з особистістю Президента України П. Порошенко.

Насправді ж вододіл між «суб'єктом війни» і «суб'єктом миру» проходить зовсім за іншими критеріями. Навіть після Майдану прірву, яка відділяє «нове» суспільство від державної машини, занадто велика, щоб побачити протилежний край, тому найближчим часом громадянське суспільство навряд чи зможе ефективно впливати на політиків і військових, воно не інтегровано в державний апарат і саме знаходиться на стадії формування. За два останніх роки український політикум не зазнав істотних змін. Ми не стали свідками народження дійсно нових партій, нових ідеологій, появи нових лідерів. Виникнення таких об'єднань як «Опозиційний блок» або «Укроп» є швидше ребрендингом вже існуючих політичних сил.

На думку М. Лепського, в даний час існує серйозна проблема відриву управлінської підсистеми державної і політичної влади від тіла цілісного соціального організму. Одночасно з цим формування нової еліти пов'язано з формуванням громадянського суспільства і його інститутів. На противагу державному апарату, який досить швидко адаптувався до умов війни і навчився отримувати від них вигоду, інститути громадянського суспільства приховують в собі зародок асоціативного «суб'єкта миру»¹.

Інертні і корумповані державні структури не в змозі максимально ефективно виконувати свої функції в різко змінених конфліктних умовах, у зв'язку з чим вони втратили довіру українців. З іншого боку, рівень довіри до інститутів громадянського суспільства значно зріс. Зрозуміло, що прийняття рішень у політичній та військовій сфері відбуватимуться не від імені громадянського суспільства, а від імені держави. Ці рішення будуть або досить суб'єктивними, або не цілком адекватними, так як можуть служити інтересам третіх сторін, які формально не беруть участі в конфлікті.

Кевін Клементс вважає, що виклик реальній політиці необхідний ще й тому, що державні структури в зонах конфліктів часто самі ініціюють і

¹ Лепський М. Стратегічне фокусування у військовому конфлікті протистоянні в Україні / М. А. Лепський // Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій. Збірка наукових праць. – Донецьк, 2015. – С. 190.

затягують насильство замість його припинення¹. У число зацікавлених «суб'єктів війни» можуть входити торговці зброєю, генералітет, політики, представники служби безпеки, військово-промислового комплексу тощо. До них можна додати, як показав скандал з сайтом «Миротворець», і окремих представників «четвертої влади».

Інформаційне середовище в Україні має певну незалежність від держави, але залежить від власників ЗМІ та, отже, від політичної кон'юнктури. ЗМІ, і в тому числі українські, можуть бути ангажовані, підтримувати ту чи іншу сторону конфлікту. Значна деформація інформаційного контенту детермінована широкомасштабною медійною війною, розв'язаною РФ проти України. Остання змушує ЗМІ витримувати певний формат мовлення, не характерний для мирного часу. Це спотворює інформаційне поле, роблячи подачу інформації упередженою та однобокою. Як зазначає Д. Релжіч, «було б наївно сподіватися, що ЗМІ в цілому визнають своїм професійним обов'язком активно відстоювати мир і цінності громадянського суспільства»². Крім того, журналісти нерідко свідомо акцентують увагу на негативних аспектах конфлікту, оскільки це користується більшим попитом.

Аналізуючи матеріали з чеченського конфлікту, В.А. Тишков доходить аналогічних висновків, називаючи його «війною репортерів», за аналогією з героями роману Джона Херсі³. Так чи інакше, але представники мас-медіа зараз не можуть виступати повноцінними модераторами, що мають авторитет у учасників протистояння. По обидва боки барикад журналіст розглядається як представник або розвідник противника, і довіри до нього бути не може.

На відміну від них найбільш незалежною, хоча і багато в чому анархічною системою, ми вважаємо «нове суспільство» або «новий народ», що складається з соціально активної, патріотичної та відповідальної частини громадян України. «Неурядовий сектор може, вступивши в партнерські відносини з місцевими діячами в зоні конфлікту, допомагати населенню вирішувати найгостріші

¹ Клементс К. К трансформации конфликта и справедливому миру / Кевин Клементс // Этнополитический конфликт: пути трансформации: Настольная книга Бергхофского центра Transforming Ethnopolitical Conflict: The Berghof Handbook. – М.: Наука, 2007. – С. 542.

² Релжич Д. Средства массовой информации и трансформация этнополитических конфликтов / Душан Релжич // Этнополитический конфликт: пути трансформации: Настольная книга Бергхофского центра Transforming Ethnopolitical Conflict: The Berghof Handbook. – М.: Наука, 2007. - С. 375

³ Тишков В. А. Общество в вооруженном конфликте (этнография чеченской войны) / Валерий Александрович Тишков. – М.: Наука, 2001. – С. 493.

проблеми поточного моменту і одночасно сприяти налагодженню діалогу між конфліктуючими сторонами...»¹. Правда К. Клементс відразу уточнює – організації громадянського суспільства самі, без допомоги держави, не в змозі впоратися з конфліктом. Він називає дві групи фахівців, необхідних для його вирішення: це фахівці з вирішення конфлікту і фахівці з розвитку.

Якщо розглядати активістів з обох сторін як спільноту, що здатна до спільної продуктивної діяльності, це може дати результат, тим більше, що приводів для таких контактів багато. Більшість з них, і це важливо, не мають до політики ніякого відношення, функціонуючи суто на побутовому і соціальному рівнях. Якщо сторони в форматі сілрад, міськвиконкомів та громадських організацій зможуть узгоджувати свої дії з відновлення енергопостачання, моніторингу військової активності сторін, безпеки, забезпечення населення продовольством і тисячі інших питань, з'явиться саме той контакт, який необхідний для нормалізації відносин. Може навіть виникнути ситуація, аналогічна Майдану, коли соціум якийсь час визначав політику.

Ключовими моментами в такій взаємодії будуть питання врегулювання відносин, налагодження нормальних відносин, корегування на соціальному рівні цілей сторін, спільне прагнення закінчити війну і припинити агресію. Організації, які дотримуються силового варіанту дій, навряд чи будуть користуватися підтримкою у населення Донбасу і, в решті-решт, приречені на деградацію.

Лави прихильників миру мають бути поповнені також за рахунок інтелектуалів, здатних до рефлексії і пошуку теоретичних шляхів вирішення конфлікту, а також за рахунок «переговорників»-посередників при обміні полоненими і заручниками.

На сьогоднішній день асоційований «суб'єкт миру» ще слабкий і помітно поступається за впливовістю колективному «суб'єктові війни». Для того, щоб він набрався сил і перетворився на визначальний, необхідно його всіляко культивувати наявними в розпорядженні громадянського суспільства засобами. З огляду на високі протестні настрої в усіх регіонах країни, видається важливим створення на місцях комунікаційних майданчиків та навчально-просвітницьких центрів, покликаних сприяти оволодінню громадянами необхідних для ненасильницького відстоювання своїх прав знань, умінь і навичок.

¹ Клементс К. К трансформации конфликта и справедливому миру / Кевин Клементс // Этнополитический конфликт: пути трансформации: Настольная книга Бергхофского центра Transforming Ethnopolitical Conflict: The Berghof Handbook. – М.: Наука, 2007. – С. 556-557.

Крім цього, з метою врегулювання вже існуючих конфліктних ситуацій, в які залучено велику кількість, доцільним є залучення фасилітаторів¹ конфліктів, створення центрів їх підготовки, проведення на місцях тренінгів по фасилітації та в цілому формування загальнонаціональної мережі професійних фасилітаторів і організацій, що надають подібні послуги. Становлення подібної мережі припускає залучення безлічі фінансових, матеріальних і людських ресурсів при активному сприянні центральних і місцевих органів влади і допомоги з боку спонсорських та волонтерських організацій. Загальна спрямованість діяльності подібної мережі – це прагнення до примирення і сприяння реінтеграції регіонів, постраждалих в ході збройного протистояння.

Як свідчить досвід щодо запобігання та трансформації конфліктів, освітні програми, особливо програми, розраховані на молодь, відіграють велику роль на стадії прихованого конфлікту і в постконфліктних ситуаціях, сприяючи запобіганню конфліктів і критичного переосмислення того, що сталося з метою примирення. Втім, успіх подібних освітніх починань цілком залежить від подолання популістської риторики провідних політичних сил і відмови останніх від політики ідентичності з огляду на те, що саме остання є чи не головною перешкодою для врегулювання конфлікту.

Таким чином, оцінка перспектив подолання конфлікту ґрунтується на домінуванні певної політичної сили («партії війни» або «партії миру»), в суспільних настроях в українському соціумі в цілому і серед населення Донбасу зокрема. Асоційований «суб'єкт миру» вимагає всебічної підтримки. Необхідно виявляти розрізнені сегменти соціальних сил, зацікавлених у наступі міцного миру, всіляко підтримувати їх активність. Спираючись на авторитет так званих «лідерів думок», наприклад, відомих представників церкви, бізнесу, інтелігенції, волонтерського руху, комітетів солдатських матерів, діячів науки і культури, слід виявляти і реалізовувати інтереси громадянського суспільства.

¹ Фасилітатор (англ. Facilitator, від лат facilis — «легкий, зручний») — людина, яка забезпечує успішну групову комунікацію. Забезпечуючи дотримання правил зустрічі, її процедури і регламенту, фасилітатор дозволяє її учасникам сконцентруватися на цілі і змісті зустрічі. Фасилітатор виконує подвійне завдання, сприяючи, по-перше, комфортній атмосфері і, по-друге, ефективності перемовин. Вікіпедія визначає фасилітатора як того, хто перетворює процес комунікації у зручний і легкий для всіх її учасників. Фасилітатор допомагає групі зрозуміти загальну мету і підтримує позитивну групову динаміку для досягнення цієї мети в процесі дискусії, не захищаючи при цьому лише одну з позицій. У групових тренінгах тренера, який працює в фасилітаторському стилі, інколи називають диригентом.

На інституційному рівні забезпечення громадянського діалогу та формування консенсусу в суспільстві з реінтеграції постконфліктних територій сприяло б створення при Верховній Раді спеціального Комітету з питань Донбасу з широкими повноваженнями, повноцінне функціонування Державного Агентства з відновлення Донбасу у тісній взаємодії з цим Комітетом, залучення до діяльності робочих груп представників місцевого самоврядування, провідних громадських діячів, експертного середовища.

Висновки

Завершуючи спробу соціально-філософської рефлексії подій, що відбуваються на Сході України, зазначимо, що збройний конфлікт, свідками і учасниками якого ми є, став епізодом неоголошеної «гібридної війни», розв'язаної Росією проти нашої країни. На тлі визнання об'єктивних економічних, політичних, соціокультурних протиріч між Києвом та українськими регіонами головною причиною конфлікту все ж таки слід вважати агресивну політику Москви. Задіяний нею інформаційно-пропагандистський апарат підготував ґрунт для безпосереднього військового втручання – спочатку в Крим, а потім – на Донбас. І ця інформаційна складова, цей інформаційно-психологічний вплив, який РФ здійснює на населення Донбасу, є не менш небезпечною зброєю, ніж прямі дії російських військових.

Однак величезною ілюзією було б вважати мешканців Донецької і Луганської областей безпорадними жертвами зовнішньої агресії. Перш, ніж відбулися події «руської весни»: галасливі мітинги, демонстрації під триколорами, захоплення адміністративних будівель, вбивства проукраїнських активістів тощо, регіон був фактично захоплений зсередини. Зрада олігархів, що переслідували свої приватні інтереси, та фактично підкупленої ними місцевої міліції супроводжувалася виходом з-під контролю кримінального елемента. Помітно оживилися й прихильники політичних сил «лівої» орієнтації, які спекулювали на ностальгії людей похилого віку за радянськими часами. Залякані гіпотетичною загрозою розправи з боку євромайданівців, націоналістів-бандерівців, «правого сектору» та інших «фашистів», численні донетчани і луганчани виступили на захист цінностей власного регіону проти, як їм здавалося, злочинної київської «хунти».

При цьому схізмогенез як процес накопичення негативного досвіду взаємовідносин, що призвів до появи сепаратистського руху, був помітним задовго до «руської весни» 2014-го і навіть до першого Майдану 2004 року. Практично на кожні вибори тутешні політичні сили йшли під гаслом «особливості», «винятковості», як мінімум «несхожості» жителів Донбасу на жителів центральної і західної України. Безумовно, реальні підстави для регіональних особливостей українців існують, але над ними надбудовувався куди більш потужний шар міфологем. Культивування цих міфів стала сприятливим ґрунтом для вирощування передвиборних програм часом полярно протилежних політичних партій. Одні йшли на вибори під гаслами «Сонце України встає на Донбасі», інші – з закликами «Бандитам – тюрми!» та

вимогами обнести всю область колючим дротом. Зустрічалися і «наукові» обґрунтування аксіологічного несумісності західних і східних українців, розроблені досить авторитетними українськими вченими (П.П. Толочко). Спекуляції на цю тему досить швидко переросли з нешкідливих анекдотів в ідеологію ненависті, яка в значній мірі підживлювала східноукраїнський сепаратизм.

В результаті проведеного в даній роботі компаративного аналізу внутрішньоцивілізаційних конфліктів були виділені дві умоглядних моделі. Перша з них передбачає радикальне розведення конфліктуючих сторін шляхом розколу країни і створення з сепаратистськи налаштованих регіонів нових державних утворень (придністровський сценарій). Друга модель описує процес замирення із збереженням територіальної цілісності країни (чеченський варіант). На даний момент східноукраїнський конфлікт перебуває в точці біфуркації, і те, за якою моделлю будуть розгортатися події, часом залежить від випадковостей.

Якщо в Донбасі переможуть «придністровські тенденції», то, відповідно, Україні слід будувати свою політику з самопроголошеними республіками як з самостійними суб'єктами діалогу, визнати їх «самість» (де факто це вже зроблено в Мінську, коли до складу Тристоронньої комісії включені представники ДНР і ЛНР), а потім максимально відмежуватися від них. На практиці це означає ізоляцію бунтівних районів. Форми такої стратегії можуть бути різними: від припинення авіаційного, залізничного, морського сполучення та встановлення пропускної системи на блокпостах до повного припинення фінансування виплати зарплат бюджетникам і пенсій українським громадянам на непідконтрольних територіях. З іншого боку, лідери Л/ДНР, які всіляко підкреслюють свою незалежність від України і продовжують вести антиукраїнську пропаганду, організовують роботу органів республіканської влади. Платіжною одиницею вже є російський рубль, а не українська гривня. За придністровським сценарієм в найближчому майбутньому в республіках слід очікувати реєстрація громадянства шляхом постановки штампів в українські паспорти або оформлення нових паспортів, перехід на інші мобільні оператори та ін. Загалом, можна прогнозувати подальше дистанціювання Центру і бунтівних регіонів один від одного. Завершиться це тим, що Україна остаточно втратить не тільки Крим, але і Донбас.

Якщо ж Київ обере не «придністровський», а «чеченський» варіант вирішення конфлікту, то він має всі шанси виграти у ціннісно-віртуальному просторі цю боротьбу. Але тоді нам всім слід бути дуже терплячими і мудрими,

оскільки процес замирення не може бути швидким і безболісним. Такий процес необхідно буде починати здалеку, виправляючи ті перекоси в сприйнятті Донбасу, які сформувалися у масовій свідомості українців. Ось чому для майбутнього української держави вкрай необхідно рішуче відмовитися від використання в боротьбі за електорат поділу громадян України на першосортних і другосортних.

Як наступний крок до примирення уряд України має виразно позначити свою стратегію щодо Донбасу. Він, на думку Євгена Шибалова, може сказати: «Ми воюємо до перемоги, поки ДНР, ЛНР і все їхні формування не будуть повністю знищені». Або: «Добре, ми побачили, що ви не з нами, ми беремо курс на відділення цих територій». Або: «Ми приймаємо політичний план реінтеграції, ми висуваємо єдину умову – збереження територіальної цілісності, а все інше – статус регіону, автономія, його мовні, культурні, економічні права – готові обговорювати»¹.

Зрозуміло, для процесу замирення найбільше підходить остання стратегія, хоч на сьогоднішній день ми змушені констатувати, що чіткого бачення майбутнього післявоєнного Донбасу у Києва немає. Ті месиджі, які доходять до населення, свідчать про сильний вплив у вищому ешелоні київської влади суб'єктивних факторів: позначаються старі образи, бажання поквитатися. І в той же час – раціональне розуміння безвихідності цього шляху для української державності. Звідси і шарахання в стратегічній сфері, помножене на відсутність реальної оцінки власних сил і можливостей. Але визначитися все ж доведеться.

Можна констатувати наявність у нашому суспільстві двох, на перший погляд, діаметрально протилежних підходів до розуміння шляхів вирішення східноукраїнського конфлікту: інструменталістського, що включає методи насильства і примусу, в тому числі збройного (війна), і дискурсивного, що припускає діалог і пошук компромісу. Враховуючи запеклий характер протистояння на Донбасі, досягнення компромісу між представниками різних регіональних спільнот є досить складним і вельми тривалим процесом.

Світова практика розв'язання конфліктів наочно демонструє, що військовий шлях сам по собі не вирішує ніяких соціальних проблем, він лише створює їх. Відновити мир після конфлікту в тому чи іншому конкретному регіоні можна лише шляхом кропіткої політичної роботи, для чого потрібен цілий набір заходів, включаючи превентивну дипломатію, врегулювання криз,

¹ Життя в ізоляції. Сьогоднішній Донецьк в розповіді волонтера Євгена Шибалова [Електронний ресурс] / Титуш Галина // Адреса доступу: <http://life.pravda.com.ua/society/2015/03/3/190090/>

миротворчість, постконфліктну реабілітацію тощо.

Водночас універсальні поради щодо врегулювання конфліктів відштовхуються від аксіоми, що міжнародне втручання грає зазвичай другорядну роль. Воно обмежене можливостями зі створення умов, що перешкоджають ескалації збройного протистояння. Основні ж заходи щодо запобігання конфлікту мають бути адресовані до внутрішніх сил, включаючи сепаратистів і центральну владу. З одного боку, необхідно виключити будь-яку зовнішню підтримку сепаратистських прагнень меншин. Цій меншині слід дати ясно зрозуміти, що її самопроголошена незалежність не буде визнана міжнародним співтовариством доки, доки з цим не погодиться центральний уряд. Але з іншого боку, міжнародне співтовариство ні за яких умов не змириться з можливими спробами придушення опозиційних рухів суто військовими методами.

Якщо Донбас залишиться в складі України, необхідно буде поряд з рішенням оперативних, життєво важливих і невідкладних завдань, опікуватися корекцією цінностей і норм, які репрезентують регіональну свідомість місцевого населення. Пріоритетним завданням, яке необхідно буде реалізувати на шляху до примирення, є рішуча відмова від використання політиками в боротьбі за електорат поділу громадян України на першосортних і другосортних, від розігрування ними «регіональної карти», від спекуляцій на тему винятковості і особливої ідентичності будь якого з регіонів країни.

Соціальне ж «закриття» Донбасу, яке ми спостерігаємо зараз, лише сприяє закріпленню регіональної версії української ідентичності як ідентичності самостійної. Вочевидь подолання даного соціального «закриття» і вирішення даного конфлікту вимагає вже не тільки припинення збройного протистояння, але й задіяння засобів міжкультурної комунікації з метою створення компромісної, посередницької форми символічних і практичних зв'язків між роз'єднаними сьогодні спільнотами.

З цією метою необхідно розробити розгалужену державну програму гуманітарного забезпечення процесу замирення (reconciliation).

Одним з завдань такої програми має стати «демонтаж з ментального простору неспроможних доктрин і проєктів, з яких починається насильство і які породжують його нові цикли»¹. Наведені слова, до речі сказати, належать російському экс-міністру у справах національностей, директору Інституту

¹ Тишков В.А. Как предотвратить третью чеченскую войну? [Электронный ресурс] / В.А. Тишков // Адрес доступа: http://valerytishkov.ru/cntnt/publikacii3/publikacii/kak_predot.html

етнології і антропології РАН В.О.Тишкову, який курирував гуманітарні аспекти післявоєнної адаптації в Чечні. Багато з висловлених ним тоді міркувань цілком можна застосувати і для сьогоденної України. Аналізуючи досвід замирення у Чечні, ми повинні припинити розмови про майбутнє приєднання Донбасу до Росії, про «Новоросію», «ДНР» і «ЛНР» як про нереалізовані політичні проекти, зосередившись на будівництві нашого загальноукраїнського Дому. Перефразовуючи В.О.Тишкова, визнаємо, що незалежність і самовизначення Донбасу – це різні речі. Повна державна незалежність Донбасу від України неможлива з багатьох причин, зокрема тому що:

- цього не бажає більшість населення Донбасу, включаючи тих, хто вимушено залишив його територію. Згідно з соціологічним опитуванням, проведеним в січні 2015 року фондом «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» та Ukrainian Sociology Service, лише 20 % жителів Донецької області прагнуть вийти зі складу України і отримати незалежність, 15 % – приєднатися до іншої держави. 58 % опитаних хотіли б, щоб Донбас залишався в Україні: 30 % – у статусі автономного округу в складі федеративної України і ще 30 % – у складі унітарної України, але з більшими повноваженнями, а 2 % влаштовують нинішні повноваження регіонів¹;

- цього не бажає більшість населення України. За даними того ж соціологічного опитування, лише 11,5 % українців згодні, щоб Донбас вийшов зі складу України;

- у незалежний Донбас не повернуться ті, хто виїхав в інші області України, в Росію і країни далекого зарубіжжя, без чого не може бути утворена легітимне держава;

- неможливо забезпечити нормальні умови для відновлення економіки, якщо конфлікт набуде «замороженого» статусу.

Про самовизначення Донбасу, його форми і методи можна і треба дискутувати. Вочевидь, на поступки необхідно буде йти всім – і Москві, і Києву, і самопроголошеним «республікам». Уявлення, що в ХХІ столітті політичних цілей можна досягти за допомогою військової сили, є небезпечними ілюзіями. Лише діалог і толерантність забезпечать бажаний мир. Враховуючи високий рівень недовіри один до одного в обох конфліктуючих сторін, є важливим створення на місцях комунікаційних майданчиків та навчально-

¹ Донбасс хочет остаться в составе Украины, – опрос [Электронный ресурс] // Адрес доступа: <http://focus.ua/country/323691/>

просвітницьких центрів, покликаних сприяти оволодінню громадянами умінь і навичок, необхідних для ненасильницького відстоювання своїх прав знань. Дані майданчики спрямовані на формування нового комунікаційного простору, який вибудовується за принципами культури взаємоповаги та взаєморозуміння. Особливістю даного комунікативного середовища має стати сприяння ослабленню в учасників спілкування жорстких рамок прихильності до суто регіональної ідентичності.

Слід зазначити, що необхідність задіяння гуманітарно-комунікативних заходів багато в чому обумовлена специфікою вітчизняної політичної культури, в якій традиційно слабка увага приділялася розвитку горизонтальних зв'язків між громадянами та формуванню у громадян навичок легітимного впливу на органи державної влади.

Як різновид соціального конструктивізму та соціальної технології може розглядатися «дорожня карта», оскільки вже на стадії її розробки, обговорення і коригування необхідних заходів формується дискурс, спрямований на постконфліктне врегулювання. У цьому сенсі розробка «дорожньої карти» важлива не лише як план дій держави і громадянського суспільства, що потребує неухильного дотримання, але й як привід для початку діалогу.

Сьогодні поки що складно навіть уявити, коли цей діалог може відбутися – настільки глибока вирита засобами масової інформації та комунікації прірва між «Ми» і «Вони». Зрозуміло, що ті, хто дбайливо її поглиблював, хто вигадував всіх цих «розп'ятих хлопчиків», «розстріляних снігурів», «російськомовних рабів», виконували конкретне завдання з розпалення ненависті між родичами і сусідами. Вони навіть не думали про те, яку рану вони залишать в їхніх душах і скільки часу буде потрібно для того, щоб вона загоїлась. Очевидно також, що протилежною за змістом процедурою замирення будуть займатися не вони.

Важливим питанням політики замирення залишається проблема консолідації діючих в даному напрямку соціальних сил. Так званий асоційований «суб'єкт миру» ще тільки має бути зібраний. Нині він є слабким і розкиданим по окремим сегментам, явно поступаючись за значимістю колективному «суб'єкту війни». Не будемо лукавити – війна вигідна багатьом: і олігархам, що в азартній лихоманці ділять власність «донецьких бандитів»; і генералітету, багато років недооціненому державою і тепер отримавшим шанс «відіграти своє»; і вчорашнім безробітним, які знайшли себе на військовій службі чи у найманцях; і чиновникам військово-цивільних адміністрацій, що налагодили схеми контрабанди та торгівлі з невизнаними «народними

республіками». Доки війна буде економічно вигідною, доки вона буде приваблювати можливістю пограбувати вчора ще багатий регіон, «суб'єкт миру» буде в меншості. На жаль, він сформується лише ціною смертей, страждань, крові і зубожіння.

Але держава здатна прискорити процес формування «суб'єкта миру» або, принаймні, штучно не гальмувати його. Паростки асоційованого суб'єкта миру слід шукати в середовищі духовенства, професійних переговорників, що беруть участь в організації обміну військовополонених, експертного співтовариства, яке раціонально усвідомлює безперспективність ескалації конфлікту. Свою вагому роль тут можуть зіграти представники «четвертої влади» – засобів масової інформації. Вони вже продемонстрували свою могутність в розпалюванні ворожнечі, вони ж можуть використовувати наявні в їхньому розпорядженні інформаційні технології для пропаганди миру. Необхідно, щоб люди повірили в можливість примирення, щоб про нього заговорили як про реальність. Як справедливо відзначав той же В.О. Тишков, «саме мовлення на тему мирних справ і планів є миротворенням»¹.

Ми віримо, що збройний конфлікт на Сході України рано чи пізно завершиться. Але про мир потрібно думати вже зараз. Найбажанішим для нашої країни є сценарій, сенс якого полягає в збереженні територіальної цілісності при розширенні повноважень місцевої влади. Процес «замирення», так необхідний для соціального і духовного здоров'я нації, буде тим ефективнішим, чим раніше він почнеться. Про конкретні форми післявоєнного устрою країни можна дискутувати, головне, щоб цей диспут відбувся і раціональна аргументація взяла гору над аргументами зброї.

¹ Тишков В.А. Как предотвратить третью чеченскую войну? [Электронный ресурс] / В.А. Тишков // Адрес доступа: http://valerytishkov.ru/cntnt/publikacii3/publikacii/kak_predot.html

Список використаної літератури

1. «АТО» чи «війна»? Міжнародно-правові наслідки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vysnovky.com/analytics/politics/2068-ato-chi-viina-mizhnarodno-pravovi-naslidki>
2. Андерсон Р. Дискурсивне походження диктатури і демократії / Р. Андерсон; [пер. з англ.] // Універсум. Журнал політології, футурології, економіки, науки та культури. – 2003. – № 7-10.
3. Ансофф И. Стратегическое управление / И. Ансофф; [пер. с англ. под ред. Л. И. Евенко]. – М. : Экономика, 1989. – 519 с.
4. Арапов А.В. Современные модели экономического развития // Агентство по инновациям и развитию. – 19.06.2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.innoros.ru/publications/articles/13/sovremennye-modeli-ekonomicheskogo-razvitiya>
5. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арендт; [пер. з англ.]. – 2-ге вид. – К. : Дух і літера, 2005. – 584 с.
6. Арендт Х. Між минулим і майбутнім / Х. Арендт; [пер. з англ.]. – К. : Дух і літера, 2002. – 321 с.
7. Афанасьев Ю. Трагедия победившего большинства. Размышления об отечественной истории и ее интерпретациях / Юрий Афанасьев // Новая газета. – 2007. – 22 октября.
8. Ахмадов Я. Сползание Российской Федерации и Чеченской Республики Ичкерия к конфликту / Явус Ахмадов // Чечня: от конфликта к стабильности (проблемы реконструкции). – Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, Фонд гуманитарного содействия Чеченской республике, 2001. – С.313-327.
9. Ахметов, волонтери та російське коріння – як про це пишуть журналісти окупованого Донецька // <http://www.happymisto.od.ua/archives/3080>
10. Базалук О.А. Коррупция в Украине: ментальность правителей и судьба народа. Геофилософия Украины. – Киев: МФКО, 2016. – 240 с.
11. Базалук О.А. Теория войны и мира. Геофилософия Европы / О.А. Базалук. – К.: МФКО, 2016. – 246 с.
12. Банников К. Об экстремальных состояниях ума / Константин Банников // Отечественные записки. Журнал для медленного чтения. – 2014. – № 6.
13. Баранов Н.А. Динамика современных геополитических конфликтов / Н.А. Баранов // Геополитические проблемы европейского развития [электронный ресурс] // Адрес доступа: http://nicbar.narod.ru/geoproblemy_lekzia10.htm
14. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / Пер. с англ. – М. : Весь мир, 2004. – 188 с.
15. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. – М.: Логос, 2002. – 390 с.

16. Баунов А. России не до смеха / Александр Баунов // Отечественные записки. Журнал для медленного чтения. - 2014. - № 6.
17. Беззубко Л.В. Предпосылки и последствия военного конфликта на Донбассе / Л.В. Беззубко, Б.И. Беззубко // Основы экономики, управления и права. – Выпуск № 4 (16) / 2014. – С. 9-13.
18. Бейлин Й., Кравчук Л. Построение дорожной карты для разрешения конфликта и проведения преобразований в Украине / Й. Бейлин, Л. Кравчук // Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій. Збірка наукових праць. – Донецьк, 2015. – С. 134-149.
19. Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализации. Новая всемирно-политическая экономия / У. Бек; [пер. с нем. А. Б. Григорьева, В. Д. Седельника]. – М.: Прогресс-Традиция; Издательский дом «Территория будущего», 2007. – 464 с.
20. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: МФФ; «Academia – Центр», «Медиум», 1995. – 323 с.
21. Бескоровайний С.Я. Види збройних конфліктів та їх правове регулювання / С.Я. Бескоровайний // «Юридична наука». – 2014. – № 3. – С.116-126.
22. Білокобильський О. Заручники міфологічного розуму або чому східноукраїнський конфлікт став можливим / О. Білокобильський // Схід. – № 2 (134), спецвыпуск, лютий 2015. – С. 113-118.
23. Білорус О.Г. Глобалізація і безпека розвитку / О.Г. Білорус, Д.Г. Лук'яненко, М.О. Гончаренко, В.А. Зленко, О.В. Зернецька, А.І. Кудряченко, Ю.М. Мацейко, В.Є. Новицький, Ю.М. Пахомов; ред.: О.Г. Білорус; НАН України. Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин, Київ. нац. екон. ун-т. – К., 2001. – 734 с.
24. Богинська І. Геополітичні розрахунки Росії в «Українській кризі»: острів Росія – континент Крим – держава Новоросія / І. Богинська // Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій. Збірка наукових праць. – Донецьк, 2015. – С. 46-58.
25. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла. – М.: Добросвет, 2000. – 258 с.
26. Боринштейн Є. Особливості соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства / Євген Боринштейн. – Одеса: Астропринт, 2006. – 400 с.
27. Борис Грозовский. Майдан закономерен, эре Януковича конец, – Forbes // <http://thekievtimes.ua/economics/289281-majdan-zakonomenen-ere-yanukovicha-konec-forbes.html>
28. Борис Тарасюк: Если бы не Минские соглашения, Украина давно бы вернула Донбасс / Интервью сайту charter97.org
29. Буняк Р. Війна у Хорватії: ліквідація сепаратистів за 84 години і здача героїв. [Електронний ресурс] / Р. Буняк // Режим доступу: <http://fakty.ictv.ua/ua/index/read-news/id/1581913>
30. Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада / П. Дж. Бьюкенен; [пер. с англ. А. Башкирова]. – М. : ООО “Издательство АСТ”, 2003. – 444 с.

31. Вакулова Т. Цивилизационный фактор в этнополитических конфликтах / Т. Вакулова // Вісник СевДТУ. Вип. 91: Політологія: зб. наук. пр. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2008. – С.193-198.
32. Валлерстайн Э. Конец знакомого мира: социология XXI века / Э. Валлерстайн; [пер. с англ. под ред. В. И. Иноземцева]. – М. : Логос, 2003. – 368 с.
33. Василенко В. Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки / Володимир Василенко // Громада. Часопис Товариства Української культури Угорщини. №1(129) січень – березень 2015 року.
34. Ведерникова И. Международный эксперт по разрешению конфликтов Наталья Мириманова: «Украина ни в одной из международных институций не доказала, что Россия агрессор. Это должно быть исправлено» // «Дзеркало тижня. Україна». – 2015. – № 44-45.
35. Верменич Я. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. – К., 2015. – С. 57.
36. Виммер А. Культура: переосмысление основного понятия социальной антропологии / А. Виммер // Современная немецкая социология: 1990-е годы. – СПб.: Социологическое общество им.М.М.Ковалевского, 2002. – С. 193-219
37. Вихров М. Три мифа об украинском юго-востоке. [Электронный ресурс] / Максим Вихров // Режим доступа: https://slon.ru/world/tri_mifa_ob_ukrainskom_yugo_vostoke-1091432.xhtml
38. Вітман К. Придністров'я: перспективи розв'язання конфлікту / К. Вітман // Політичний менеджмент. – 2008. – № 4. – С. 101-106.
39. Ворожейкин И. Е. Конфликтология / И. Е. Ворожейкин, А. Я. Кибанов, Д. К. Захаров – Москва : Инфра-М, 2004. – 240 с.
40. Ворона В.М. Соціальні загрози і соціальний потенціал реалізації інтересів народу України / В.М. Ворона // Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – 566 с.
41. Воронин Д. Аргентина времен хунты: коллапс права / Дмитрий Воронин, Российское агенство правовой и судебной информации // http://rapsinews.ru/international_publication/20130319/266760458.html
42. Все хотят мира, но понимают под этим разные вещи. Александр Баунов о минских переговорах [Электронный ресурс] // Адрес доступа: // http://tvrain.ru/articles/vse_hotjat_mira_no_ponimajut_pod_etim_raznye_veschi_aleksandr_baunov_o_minskih_peregovorah-381827/
43. Габермас Ю. Комунікативна дія і дискурс – дві форми повсякденної комунікації / Юрген Габермас // Ситніченко Л. Першоджерела комунікативної філософії. – К. : Либідь, 1996. – С. 84–90.
44. Гакаев Д. Постконфликтная Чечня: анализ ситуации, проблемы реконструкции (Политический аспект) / Джабраил Гакаев // Чечня: от конфликта к стабильности (проблемы реконструкции). – Москва: Институт

этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, Фонд гуманитарного содействия Чеченской республике, 2001. – С.275-290.

45. Гарвардт А.Э. Политическое насилие. Российский контекст: Дис. ... канд. филос. наук / А.Э. Гарвардт. – Архангельск, 2001.

46. Гаспарян Д.Е. Введение в неклассическую философию / Д.Е. Гаспарян. – М.: РОСПЕЧ, 2011. – 398 с.

47. Геец В.М. Развитие и кризисы в Украине – противоречия трансформации / В.М. Геец // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. – 2009. – Випуск 15. – С. 341-348.

48. Герасимов В. Ценность науки в предвидении / В. Герасимов // Военно-промышленный курьер. — 8(476) 27 февраля 5 марта 2013. — С.2-3.

49. Гильбо Е.В. Постиндустриальный переход и мировая война. Лекции по введению в социологию и геополитику современности / Е.В. Гильбо. – Изд-во Тенерифе, 2013. – 119 с.

50. Глазунов В.В. Гибридная война: олигархический дискурс / В.В. Глазунов // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя, 2015. – Вип. 34. – С. 92-98.

51. Глуховський М. Мирослав Попович: Стратегічним завданням для Європи є усунення Путіна від влади [Електронний ресурс] / М. Глуховський // Главком. – 9 січня 2015 року. – Режим доступа : <http://glavcom.ua/articles/25600.html>

52. Глущенко В.В. Введение в кризисологию. Финансовая кризисология. Антикризисное управление / В.В. Глущенко. – М.: ИП Глущенко В.В., 2008. – С. 88.

53. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / Оля Гнатюк. – К.: Критика, 2005. – 528с.

54. Голдстоун Д. К теории революции четвертого поколения / Д. Голдстоун. Пер. с англ.// Логос. – 2006. – № 5 (56) – С.58-103.

55. Голдстоун Д. Революции. Очень краткое введение / Д. Голдстоун. Пер. с англ. – М.: Институт Гайдара, 2015.

56. Голунов И., Артемьев А. На чьи деньги живёт Донбасс [Електронний ресурс] // РБК. 15 июня 2015 года. – Режим доступа: <http://daily.rbc.ru/investigation/politics/15/06/2015/5579b4b99a7947b063440210>

57. Гончар М. Гибридная война в Восточной Европе. Невоенное измерение. Энергетический компонент [Електронний ресурс] / М. Гончар, А. Чубик, О. Ишук. – Режим доступа: <http://geostrategy.org.ua>

58. Горбенко Катерина. Соціальні екзистенціали східноукраїнського соціуму / К. Горбенко // Схід. – № 2 (134), спецвипуск, лютий 2015. – С. 137-141.

59. Гош О. Визначальний фактор відродження продуктивних сил України / О. Гош // Економіка України. – 2003. – № 6. – С. 49-56.

60. Гражданкин А. Белая книга России / С. Кара-Мурза, А. Гражданкин. – М.: Либроком, Москва, 2013. – 93 с.

61. Грей Д. Поминки по просвещению / Д. Грей. – М.: Праксис, 2003. – 368 с.
62. Грозний Ігор, Прокопенко Роман. Економічні наслідки російсько-українського конфлікту 2014 року / І. Грозний, Р. Прокопенко // Схід. – № 2 (134), спецвипуск, лютий 2015. – С.129-137.
63. Грозовский Б. Майдан закономірен, ере Януковича кінець, – Forbes / Борис Грозовский // <http://thekievtimes.ua/economics/289281-majdan-zakonomen-ere-yanukovicha-konec-forbes.html>
64. Група «Рейтинг». Динаміка ідеологічних маркерів. Звіт. 2012 [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.ratinggroup.com.ua/upload/files/RG_national_markers_022012.pdf
65. Гудков Л. «Память» о войне и массовая идентичность россиян / Л. Гудков // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2-3(40-41) // Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/fere8.html>.
66. Гузар Л. Правдиве замирення – справа обох сторін. [Електронний ресурс] / Л. Гузар // Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/personalities/lyubomir-guzar-pravdivezamirenniya-sprava-obo-h-storin-.html>.
67. Гуржи В. Наслідки реалізації доктрини «Русский мир» в Україні / В. Гуржи // Схід. № 2 (134), спецвипуск, лютий 2015. – С. 34-40.
68. Гусаров В. Информационные акценты новой Военной доктрины Кремля / Вячеслав. Гусаров [Электронный ресурс] // Адрес доступа: <http://sprotyv.info/ru/news/11034-informacionnye-akcenty-novoy-voennoy-doktriny-kremlya>
69. Гусаров В. Фактор Приднестровья в ситуации на Донбассе / Вячеслав Гусаров [Электронный ресурс] // Адрес доступа: <http://sprotyv.info/ru/news/11285-faktor-pridnestrovya-v-situacii-na-donbasse>
70. Гусев С.С. Ситуативность коммуникативных действий / С.С. Гусев // Вопросы философии. – 2008. – № 7. – С. 51.
71. Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації / О. Гьофе; [пер. з нім.]. – К.: ПСС – 2002, 2007. – 436 с.
72. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт / Ральф Дарендорф // Зарубежная социология XX века: Хрестоматия. Тексты / [отв. ред. В. Г. Городяненко]. – Днепропетровск : Изд-во ДНУ, 2001. – С. 264-271.
73. Дебор Ги. Общество спектакля / Ги Дебор; [пер. с фр. С. Офертас и М. Якубович; ред. Б. Скуратов; послесловие А. Кефал]. – М.: Издательство “Логос”, 2000. – 184 с.
74. Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк. – М.: БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 1989. – 308 с.
75. Декомб В. Клопоти ідентичності / В. Декомб. [Электронный ресурс] // Адрес доступа: http://rethinkingdemocracy.org.ua/Library/12_Descombes3.pdf
76. Деланда М. Война в эпоху разумных машин / Пер. с англ. – Екатеринбург; Москва: Кабинетный ученый, 2014.
77. Делез Ж., Гваттари Ф. Трактат о номадологии: машина войны // Ж. Делез, Ф. Гваттари. Тысяча плато: капитализм и шизофрения / Пер. с фр. – Екатеринбург: У-Фактория; М.: Астрель, 2010.

78. Делокаров К.Х. Параметры порядка современной цивилизации и глобальные вызовы / К.Х. Делокаров // Постнеклассические практики и социокультурные трансформации: [материалы VI международного междисциплинарного семинара / под общ. ред. Астафьевой О.Н.]. – М.: МАКС Пресс, 2009. – 168 с.
79. Держкомстат України. Всеукраїнський перепис населення. – 2001 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>
80. Динаміка патріотичних настроїв [Електронний ресурс] // Група Рейтинг. – 2014. – 15 августа // Режим доступу: <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14101/>
81. Дискин И. Очередные задачи консервативной модернизации / Иосиф Дискин // Известия. – № 238 (29238). – 18 декабря 2014. – С. 5.
82. Додонов Р. Східноукраїнський конфлікт у контексті концепції циклічного насилля / Р.О. Додонов // Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій. Збірник статей. Випуск 2. – Київ: Український інститут стратегій глобального розвитку і адаптації, 2016. – С. 51-64.
83. Додонов Р.А. Проблема типологизации и классификации цивилизаций // Цивилизация: от локального к глобальному Граду. Монография. – Донецк: ДонНТУ, УНИТЕХ, 2008. – С. 50-57.
84. Додонов Р.А. Процесс замирения в Украине: Приднестровский и Чеченский варианты / Р.А. Додонов // Восточноукраинский конфликт в контексте глобальных трансформаций / Украинский институт стратегий глобального развития и адаптации, ООО «Східний видавничий дім». – Киев, 2015. – С.240-256.
85. Додонов Р.О. К вопросу о типологизации цивилизационных конфликтов / Р.О. Додонов // Науковий вісник Інституту політичних і геополітичних досліджень [Електронний ресурс] / гол. ред. С.І. Бостан. – Чернівці: Інститут політичних і геополітичних досліджень, 2015. – Вип. 1. – С. 61-75.
86. Додонов Роман. Криза, війна чи конфлікт як коректно називати події на Сході України? / Р.О. Додонов // Схід. № 2 (134), спецвипуск, лютий 2015. – С. 107-113.
87. Додонova В.І. Соціалістичні аберації Донбасу і консервативна модернізація Росії / В.І. Додонova // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – 2015. – № 2 (134). – С. 151-155.
88. Донбасс хочет остаться в составе Украины, – опрос [Электронный ресурс] // Адрес доступа: <http://focus.ua/country/323691/>
89. Друкер П. Ф. Эпоха разрыва: ориентиры для нашего меняющегося общества / Питер Ф. Друкер; [пер. с англ.]. – М. : ООО «И.Д. Вильямс», 2007. – 336 с.
90. Дульнев П.А., Ковалев В.Г., Ильин Л.Н. Ассиметричное противодействие в сетцентрической войне [Электронный ресурс] // Режим доступу: <http://militaryarticle.ru/voennaya-mysl/2011-vm/10357-asimmetrichnoe-protivodejstvie-v-setecentriceskoj>

91. Дьюи Дж. Общество и его проблемы / Дж.Дьюи; [пер. с англ. И.И. Мюрберг, А.Б. Толстова, Е.Н. Косиловой]. – М.: Идея-Пресс, 2002. – 160 с.
92. Егишянц С.А. Тупики глобализации: Торжество прогресса или игры сатанистов / С.А. Егишянц. – М.: «Вече». – 2008. – С. 160-165.
93. Економіка Антимайдану. Інфографіка [Електронний ресурс] // Економічна Правда. 2013. 13 декабря. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2013/12/13/408504>
94. Ельчанинов М. С. Социальная синергетика и катастрофы России в эпоху модерна / М. С. Ельчанинов. – М.: Ком Книга, 2005. – 240 с.
95. Еременко А.М. Размышления о Луганской Ванде / А.М. Еременко. – Just a Life, 2015.
96. Єсельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єсельчик. – К.: Критика, 2008. – 303 с.
97. Єнін Є.В. Придністровський конфлікт: чинники існування напруги / Є.В. Єнін // Сучасна українська політика. – К.: УЦПМ, 2010. – С. 448-456.
98. Єрескова Т. Соціальна природа конфліктогенності сучасного українського соціуму: дихотомія «прогресувати» vs «залишити як є / повернути як було» / Т. Єрескова // Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій. Збірник статей. Випуск 2. – Київ: Український інститут стратегій глобального розвитку і адаптації, 2016. – С. 183-194.
99. Єрмолаєв А. Збройний конфлікт на Донбасі: оцінки, пропозиції, сценарії подолання / А.Єрмолаєв, О.Маркеева, В.Потапенко, С.Денисенко, В.Щербина // Інститут стратегічних досліджень «Нова Україна». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newukraineinstitute.org/new/417>
100. Єрмолаєв А. Нові реалії – нові сценарії. Донбас між сецесією та реінтеграцією / А. Єрмолаєв // Інститут стратегічних досліджень «Нова Україна». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newukraineinstitute.org/new/544>
101. Женевские конвенции от 12 августа 1949 года и дополнительные протоколы к ним. – 4-е изд., испр. – М.: Международный Комитет Красного Креста, 2005. – 344 с.
102. Жижек С. Добро пожаловать в пустыню реального / С. Жижек. – М.: Фонд «Прагматика культуры», 2002. – 160 с.
103. Жижек С. Устройство разрыва. Паралоксальное видение / С. Жижек. – М.: Изд-во «Европа», 2008. – 516 с.
104. Життя в ізоляції. Сьогоднішній Донецьк в розповіді волонтера Євгена Шибалова [Електронний ресурс] / Титуш Галина // Адреса доступу: <http://life.pravda.com.ua/society/2015/03/3/190090/>
105. Закон України «Про Національну гвардію України» // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/876-18>
106. Залізняк Л. Україна між Сходом і Заходом. Про витоки і суть російсько-української війни 2014 р. / Л. Залізняк. – К.: Видавець Олег Філюк, 2014. – 168 с.

107. Збітнєв Ю.І. Біла книга України або Вашингтонський консенсус в дії. Наслідки економічних реформ 1991-2001 років / Ю.І. Збітнєв, М.І. Сенченко. – К.: Вид. дім «Княгиня Ольга», 2003. – 250 с.
108. Зверев Б.Д. Различные понимания истины при работе Комиссии по поиску истины и примирению в ЮАР / Б.Д. Зверев, Университет управления «ТИСБИ». – Казань, 2013. <http://www.scienceforum.ru/2013/pdf/5616.pdf>
109. Зегонов О. Беспорядки во Франции: характер, причины, уроки / О. Зегонов // Аналитические записки. – Вып. 2(14). – М.: МГИМО, 2006. – 37 с.
110. Йоргенсен М.В. Дискурс-анализ: теория и метод / Марианна В. Йоргенсен, Луиза Дж. Филлипс; [пер. с англ.]. – Харьков: Гуманит. Центр, 2004. – 334 с.
111. Каганский В. Украина: география и судьба страны // Каганский В. Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – С.343-360.
112. Калдор М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху / М. Калдор, пер. с англ. А. Апполонова, М. Дондуковского; ред. перевода А. Смирнов, В. Софронов. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. – 416 с.
113. Каллон М. Акторно-сетевая теория [Электронный ресурс] / М. Каллон // Режим доступа: <http://www.hse.ru/data/2014/10/07/1100063024/Каллон%20М.%20Акторно-сетевая%20теория.pdf>
114. Кальсховен Ф. Ограничения методов и средств ведения войны / Фриц Кальсховен. – М.: МККК, 1994. – 231 с.
115. Кандель П. «Балканизация» Европы vs «европеизация» Балкан. // Россия в глобальной политике. – М.: МК-Периодика, 2008. – № 3. – С. 90-100.
116. Кантор М. Империя наизнанку. Как и зачем мы устранили логику и правду в своей собственной истории / Максим Кантор // Новая газета. – 8 декабря 2014. – № 138.
117. Карпов А. О. Дискурс: классификация контекстов / А.О. Карпов // Вопросы философии. – 2008. – № 8. – С. 74–87.
118. Касавин И.Т. Ценности новой цивилизации: основания поиска и их критическая оценка // Ценностный дискурс в науках и теологии. – М.: ИФРАН, 2009. – С. 9-22.
119. Касьянов Г. «Национализация» истории в Украине. Краткий экскурс. // Касьянов Г., Миллер А. Россия – Украина: как пишется история. – М.: РГГУ, 2011. – С.39-74.
120. Киев сомневается в Донбассе [Электронный ресурс] // Военная политика // Режим доступа // <http://voenpolit.su/articles/965-kiev-somnevaetsya-v-donbasse.html>
121. Кирницький О. Віртуальні аспекти стратегії війни ХХІ століття / О. Кирницький // Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій. Збірка наукових праць. – Донецьк, 2015. – С. 159-172.
122. Китинг М. Новый регионализм в Западной Европе // Логос, 2003. – №3 (40).

123. Клементс К. К трансформации конфликта и справедливому миру / Кевин Клементс // Этнополитический конфликт: пути трансформации: Настольная книга Бергхофского центра Transforming Ethnopolitical Conflict: The Berghof Handbook. – М.: Наука, 2007. – С. 539-560.
124. Кобалия Д. Диалог и война на Донбасі / Д.Р. Кобалия // Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій. Збірник статей. Випуск 2. – Київ: Український інститут стратегій глобального розвитку і адаптації, 2016. – С. 65-80.
125. Кобалия Д. Про рамки і формат «українського конфлікту» / Д. Кобалия // Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій / Український інститут стратегій глобального розвитку і адаптації; Український культурологічний центр. – Донецьк, 2015. – С. 172-188.
126. Коваль Оксана. Запитання з Донецька до Президента України // Український тиждень. – 2015. – 21 січня.
127. Ковальчук Я. Перемир'я 2.0 – коротке затишшя чи мирний механізм урегулювання конфлікту на Донбасі? [Електронний ресурс] / Я. Ковальчук // Апостроф, 12 вересня 2014 р. // Режим доступу: <http://apostrophe.com.ua/article/politics/2014-09-12/peremirya-20--korotke-zatishshya-chi-mirniy-mehanzm-uregulyuvannya-konflktu-na-donbas/370>
128. Колодко Г. В. Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістичних країн / Гжегож Колодко. – К. : Основні цінності, 2002. – 248 с.
129. Кон И. Психология предрассудка (О социально-психологических корнях этнических предубеждений) / Психология национальной нетерпимости [Сост. Ю. В. Чернявская]. Хрестоматия. – Минск: Изд-во «Харвест», 1998. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://evartist.narod.ru/text9/13.htm>.
130. Конфлікту на Востоке предшествовала тотальная государственная измена – Наливайченко [електронний ресурс] / Сегодня.UA, 26 ноября 2014 // Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/politics/pnews/konfliktu-na-vostoke-predshestvovala-totalnaya-gosudarstvennaya-izmena-nalivaychenko-572494.html>
131. Корнилов В.В. Донецко-Криворожская республика / В.В. Корнилов. – Харьков: Фолио, 2011. – 603 с.
132. Корпорація ВВС наполягає, що конфлікт на Донбасі є «громадянською війною» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/07/2/7035507/>
133. Котляров И.И. Международное право и вооруженные конфликты. Монография. – М.: Московский университет МВД РФ, 2003. – 285 с.
134. Коцур В.В. Етнополітичний конфлікт у Придністров'ї у контексті українсько-молдовських міждержавних відносин / В.В. Коцур. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. – 272 с.
135. Кравченко С.А. Риски в нелинейном глоболокальном социуме / С.А. Кравченко. – М.: Анкил, 2009. – 224 с.
136. Кревельд М. Ван. Трансформация войны / Пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес букс, 2005.

137. Кривенко А.М. Вооруженное насилие в современном политическом процессе: Дис. ... канд. филос. наук / А.М. Кривенко – М.: ВУ, 1997.
138. Криворучко Наталя. Стратегічна культура Європи і виклики безпеки для України / Н. Криворучко // Схід. № 2 (134), спецвипуск, лютий 2015. – С. 25-30.
139. Кулик В. Мовна політика та суспільні настанови щодо неї після Помаранчевої революції. // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації. – Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. – С.11-54.
140. Курилла И. История и память в 2004, 2008 и 2014 годах / И. Курилла // Отечественные записки. Журнал для медленного чтения. – 2014. – № 3.
141. Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870-1990 роки / Гіроакі Куромія. – К.: Основи, 2002. – 512 с.
142. Лайнбарджер Пол. Психологическая война. Теория и практика обработки массового сознания. – М.: Центрполиграф, 2013. – 448 с.
143. Латур Б. Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию / Пер. с фр. – М.: ВШЭ, 2014.
144. Ле Барон М. Трансформация межкультурных конфликтов в наше сложное время // Этнополитический конфликт: пути трансформации: настольная книга Бергховского центра. – М.: Наука, 2007. – С.249-265.
145. Левик Б. Російсько-українська війна: поточний аналіз 2014-2015 рр. / Богдан Левик // Схід № 3 (135) березень-квітень 2015 р. – С.33-37.
146. Ленуар Р., Мерлье Д., Пэнто Л., Шампань П. Начала практической социологии. – М.: Алетейя, 2001. – С. 145-224.
147. Лепський М. Миротворення в умовах гібридної війни в Україні: визначення миротворчих процесів, часова перспектива, історичні аналогії / М.А. Лепський // Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій. Збірник статей. Випуск 2. – Київ: Український інститут стратегій глобального розвитку і адаптації, 2016. – С. 119-146.
148. Лепський М. Стратегічне фокусування у військовому конфлікті протистоянні в Україні / М.А. Лепський // Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій. Збірка наукових праць. – Донецьк, 2015. – С. 189-196.
149. Литвин В. Територіальна організація українського соціуму і проблема кордонів // Голос України, 4 грудня 2014 р. – № 234 (5984). – С. 4-5.
150. Локальні та регіональні конфлікти: загроза миру. – К.: Т-во «Знання» України, 2007. - С.15.
151. Магун В., Руднев М. Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами // Украинское общество в европейском пространстве. – Киев: Институт социологии НАНУ, 2007. – С. 226-273.
152. Макаров М.Р. Основы теории дискурса [Текст] / М.Р. Макаров. – М.: Гносис, 2003. – 280с.
153. Максим Вихров. Три мифа об украинском юго-востоке // http://slon.ru/world/tri_mifa_ob_ukrainskom_yugo_vostoke-1091432.xhtml

154. Малюк А. Власність і ставлення до неї українців у контексті сучасного глобального соціально-економічного розвитку / А. Малюк // Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – С. 156-164.
155. Мандрагеля В.А. Причини та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз / В.А. Мандрагеля. – К.: Національна академія оборони України, Інститут вищої освіти АПН України, 2003. – 570 с.
156. Маркедонов С. Турбулентная Евразия: межэтнические, гражданские конфликты, ксенофобия в новых независимых государствах постсоветского пространства С. Маркедонов. – М.: Московское бюро по правам человека, Academia, 2010. – 260 с.
157. Мартин Г.-П., Шуман Х. Западная глобализации. – М.: Альпина, 2001. – 163 с.
158. Мачарашвили Н. Отказ от «карательной» модели восстановления справедливости: идет ли Грузия по пути международного опыта национального примирения? [Электронный ресурс] / Нани Мачарашвили // Режим доступа: http://www.ca-c.org/c-g/2007/journal_rus/c-g-3/02.shtml
159. Международное право. Ведение военных действий: Сборник Гаагских конвенций и иных международных документов. – 4-е изд., дополн. – М.: Международный Комитет Красного Креста, 2004. – 372 с.
160. Межуев В.М. Насилие и свобода в политическом контексте / В.М. Межуев // Политические исследования. – 2004. – № 3.
161. Минасян С. Последняя постсоветская война. Военно-политическое измерение украинского конфликта [Электронный ресурс] / С. Минасян // Россия в глобальной политике. – 2014. № 5. – Режим доступа : <http://www.globalaffairs.ru/number/Poslednyaya-postsovetskaya-voyna-17098>.
162. Миронова О. А. Оценочный дискурс : проблемы семантического анализа / О. А. Миронова. – Изв. Акад. наук РФ. Сер. лит. и яз. – 1997. – № 4. – С. 57.
163. Мирослав Попович: Стратегічним завданням для Європи є усунення Путіна від влади / М. Глуховський, «Главком» 9 січня 2015 року. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/25600.html>
164. Михалев Сергей. Военная стратегия: подготовка и ведение войн нового и новейшего времени. – М.: Кучково поле, 2003. – 952 с.
165. Мінська угода №2 (Повний текст) / 7 днів. UA. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://7days-ua.com/news/minska-uhoda-2-povnyj-tekst/>
166. Мнения и взгляды жителей Юго-Востока Украины: Апрель 2004// Зеркало Недели, 2014. 18 апреля [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://zn.ua/UKRAINE/mneniya-i-vzglyady-zhiteley-yugo-vostoka-ukrainy-aprel-2014-143598_.html
167. Морозов А.О. Четвертая секуляризация // Глобализация и столкновение идентичностей. / Под ред. А. Журавского, К. Костюка. – М.: Наука, 2004. – С. 330-331.

168. Нагорна Л. Символічний простір інформаційного суспільства: зорові аберації віртуальності / Лариса Нагорна // Політичний менеджмент. – 2009. – № 2(35). – С. 5.
169. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Лариса Нагорна. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
170. Найер А. Военные преступления: Геноцид. Террор. Борьба за правосудие / А. Найер. Пер. с англ. – М. : Юность, 2000. – С. 74.
171. Нейсбит Д. Мегатренды / Д. Нейсбит; [пер. с англ. М.Б.Левина]. – М. : ООО “Издательство АСТ” : ЗАО НПП “Ермак”, 2003. – 380 с.
172. Нужен ли России Донбасс: политологи назвали 20 аргументов за и против // Биржевой лидер // <http://www.profi-forex.org/novosti-mira/novosti-sng/ukraine/entry1008212135.html>
173. Определение агрессии. Утверждено резолюцией 3314 (XXIX) Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1974 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml
174. Оприлюднена доповідь ООН з прав людини в Україні [Електронний ресурс] // Адреса доступу: <http://religions.unian.ua/religinossociety/1012058-oprilyudnena-dopovid-oon-z-prav-lyudini-v-ukrajini.html>
175. Остин Дж. Л. Слово и действие / Дж. Л. Остин // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XII. – М., 1986. – С. 70.
176. Остроухов В.В. Насилие сквозь призму веков: Историко-философский анализ / В.В. Остроухов. – М.: ОЛМА ПРЕСС, 2003. – 192 с.
177. Павлишенко М. Страшна не приватизація, а приватизатори / М. Павлишенко, І. Топішко // Віче. – 2002. – № 4. С. 34-39.
178. Павловский Г. Новая политкорректность против языка вражды // Русский журнал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Novaya-politkorrektnost-protiv-yazyu...>
179. Павловський М.А. Стратегія розвитку суспільства: Україна і світ (економіка, політологія, соціологія) / М.А. Павловський. – К.: Техніка, 2001. – 312 с.
180. Павлюк В. Примирення на Сході України: об’єктивна неможливість та неминучість встановлення / В. Павлюк // Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій. Збірник статей. Випуск 2. – Київ: Український інститут стратегій глобального розвитку і адаптації, 2016. – С. 208-216.
181. Палагута В. Самоідентифікація соціального суб’єкта в дискурсивних просторах / В. Палагута. – Днепропетровск: «Інновация», 2010. – 440 с.
182. Паніна Я. Ефект маятника / Я. Паніна // Вісник Пенсійного фонду України. – 2011. – № 9. – С. 6-7.
183. Панченко Ю. Сила оттока: Украина стала одним из лидеров по выводу капитала / Юрий Панченко // Коммерсант. Украина. – 24 июля 2012 года. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/1986838>

184. Панькова О. Воєнний конфлікт на Сході України в дзеркалі громадської думки / О.Панькова // Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій. Збірник статей. Випуск 2. – Київ: Український інститут стратегій глобального розвитку і адаптації, 2016. – С. 149-169.

185. Пасько И.Т. Политика и политическое: gemeinschaft und gesellschaft // Восточноукраинский конфликт в контексте глобальных трансформаций / Украинский институт стратегий глобального развития и адаптации, ООО «Східний видавничий дім». – Киев, 2015. – С.44-45.

186. Пасько І.Т., С. Плавильний басейн донецької ідентичності / І. Пасько, Я. Пасько, Г. Коржов // І.Т. Пасько. Історія. Нація. Особистість: Збірник науково-публіцистичних праць. – Донецьк: Асоціація філософів і релігієзнавців, 2013. – С. 69-70.

187. Пасько Я.І. Модернізація vs неопатрімоніалізм: постколоніальні симуляції / Я.І. Пасько // Вісник Донецького національного університету. Серія Б: Гуманітарні науки. – 2014. – Вип. 1-2. – С. 476.

188. Пахомов Ю. МВФ: урок для Украины / Ю. Пахомов // Економічний часопис – XXI. – 2003. – № 1. – С. 3-8.

189. Перепелиця Г.М. Конфлікти в посткомуністичній Європі: Монографія / Г.М. Перепелиця. – К.: НІСД, 2003. – 432 с.

190. Политическая ситуация в Украине. Рейтинги партий и политиков / Research and Branding Group / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/9018/>

191. Померанц Г.С. Кризис Запада и Ислам // Полития. – 2007. – № 4(47). – С. 201-218.

192. Попович М.В. Поняття «дискурс» у метафорічному та логіко-лінгвістичному розумінні / Мирослав Попович // Філософська думка. – 2003. – № 1. – С. 27-35.

193. Попович М. В. Червоне століття / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 2005. – 888 с.

194. Порошенко озвучил три сценария для Донбасса // Зеркало недели. Украина [Электронный ресурс] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zn.ua/POLITICS/poroshenko-ozvuchil-tri-scenariya-dlya-donbassa-187790_.html

195. Порошенко Путіну: в Україні не «громадянська війна», а російська агресія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/news/27550112.html>

196. Портнов А. «Велика Вітчизняна війна» в політиках пам'яті Білорусі, Молдови та України: кілька порівняльних спостережень / Андрій Портнов // Україна Модерна. – 2009. – № 4 (15). – С. 206–218.

197. Придністров'я на Донбасі не буде, – Юрій Теміров // [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://galinfo.com.ua/articles/prydnistrovya_na_donbasi_ne_bude__yuriy_temirov_215740.html

198. Программа Общественно-политического движения «Партия Новороссия» / Новороссия. – 21 мая 2014 года. – № 1. – С. 1.

199. Промисловий потенціал Донбасу: що залишилося? // Сегодня. UA. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukr.segodnya.ua/economics/enews/promyshlennyu-potencial-donbassa-chto-ostalos-588474.html>
200. Путін: В Україні йде громадянська війна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukr.segodnya.ua/world/putin-v-ukraine-idet-grazhdanskaya-voyna-522678.html>
201. Релжич Д. Средства массовой информации и трансформация этнополитических конфликтов / Душан Релжич // Этнополитический конфликт: пути трансформации: Настольная книга Бергхофского центра. – М.: Наука, 2007. – С. 373-390.
202. Рикер П. Память, история, забвение / Поль Рикер; [пер. с франц. И.И. Блауберг и др.]. – М.: Изд-во гуманитарной лит., 2004. – 728 с.
203. Рожин Борис. Война на Украине день за днем. «Рупор тоталитарной пропаганды». – М.: Алгоритм, 2015. – 15 с.
204. Роперс Н. От разрешения к трансформации конфликтов: оценка роли и воздействия проектов по налаживанию диалога / Пер. с англ. // Этнополитический конфликт: пути трансформации: настольная книга Бергхофского центра. – М.: Наука, 2007. – С.300-303.
205. Россия впервые заявила о присоединении Донбасса [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://patriotikus.ru/politikus/110-rossiya-vpervyye-zayavila-o-prisoedinenii.html>
206. Ротарь И. Чечня: давняя смута / И. Ротарь // Известия. – № 204. – 27 ноября 1995. – С. 4.
207. Рывкина Р.В. Цивилизационные конфликты в постсоветской России / Р.В. Рывкина. Будущее России, СНГ и евразийской цивилизации. Материалы ХУ Междисциплинарной дискуссии [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://old.nasledie.ru/politvne/18_20/kniga1/article.php?art=49
208. Рюзен Й. Утрачивая последовательность истории: Некоторые аспекты исторической науки на перекрестке модернизма, постмодернизма и дискуссии о памяти / Йорн Рюзен // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – 2001. – Вып. 7. – С. 8–26.
209. Саймон Г.А. Адміністративна поведінка: Дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції: [пер. з англ.]. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.
210. Салицкий А. Пекинский консенсус или смена вех в мировой экономике // Промышленные ведомости. – 2007. – № 7. – Режим доступа: <http://www.promved.ru/articles/article.phtml?id=1216&nomer=44>
211. Сапего Г.П. Иммигранты в Западной Европе / Г.П. Сапего. – М.: Алетейя, 2010. – 221 с.
212. Сахарова В.В. Мультикультурализм и проблемы интеграции мигрантов // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2010. – Серия 6. – № 2. – С. 47-53.
213. Сивков К. Философский взгляд на войны будущего / К. Сивков // Военно-промышленный курьер. – 2013. – 7(475) 20-26 февраля. – С. 5.

214. Сикевич З.В. Социальное бессознательное / З.В. Сикевич, О.К. Крокинская, Ю.А. Поссель. – СПб: Питер, 2005. – 267 с.
215. Скворець В. Моделі мирного врегулювання східноукраїнського конфлікту // В.О. Скворець // Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій. Збірник статей. Випуск 2. – Київ: Український інститут стратегій глобального розвитку і адаптації, 2016. – С. 105-119.
216. Скворець В.О. Внутрішні передумови формування цивілізаційного конфлікту в Україні / В.О. Скворець // Схід. – № 2 (134), спецвипуск, лютий 2015. – С. 102-106.
217. Скворець В.О., Додонов Р.О. Звіт з науково-дослідної роботи «Компаративистський аналіз світових внутрішньоцивілізаційних та східноукраїнського конфліктів». – К.: Український інститут стратегій глобального розвитку та адаптації, 2015. – С.51-67.
218. Скоркин К. Общий язык ненависти / Константин Скоркин // Отечественные записки. Журнал для медленного чтения. – 2014. – № 6.
219. Смит Д. Причины и тенденции распространения вооруженных конфликтов / Дэн Смит // Чечня: от конфликта к стабильности (проблемы реконструкции). – М.: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, Фонд гуманитарного содействия Чеченской республике, 2001. – С.225.
220. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Тимоти Снайдер; [пер. с англ. Л. Зурнафии]. – Київ: Дуліби, 2015. – 584 с.
221. Советник президента Владимир Горбулин: 5 сценариев для Украины / Daily News.kz, 21 июня, 2015. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.dailynews.kz/outlook/sovetsnik_prezidenta_vladimir_gorbulin_5_stsenariyev_dlja_ukrainy
222. Соколов Е. Война как бриколаж / Егор Соколов // Калдор М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху / пер. с англ. А. Апполонова, М. Дондуковского; ред. перевода А. Смирнов, В. Софронов. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. – С.7-19.
223. Соціальні практики в глобальному вимірі / [Б.В. Попов, О.В. Нельга, В.Б. Фадєєв, В.В. Багінський, Г.Ю. Носова]. – К.: Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАНУ, 2009. – 292 с.
224. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг ред. В.М. Гейця [та ін.]. – К.: НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.
225. Соцопрос: Большинство украинцев видят выходом из конфликта на Донбассе мирные переговоры [Электронный ресурс] // Гордон. – 9 августа 2015 г. // Режим доступа: <http://gordonua.com/news/society/Socopros-Bolshinstvo-ukraincev-vidyat-vyehodom-iz-konflikta-na-Donbasse-mirnye-peregovory-90500.html>
226. Спектор М. Конструирование социальных проблем / М. Спектор, Дж. Китсьюз // Контексты современности-II. – Казань, 2001. – С.161.

227. Ставлення українців до територіального устрою країни та статусу Криму / Група Рейтинг. – 2014. – 14 марта // Режим доступа: <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14083/>
228. Степанов Ю. С. Альтернативный мир, дискурс, факт и принцип причинности / Ю. С. Степанов // Язык и наука конца XX века: сб. статей. – М. : Рос. гос. гуманитар. ун-т., 1995. – 432 с.
229. Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар / Дж. Стігліц. Пер. з англ. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 252 с.
230. Стоун Д. Парадокс політики. Мистецтво ухвалення політичних рішень / Д. Стоун. – К. : Альтернативи, 2000. – 304 с.
231. Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій / Український інститут стратегій глобального розвитку і адаптації; Український культурологічний центр. – Донецьк, 2015. – 364 с.
232. Сюкияйнен Л. Р. Исламская правовая мысль о глобализации и перспективах политического реформирования мусульманского мира // Полития. – 2007. – № 4(47). – С. 76-90.
233. Теміров Ю.Т. Зрозуміти Донбас – зберегти Україну. Або пастки позаісторичного мислення / Юрій Теміров // «Виклики і Ризики». Безпековий огляд ЦДАКР. – 2014. – № 10. http://www.slideshare.net/cacds_ukraine/buletin-10-cacds
234. Титце Н. Формы мусульманской религиозности во Франции и Германии: пограничная субъективность // Полиэтнические общества: проблемы культурных различий: Сборник статей / Сост. С.В. Прожогина. – М. : ИВ РАН, 2004. – С. 145.
235. Тишков В.А. Как предотвратить третью чеченскую войну? [Электронный ресурс] / В.А. Тишков // Режим доступа: http://valerytishkov.ru/cntnt/publikacii3/publikacii/kak_predot.html
236. Тишков В.А. Общество в вооруженном конфликте (этнография чеченской войны) / Валерий Александрович Тишков. – М.: Наука, 2001. – 534 с.
237. Толпыгина О. А. Дискурс и дискурс-анализ в политической науке / О.А. Толпыгина // Политическая наука. Политический дискурс : История и современные исследования : [сб. науч. тр. / РАН ИНИОН. Центр социол. научно-информационных исследований. Отдел политической науки. Отдел языкознания. Отдел научных связей и международного сотрудничества. Рос. ассоц. полит. науки; отв. ред.и сост. В. И. Герасимов, М. В. Ильин]. – № 3. – М.: 2002. – С. 72-86.
238. Тонконогов А.В. Духовная конкуренция в условиях современного геополитического соперничества / А.В. Тонконогов, И.В. Катаргина // Социально-гуманитарное знание. – 2014. – № 4. – С.164-180.
239. Топольський Є. Як ми розуміємо і пишемо історію? Таємниці історичної нарації. – К.: «К.І.С.», 2012. – 400 с.
240. Тоффлер Э. Война и антивоина: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века / Э. Тоффлер, Х. Тоффлер. – М.: АСТ; Транзиткнига, 2005. – 412 с.

241. Тоффлер Э. Третья волна / Элвин Тоффлер. – М.: АСТ, 2002. – 776 с.
242. Тренин Д. Украинский кризис и возобновление великодержавного соперничества [Электронный ресурс] / Д. Тренин. – Режим доступа: <http://carnegie.ru/publications/?fa=56935>
243. Трудюлюбов Максим. Выстрелы с той стороны / Максим Трудюлюбов // <http://www.inliberty.ru/blog/2296-Vystrely-s-toy-storony>
244. Туренко О. Фрагментарна ментальність Донбасу: вежі обложеного граду / О.С. Туренко // Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій. Збірка наукових праць. – Донецьк, 2015. – С. 330-341.
245. Турченко Ф.Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна / Ф.Г. Турченко, Г.Ф. Турченко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 166 с.
246. Тышкевич И. Ватогенез или как проекту Украина предупредить опасность [Электронный ресурс] / Игорь Тышкевич // Адрес доступа: <http://hvylya.net/analytics/society/kak-proektu-ukraina-predupredit-opasnost.html>
247. Тышкевич И. Россия уходит с Донбасса. Что дальше делать Украине? [Электронный ресурс] // Игорь Тышкевич // Адрес доступа: <http://hvylya.net/analytics/politics/rossiya-uhodit-s-donbassa-chto-dalshe-delat-ukraine.html>
248. Украина: социально-экономическая характеристика / Кушнир И.В. Мировая экономика в таблицах и графиках. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://fan-5.ru/na5/ukraine.php#1>
249. Украинский кризис: экспертная оценка // Современная Европа. Журнал общественно-политических исследований. - № 3. (59) – июль-сентябрь 2014. – С.10-34.
250. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: у 2-х т. – Т. 1. Аналітичні матеріали / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 576 с.
251. Український соціум / [О. С. Власюк, В. С. Крисаченко, М. Т. Спепико та ін.]; за ред. В. С. Крисаченка. – К. : Знання України, 2005. – 792 с.
252. Усна історія російсько-української війни (2014- 2015 роки) / за ред. В. Мороко. – Випуск 1. – К.: К.І.С., 2015. – 176 с.
253. Фадеев В.Б. От различия к схизмогенезу: о социокультурных предпосылках украинского кризиса // В.Б. Фадеев, Д.Р. Кобалія. Звіт з науково-дослідної роботи «Витоки і динаміка східноукраїнського конфлікту». – К.: Український інститут стратегій глобального розвитку та адаптації, 2015. – С. 24-94.
254. Фадеев В. Регіональний вимір суспільно-політичних процесів в Україні // Український соціум. – Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2005. – С. 527-541.
255. Фадеев В.Б. Мережі, тертя та машини війни: методологічні нотатки про українську кризу / В.Б. Фадеев // Схід. № 2 (134), спецвипуск, лютий 2015. – С. 81-86.

256. Фадєєв В.Б. Соціокультурний тренд України за часів постсоціалістичного транзиту // В.Б. Фадєєв. Соціокультурні тренди та українські перспективи. – К.: Стінос, 2009. – С.104-131.
257. Фишер М. После вооруженного конфликта: восстановление разрушенного и реинтеграция общества как элементы построения мира / Мартина Фишер // Этнополитический конфликт: пути трансформации: Настольная книга Бергхофского центра Transforming Ethnopolitical Conflict: The Berghof Handbook. – М.: Наука, 2007. – С. 474-501.
258. Фісун О. Причини дестабілізації в південних та східних регіонах України [електронний ресурс] / Олександр Фісун, Олексій Крисенко // Інститут Кеннана в Україні. Режим доступу: <http://www.kennan.kiev.ua/Analytics/140429Fisun.html>
259. Фонд «Демократичні ініціативи». Ставлення громадян до зовнішньополітичного вектору України: регіональний розріз [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/stavlennja-gromadjan-do-zovnishnopolitichnogo-vektoru-ukraini-regionalnii-rozriz.htm>
260. Фредерик де Мулинен. Право войны. Руководство для Вооруженных Сил / Фредерик де Мулинен. – М.: МККК, 2003. – 322 с.
261. Фрейд З. В духе времени о войне и смерти // Фрейд З. Вопросы общества. Происхождение религии. – М.: ООО «Фирма СТД», 2008. – С. 40–48.
262. Фрейд З. О психоанализе. Пять лекций / Зигмунд Фрейд // Психоаналитические этюды. – Минск: Попурри, 1997. – С. 5-47.
263. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма; [пер. с англ. М. Б. Левина]. – М. : ООО «Изд-во АСТ»; ЗАО НПП «Ермак», 2005. – 588 с.
264. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции / Ф. Фукуяма; [пер. с англ. М. Б. Левина]. – М. : ООО «Издательство АСТ»; ОАО «ЛЮКС», 2004. – 349 с.
265. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке / Ф. Фукуяма; [пер. с англ.]. – М.: АСТ Москва, «Хранитель», 2006. – 220 с.
266. Хабермас Ю. Дискуссия о прошлом и будущем международного права. Переход от национальной к постнациональной структуре / Юрген Хабермас // Вестник Российского философского общества. – 2003. - № 3. - С. 17.
267. Хабермас Ю. Расколотый Запад / Юрген Хабермас; [пер. с нем.] – М.: Изд-во «Весь Мир», 2008. – 192 с.
268. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
269. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. Пер. с англ. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. – С.229.
270. Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну // Дзеркало тижня. Україна. – 2006. – 23 червня. – № 24.
271. Хойслинг Р. Социальные процессы как сетевые игры.

Социологические эссе по основным аспектам сетевой теории / Пер. с нем. – М.: Логос-Альтера, 2003.

272. Центр ім. Разумкова. Опитування: Якби наступної неділі відбувався референдум щодо вступу України до НАТО, як би Ви проголосували? (динаміка, регіональний розподіл, 2002-2008) // http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=116

273. Циткилов П.Я. Политический кризис в Украине конца 2013-2014 гг.: истоки и предварительные уроки // Социально-гуманитарное знание. – 2014. – № 4. – С.17-34.

274. Цоколов С. Дискурс радикального конструктивизма: традиции скептицизма в современной философии и теории познания / С. Цоколов. – Munch., 2000. – 332 с.

275. Ченкина Ирина. «По выявлению фиксаций преступлений геноцида, преступлений против человечества, совершенных государством Украина на территории ДНР, и причиненного данными действиями ущерба физическим и юридическим лицам» // Газета «Новороссия» №39 от 11 июня 2015 года.

276. Черенков М. Виклик релігійної свободи та духовно-конфесійному плюралізму України: Ідеологія та терор «Русского міра» / М. М. Черенков // Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій. Збірка наукових праць. – Донецьк, 2015. – С. 70-81.

277. Черниш Н., Маланчук О. Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька: компаративний аналіз // Україна модерна. Спеціальний випуск. Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. – Київ-Львів: Критика, 2007. – С. 90.

278. Чернов А.А. Становление глобального информационного общества: проблемы и перспективы / А. А. Чернов. – М.: Издательско-торговая корпорация “Дашков и Ко”, 2003. – 232 с.

279. Чечня: от конфликта к стабильности (проблемы реконструкции). – Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, Фонд гуманитарного содействия Чеченской республике, 2001. – 504 с.

280. Чистилин Д.К. Самоорганизация мировой экономики: евразийский аспект / Д. К. Чистилин. – [2-е изд.]. – М.: ЗАО Изд-во «Экономика», 2006. – 237 с.

281. Что такое дрожная карта? [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.strf.ru/material.aspx?CatalogId=223&d_no=20108#.VelW_Pntmkr

282. Шампань П. Делать мнение: новая политическая игра. – Москва: Socio-Logos, 1997.

283. Швец Антон. Дорогие земляки. [Электронный ресурс] / Антон Швец // Режим доступа: <http://petrimazepa.com/homs.html>

284. Швец Д. «Независимая газета» узнала о первом отказе России от помощи Приднестровью [Электронный ресурс] / Дмитрий Швец // Адрес доступа: <http://slon.ru/fast/world/nezavisimaya-gazeta-uznala-o-pervom-otkaze-rossii-ot-pomoshchi-pridnestrovuyu-1208567.xhtml>

285. Шеремет П., Антон Геращенко: Близько 500 осіб вважаються зниклими безвісті // Украинская правда. 2014, 30 сентября. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/09/30/7039343/>
286. Штоквиш О. Етнічна образа як компонент суспільної пам'яті // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 75 (№8). – 2013. – С. 137-139.
287. Шуберт К. Логика структуры, логика субъектов и логика инновации: Концепция сетей и анализ сфер политики / Пер. с нем. // Методические подходы политологического исследования и метатеоретические основы политической теории. – М.: РОССПЭН, 2004.
288. Шуклинов П. Дипломатия войны: украинская концепция выборов в Донбассе / Петр Шуклинов. Информационное агентство ЛІГАБізнесІнформ // http://news.liga.net/articles/politics/10722642-diplomatiya_voyny_ukrainskaya_kontseptsiya_vyborov_v_donbasse.htm?utm_source=feedburner
289. Шульга М. Больові точки українського суспільства у фокусі громадської думки / М. Шульга // Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – С. 423-443.
290. Шульга М.А. Російський дискурс геополітики: Монографія. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2006. – 527 с.
291. Шульга М.А. Соціально-політичне управління: навчальний посібник / М. А. Шульга. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 248 с.
292. Шульга М.О. Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні. – К.:ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2011. – 448.
293. Шустер Г. Детерминированный хаос / Г. Шустер; [пер. с англ.]. – М. : Мир, 1988. – 240 с.
294. Эко У. Осмысляя войну // Эко У. Пять эссе на темы этики. – СПб.: Симпозиум, 2007. – С. 31–32.
295. Економічески Украина заинтересована в сотрудничестве с Донбассом – Погребинский. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news24ua.com/ekonomicheski-ukraina-zainteresovana-v-sotrudnichestve-s-donbassom-pogrebinskiy>
296. Юрій Теміров: Раціональні підстави для «великої континентальної війни» відсутні, але біда в тому, що в Москві маємо ірраціональний режим / Information Analysis Center, Олексій Роговик // <http://hist.donnu.edu.ua/uk-ua/departments/departments-of-international-relations/kolektyv-kafedry/temirov-yuri>
297. Юхновський І. Про ідеологію і політику Українського інституту національної пам'яті. // Дзеркало тижня. Україна. – 2007. – № 40, 26 жовтня.
298. Ющенко В. Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті. Харків: Фоліо, 2014. – С. 472.
299. Является ли Донбасс украинской Вандеей или Сепаратизм под копирку. Взгляд с Востока / А. Еременко, Н. Кононова // "ОстроВ" – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ostro.org/lugansk/culture/articles/460641/>

300. Як припинити «війну у головах» // Голос України, № 243 (5993), 17 грудня 2014 р. – С. 10.
301. Яковенко Н. Одна Клію, дві історії / Н. Яковенко // Критика. – 2002. – № 12. – С. 12-14.
302. Ясавеев И. Г. Конструирование социальных проблем средствами массовой коммуникации / Искэндэр Габдрахманович Ясавеев. – Казань : Изд-во Казанск. Ун-та, 2004. – 200 с.
303. Ясперс К. Смысл и назначения истории / К. Ясперс; [М. И. Левина, П. П. Гайдученко (сост.); М. И. Левина (пер. с нем.)]. – 2-е изд. – М. : Республика, 1994. – 527 с.
304. 2014 Crisis in Ukraine. Perspectives, Reflections, International Reverberations. Editors by Karol Kujawa and Valeriy Morkva. – ASLAN Publishing House, 2016. – P. 103-115.
305. Adam B. Time and social theory. – Oxford: Blackwell Publishers; Polity Press, 1994. – 192 p.
306. Aslund Anders. Ukraine: What Went Wrong and How to Fix It? – Washington: Peterson Institute for International Economics, 2015. – 218 p.
307. Bateson G. Culture Contact and Schismogenesis / G. Bateson // Man. – 1935. – Vol. 35. – P.178-183.
308. Bateson G. Steps to an Ecology of Mind: Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology. – London: Jason Aronson Inc., 1987.
309. Blom J.-P. Ethnic and Cultural Differentiation. // In: Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference. – Waveland Press, 1998. – pp.74-85.
310. Bourdieu P. Public Opinion Does Not Exist // Communication and Class Struggle, Vol I. – 1979 – P.124-130.
311. Brubaker R., Cooper F. Beyond "Identity" In: Brubaker R. Ethnicity without Groups. – Harvard University Press, 2004. – P.28-63.
312. Brzezinski Zb. After Putin's aggression in Ukraine, the West must be ready to respond / Zb. Brzezinski. – URL: zbigniew-brzezinski-after-putins-aggression-in-ukraine-the-westmust-be-ready-to-respond/2014/03/03/25b3f928-a2f5-11e3-84d4-e59b1709222c_story.html
313. Cederman L-E., Wimmer A., Min B., Why Do Ethnic Groups Rebel? New Data and Analysis // World Politics. 2010. – Vol. 62. №1. – P. 87-119.
314. Czuperski Maksymilian, Eliot Higgins, Alina Polyakova and Damon Wilson. Hiding in Plain Sight: Putin's War in Ukraine. – Washington: Atlantic Council, 2015. – 40 p.
315. Dessler, David. How to Sort Causes in the Study of Environmental Change and Violent Conflict. In Environment, Poverty, Conflict, edited by N. Gr. ger and D. Smith. – Oslo: International Peace Research Institute, 1994.
316. Elwert G. Markets of Violence / Sociologus: A Journal for Empirical Ethno-Sciology and Ethno-Psychology Supplement 1. Duncker and Humblot. – Berlin, 1999. – P. 85-102.
317. Enfield N.J., Levinson S.C. Roots of Human Sociality: Culture, Cognition

and Interaction. – Oxford: Berg Publishers, 2006. – 544 p.

318. Exploring Long Cycles / Ed. by G. Modelski. – London: Boulder, 1987. – 186 p.

319. Franchetti M., Pinned to the Ground by the Blizzard of Bullets // The Sunday Times. – 2104. – 8th June.

320. Fraser J.T. Time, conflict, and human values. – Chicago: University of Illinois, 1999. – 308 p.

321. Friedman J. Cultural Identity and Global Process. – London: Sage Publications, 1994.

322. Fukuyama F. Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution. – N.Y.: Farrar, Strauss and Giroux, 2002. – 272 p.

323. Geertz C. Local Knowledge: Further Essays In Interpretive Anthropology. Basic Books Classics, 1983.

324. Gilbert M. Sociality and Responsibility: New Essays in Plural Subject Theory. – Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2000. – 192 p.

325. Gintis H. Strong reciprocity and human sociality // Working Papers: University of Massachusetts Amherst. – 2000. – №2. – P.14-47.

326. Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life. – N.Y- L.: Anchor, 1959. – 259 p.

327. Hall E. Silent Language // Reissue of 1959 ed. – NY: Anchor, 1990. – 209 p.

328. Higgins A. A Ukraine City Spins Beyond the Government's Reach // The New York Times. 2014. 15th February.

329. Horowitz, David. 1985. Ethnic Groups in Conflict. – Berkeley, Ca: University of California Press.

330. Ioffe J. My Mind-Melting Week on the Battlefields of Ukraine // New Republic. 2014. 16th June.

331. John J. Mearsheimer. Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. The Liberal Delusions That Provoked Putin / J. John. – URL: <http://www.foreignaffairs.com/articles/141769/john-j-mearsheimer/why-the-ukraine-crisis-is-the-wests-fault>

332. Judah T., Looking for Ukraine // The New York Review of Books. – 2014. – 19th June.

333. Kalyvas S., The Logic of Violence in Civil Wars. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

334. Katz, E. & Lazarsfeld, P.F. Personal influence: The part played by people in the flow of mass communications. – The Free Press, New York, 1955

335. Kissinger H. To settle the Ukraine crisis, start at the end [Електронний pecypc] / H. Kissinger. URL: [http:// www.washingtonpost. com/opinions/henry-kissinger-to-settlethe-ukraine-crisis-start-at-the-end/2014/03/05/46dad868-a496-11e3-8466-d34c451760b9_story.html](http://www.washingtonpost.com/opinions/henry-kissinger-to-settlethe-ukraine-crisis-start-at-the-end/2014/03/05/46dad868-a496-11e3-8466-d34c451760b9_story.html)

336. Lazarsfeld, P., Berelson, B., and Gaudet H. The People's Choice. – New York: Columbia University Press, 1948

337. Lee, S. and Park Y. Customization of technology roadmaps according to roadmapping purposes: overall process and detailed modules // *Technology Forecasting & Social Change*. – 2005. – 72. – Pp. 267-583.

338. Lichbach, M.. Contending Theories of Contentious Politics and the Structure-Action Problem of Social Order // *Annual Review of Political Science*. 1998. № 1. P. 401-424.

339. Luhn A., Volunteers or paid fighters? The Vostok battalion looms large in war with Kiev// *The Guardian*. 2014. 6th June.

340. Lumsden M. *Breaking the Cycle of Violence* / M. Lumsden. – L., 1998.

341. Marson J., Donbas Diary: On the Frontlines in Eastern Ukraine // *The Wall Street Journal*. 2014. 3th June.

Menon Rajan and Eugene B. Rumer. *Conflict in Ukraine: The Unwinding of the Post-Cold War Order*. – Mit Press, 2015. – 248 p.

342. *Metaphor and Thought*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – 204 p.

343. Modelski G. From leadership to organization: The evolution of global politics. // *Journal of World Systems Research*. – 1995. – Vol.1. – № 7. – P.53-93.

344. Modelski G. Time, Calendars and International Relations: Evolution of Global Politics in the 21st Century // *Materials of the 37th Annual Convention of the International Studies Association in San Diego, April 16-20, 1996*. – San Diego, San Diego University Press, 1996. – P.17-36.

345. Norton Greg. *The War in Ukraine: The Invisible Step Toward The Beginning of World War 3*. – Digital Publishing Group, 2014. – 11 p.

346. Petersen R. *Understanding ethnic violence: fear, hatred, and resentment in twentieth century Eastern Europe*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

347. Pismennaya E. Putin's Secret Gamble on Reserves Backfires Into Currency Crisis / Evgenia Pismennaya, Ilya Arkhipov, Brad Cook // *Bloomberg.com*. – URL: <http://www.bloomberg.com/news/2014-12-17/putin-s-secret-gamble-bet-on-ukraine-backfires-in-ruble-crisis.html>.

348. Poushter J., Key findings from our poll on the Russia-Ukraine conflict // *Pew Research Center*. 2015. 10th June 10. URL: <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2015/06/10/key-findings-from-our-poll-on-the-russia-ukraine-conflict/>

349. Rohrbaugh J.B. Domestic Violence in Same-Gender Relationships / Joanna Bunker Rohrbaugh // *Family Court Review*. – Vol. 44. – April 2006. – № 2. – P. 287-299;

350. Russett Bruce. *Grasping the Democratic Peace*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993.

351. Sakwa Richard. *Frontline Ukraine: Crisis in the Borderlands*. – London: I.B. Tauris, 2015. – 320 p.

352. Sanderson S.K. *Evolution of Human Sociality: A Darwinian Conflict Perspective*. – Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2001. – 416 p.

353. Snyder T. *The War in Ukraine: Propaganda and Reality* / Timoty Snyder. – Los Angeles Public Lidrary. – 10 March 2015.

354. Snyder T. *The War for History* / Timoty Snyder. – Brandeis University.

– 15 April 2015.

355. Straus M.A. Thirty Years of Denying Evidence on Gender Symmetry in Partner Violence: Implications for Prevention and Treatment / Murray A. Straus // Partner Abuse. – Vol. 1. – 2010. – № 3. – P. 332.

356. The War in Ukraine: Lessons for Europe. Editors by Artis Pabriks and Andis Kudors. The Centre for East European Policy Studies. – Rīga: University of Latvia, 2015. – 184 p.

357. Tilly Ch. The Time of States // Social Research. – Summer 1994. – Vol. 61. – № 2. – P. 269 – 295.

358. Ukraine: Desire for Unity Amid Worries about Political Leadership, Ethnic Conflict // Pew Research Center. Global Attitudes Project – URL: <http://www.pewglobal.org/2014/05/08/chapter-1-ukraine-desire-for-unity-amid-worries-about-political-leadership-ethnic-conflict/>.

359. Virilio P. Speed and Politics: An Essay on Dromology. – N.Y.: Columbia University, 1986. – 168 p.

360. Virilio P. The art of the motor. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1995. – 186 p.

361. Virilio P. The information bomb. – London: Verso, 2000. – 145 p.

362. Wacquant L. For an Analytic of Racial Domination// Political Power and Social Theory 11. – 1997. – Pp. 221-234.

363. Wood E., Insurgent collective action and civil war in El Salvador. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

364. World Economic Outlook Database, GDP, Ukraine, April 2014.

365. Wormer K. van. Restorative Justice as Social Justice for Victims of Gendered Violence: A Standpoint Feminist Perspective / K. van Wormer // Social Work. – 2009. – April. – Vol. 54, № 2. – P. 107-115.

366. Yakovenko N. Early Modern Ukraine Between East and West: projectories of an Idea»// Regions: A prism to View the Slavic-Eurasian World. Towards a Discipline of «Regionology» / Ed. by Kimitaka Matsuzato. – Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2000. – P. 50-69.

367. Yekelchuk Serhy. The Conflict in Ukraine: What Everyone Needs to Know. – Oxford University Press, 2015. – 208 p.

Наукове видання

Р.О. Додонов

Конфлікт на Сході України
у дзеркалі соціально-філософської рефлексії

Монографія

Відповідальний редактор: О.В. Білокобильський

Редактор: В.В. Білецький

Фото обкладинки: Stratfor.com

Видавництво «ГЛОБУС ПРЕСС»

Віддруковано з готових деопозитіві ПП «ДРУК»

21021, м.Вінниця, вул. 600-річчя, 25

Підписано до друку 19.08.2016 р.

Умовн. друк. арк. 11,3

Замовлення № 178

Папір офсетний.

Формат 60x84 1/16

Друк офсетний.

Наклад 300 прим.